

Қ. МӘМБЕТОВ.

ЕРТЕ ДӘУИРДЕГИ
ҚАРАҚАЛПАҚ
ӘДЕБИЯТЫ

НӨКІС
„Билим” баспасы
1992

B 86.31
M35

КАМАЛ МӘМБЕТОВ

ЕРТЕ ДӘҰИРДЕГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

(ЖОҚАРЫ ХӘМ ОРТА АРНАУЛЫ ОҚЫУ
ОРЫНЛАРЫНА АРНАЛҒАН САБАҚЛЫҚ)

НӨКИС
«БИЛИМ» БАСПАСЫ
1992

86. 31 Камал Мәмбетов
М—35 «Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебиаты»
Н. «Билим» 1992 бет.

231519 аб
022
Республиканская
Библиотека

М 4306020400—159
М 361(06)—92 66—92

ISBN —5—7698—0280—4 © «Билим» баспасы 19 2

КИРИСИҮ

Әдебиат тарихы көп әсирлер дауамында рауажланған халық мәдениатының үлгилерін үйрениуши пән сыпатында майданға келди. Үлкен яки киши болыуына қарамастан, хәрқандай халықтың әдебиаты менен искусствосының тарихы бар. Соның ушында хәрбир халықтың әдебиаты өз аты менен аталады. Әдебиат тарихын үйрениу арқалы хәрқандай халықтың мәдени өзгешелигин, рухый дуньясын сезиуге болады. Халықтың билгирлиги, даналығы өзи қалдырған мәдени мийрасларға қарап та бақаланыуы мүмкин. Себеби хәрқандай терең мийрас қалдырып алған халық өз әуладлары алдында да бахтияр. Усындай тийкарларға көре хәрбир халықтың әдебиат тарихы өз алдына үйрениледи. Бул жағынан қарағанда әдебиат тарих пәні менен бирқанша жақын. Өйткени В. Г. Белинский айтқандай: «Хәтте тарихтың өзи сақлап қала алмаған уақыялардың өзінде поэзия сақлап қалған».

Әдебиат соның ушында тарихтың жәрдемшиси, тарихый дәуірдің көркем шығармаларда сәулелениуи, найыр хәм жазыушылардың өзи жасаған заманға болған көз-қарасы екенлигин умытпауымыз керек.

Әдебиат тарихында хәр қыйлы дәуірлер хәққындағы көз-қараслар менен бирликте, буннан көп жыллар бурын өткен ата-бабаларымыздың рухый өмири хәққындағы түсиниклерин де терең анлауға болады.

Әдебиат тарихы өзи жасаған дәуірдің тарихый шынлығын ашып көрсетиу ушын тек өмир хәқыйқатлығын сүүретлеу жағынан ғана қатнасады. Соның ушында хәрқандай шығарманы тарихый шынлыққа сәйкес келеди—деп бақалауға болады. Тарихый фактти бузбай, сол түринде де қатнас жасаған жазыушылар болған. Бирақ әдебиатта фантазия көбирек. Соның ушында

В. Г. Белинский: «Тарих болған нәрсени жазады. Ал әдебият болыуы мүмкин болған нәрсени жазады»—деп көрсетеди, усындай себептер менен әдебий шығарманы сол тарихый уақыяның өзи сыпатында қабыл алыуға болмайды. Бирақ әдебияттың өзи де тарихый уақыялардың соқпағы менен жүреді. Ҳәтте жазба тарихы сақланбай қалған елдердің өзінде де, ауызеки әдебият аңғарлары менен өз тарихын тиклеп алған халықлар көптеп ушырасады.

Соның ушын да әдебият тарихы бир жағынан халықтың миллий рухый дүньясының тарихы болса, екінши жағынан халық тарихының бир бөлеги.

Дәслеп усы жағдайды толық түсинип алмай турып, тап бүгинги күндеги әдебияттың мәселелерин түсинип жетиуимиз де қыйын.

Хәр қандай әдебияттың тарихы бирин-бири қайталамайды. Бир-бирине уқсамайды. Өзинше образ хәм характерлер жасап, өз заманының адамлары ҳаққында сыр шертеди. Хәр бир шайыр өз түсиниги, өз билими тийкарында тарихый дәуірлерге болған көз-қарасын билдиреди. Бул жағынан қарағанда хәр елдің әдебият тарихы пүткил жер жүзилик әдебияттың ажыралмас бөлеги болып есапланады. Қарақалпақ әдебияты тарихы пәни, қарақалпақ халқының тап әййем замандардан баслап, хәзирги күнге шекем жасаған хәм хәр бир дәуирге өзиниң ҳауазын қосқан шайыр хәм жазыушылардың дәрәтпесин өз ишине алады.

Хәр бир халық өз атағына ийе болмастан бурында қәуимлик дәуирде жасап, түрли дин хәм салтларды басынан кеширген. Мифологиялық түсиниктеги ерте дәуирдеги мәдени мийрасларға ийе болған. Соңынан пайда болған қәуимлик бирлеспелерде де түр хәм тилдердің жақынлығы бирнеше халыққа ортақ болған әдебиятларды пайда еткенлигин көремиз. Бундай әдебиятларды тек бир халықтың аты менен атау қыйын. VI әсирден баслап, тап XIV әсирге шекем дауам еткен түрк тиллес халықлар әдебиятының тарихы пәниниң бизиң әдебиятымыздың тарихы ушын атқарған хызметти де сондай. Бунда бүгинги күнги өзбек, түркмен, қазақ, қырғыз, башқұрт, татар, қарақалпақ хәм басқа да түрк тиллес халықлардың мәдени тарихы жатыр.

Бул да өз алдына үлкен пән. Соның ушын да оны қарақалпақ әдебияты тарихының ажыралмас бир бө-

леги сыпатында қараймыз. Студентлер бул дәуирди үйрениу арқалы ерте дәуирдеги рухый мәдениатымыздың сырларын билип алыуға жол ашады.

Усы тийкарда революциядан бурынғы қарақалпақ әдебиятының өзін бир неше бөлеклерге бөлип қараймыз.

1. Ерте дәуирдеги түрк тиллес халықлардың жазба естеликтери.

2. XIV—XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебияты.

3. XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты.

4. XX әсирдің бас гезиндеги қарақалпақ әдебияты.

Биз усы үлкен төрт бөлек тийкарында революциядан бурынғы дәуирдеги қарақалпақ әдебияты тарихы сабақлығын жазыуды өз алдымызға мақсет етип қойдық.

Бул китап «Ерте дәуирдеги түрк тиллес халықларының жазба естеликтери» хәм «XIV—XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебияты»—деп аталған үлкен еки бөлимди өз ишине алады.

Дәслеп үлкен дәрьядан бирнеше канал саға алып, соңынан өз алдына дәрья атанып кететуғыны сыяқлы, бизиң әдебият дәрьяларымызға да устаз болған үлкен дәрья түрк тиллес халықларына ортақ болған әдебият еди. Биз усы тийкардан қарап ерте дәуирдеги түрк тиллес халықлардың жазба естеликтерине үлкен әҳмийет бердик.

Екинши бөлим, «XIV—XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебияты» да оқыушыларға жақыннан таныс емес. Соңғы дәуирде пайда болған илимий изертлеулер нәтийжесинде жүзеге асып атырған, бирақ оқыушыларға оғада зәрүр тың тема.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ҮЙРЕНИЛИҮІ

Қарақалпақ әдебиятының тарихы бүгінгі күнге шекем толық үйренілген емес. Ол хәр қыйлы дәуірлерде хәр түрлі алымлар тәрәпинен тилге алынғаны менен тутас бир илимий жұмыслар жүргизиў ислери көп ўақытларға шекем қолға алынбадм.

Сонын ала қарақалпақ фольклоры, революциядан бурынғы дәуірдеги әдебияты хәм қарақалпақ совет әдебияты очерклерин тутас жазып шығып, филология илимлериниң докторы лаўазымын алған көрнекли алым Нәжим Дәўқараев, ең дәслепки илим изертлеў жұмысларын революциядан бурынғы дәуірдеги қарақалпақ әдебиятын үйрениўден баслаған еди.

Ол усы темада 1946-жылы диссертация жақлап, қарақалпақ әдебияты тарихын илимий жәмийетшилликке танытты. Буннан көп ўақыт өтпей-ақ С. А. Ахметов хәм Б. Исмайыловлардың орта мектеплерге арналған «Қарақалпақ әдебияты» сабақлықлары пайда бола баслады.

Бирақ буның менен қарақалпақ әдебияты тарихы тек уллы Ұатандарлық урыстан кейин үйренілген—деген жуўмақ келип шықпайды. Себеби қарақалпақ атамасының өзи XV—XVI әсирлерде пайда болып, бул ҳаққында ерте дәуірдиң филолог алымлары да әдеўир мийраслар жазып қалдырған. Көпшилик тарихшылар қарақалпақларды «Қыссаханлар хәм шайырлар ели»—деп атайды. Буның айқын мысалы ретинде революциядан бурынғы қарақалпақ халқының оғада бай хәм тәсирли әдебиятын изертлеў ушын келген көп ғана рус илимпазларының хәм саяхатшыларының мийнетлерин көрсетиў мүмкин.

Қазақ халқының көрнекли алымы Шоқан Ұәлийха-

нов өзиниң шығармаларына жазған сөз басында: «Қосық дүнья жүзине саяхат етип жүрип, бир күни Сыр-дәрьяның арғы жағындағы қарақалпақлардың қонысына қонақ болыўға тоқтапты. Бурын көрилмеген хәм еситилмеген қонақтың келиўи ҳаққында хабар оқтай зуўлап, хәмме жаққа тарқалыпты. Есап-саны жоқ қарақалпақлар бахытлы аўылға жыйналып, әжайып қонақтың қосықларын тап кеш болғаннан баслап, таң атқанға шекем тыңлаған. Бул хош ҳаўазлы қонақтың мыңлап гүрриңлерин, қосықларын, тарийхий сөзлерин есап саны жоқ қарақалпақлар ядында сақлап қалған»,—деп жазған еди.

Бул қарақалпақлардың көп ғана тарийхий әпсана хәм фолькларға бай екенлиги ҳаққында айтылған аңыз болып, хәр түрли кітапларда жазылып, әсирден әсирлерге шекем тарқалып жүрипти. Бул әпсананың XVIII—XIX әсирде жасаған алымлар қәлеминде көбирек ушыраўына қарағанда қарақалпақларда аўызекки мәдени мийрас көбирек раўажланғанлығын көрсетеди.

Қарақалпақлардың өтмиштеги мәдениаты ҳаққындағы хужжетлер XVIII-әсирдиң орта гезинде жазылған тарийхий кітапларда көбирек көринеди. Мәселен, патша хукиметиниң тапсырмасы бойынша 1740-жылы Орсктен Хийўаға шекем сапар шегип барған поручик Гладышев хәм геодезист Муравинлер өзлериниң «Орсктен Хийўаға шекем саяхат» деген мийнетинде: «Қарақалпақлар жай сөздиң өзин де қосық пенен түсиндиреди. Көп ойланбай-ақ аўызекки қосық шығара беретугын халық»—деп таңлайы түскенше мақтайды.

Буннан кейинги қарақалпақлар арасында болған тарийхшылар, саяхатшылар олардағы кең тарқалып кеткен аўызекки әдебияттың үлгилерине ҳайран қалып бул ҳаққында әдеўир жыллы сөзлер айтқан. Бирақ олар тарийхшы болғаны ушын тек тарийхқа байланыслы ғана жерлерин жыйнаған. Солардың ишинде де елдиң мәдени тарийхы ҳаққында әдеўир пикирлер бар. Бундай шығармалардың арасында П. Рычковтың «Оренбург губерниясының тарийхы» (1759-жыл), Риза-Кули мырзаның «Әмиўдәрья областының қысқаша очерки» (1872-жыл), профессор Березинниң «Түрк хрестоматиясы» (1876-жыл) хәм басқа да бирқанша мийнетлер бар. Булардан тысқары К. И. Розгонов, Г. Н. Потанин, Э. Диваев, Н. Остроумов, А. Россикова тәрәпинен жый-

налған материалдарда да қазақ, қырғыз, өзбек, түркмен, татар, башқұрт поэзиясының үлгілері менен бір қатарда қарақалпақ ауызекі әдебиет үлгілері аралас халында бериледи.

Деген менен бұл тарауда көрнекли филолог В. Радловтың мийнеттері өз алдына болды. Ол өзі хәм шәкирттері тәрәпинен жазып алынған материалдарды қазақша яки қарақалпақша—деп бөліп қарамағаны менен, булардың бәрін түрк тиллес халықлар поэзиясының үлгілері сыпатында қарайды. Яки болмаса сол дәуірдегі саяхатшылар түсиниги бойынша Сырдарья әтирапының халықларына бәрін «қырғызлар»—деп атайды. Усы тийкарда ол «Түрк халық қосықларының үлгілері» (1896-жыл), «Лирикалық хәм эпикалық характерге ийе болған қырғыз поэзиясының үлгілері» (1885-жыл)—деп аталған мийнеттерин Петербург қаласында баспадан шығарды. Бұл еки кітапта да қарақалпақ әдебиатының үлгілері оғада көп санда ушырайды.

Бұл дәуірде қарақалпақ жеринде баспахана да болған емес. Соның ушында қарақалпақ әдебиатын тутас изертлеуге бағдар алған алымлар да болған жоқ. Халықтың социаллық-экономикалық жағдайларының төменлиги нәтижесинде жазба әдебиет толық рауажланбай ауызекі әдебиет үлгілері басым болып кетти. Сонлықтанда рус алымлары бундай еллердин мәдениатын изертлеуге тилек билдирген еди. Әсиресе түрк тиллері хәм әдебиаты бойынша өз қәнигелерине ийе болған Петербург академиясы бұл мәселеге шынтлап кистри. Бұл дәуір XIX әсирдин бас гезлерине туўра келеди. Петербург университетиниң профессоры Мелиоранский 1903-жылы шығыс факультетин питкерип шыққан өз шәкирттериниң бири А. И. Беляевты биринши мәртебе қарақалпақлар арасына жумсады. А. И. Беляев қарақалпақлар арасында болып, көп ғана ауыз әдебиатының үлгілерин жазып алған. Солардың ишиндеги ең характерли шығарма оның Шымбай қаласында жасаушы Бекмурат жыраудан жазып алған халық сүйип тыңлаған «Едиге» дәстаны еди. А. И. Беляев «Едиге»ни буннан он бир жылдан соң, яғный 1914-жылы Ашхабадта бастырып шығарған.

Петербург Академиясы буннан тысқары сол дәуірде жасаған түрки халықларының талантлы балларын

өзине шақырып алып, оларды оқытып өз халқының өтмишине хәм социаллық-экономикалық жағдайларына тийисли болған илимлер менен шуғылланыуына да үлкен жағдайлар жаратты.

Булардан қазақ халқының перзенти Шохан Уәлийханов, қумық халқының перзенти Мухаммед Оспановларды көрсетиу мүмкин.

Шоханның анасы қарақалпақ қызы болғаны ушында қарақалпақлардың мәдени тарихын жақсы билетуғын еди. Соның ушында ол қарақалпақлардың тарихы хәм мәдени өзгешелигине реалы қатнаста болды. Сол дәуірде жазылған өзиниң илимий кітапларында: «қарақалпақлардың тийкары маңғытлар болып, олар ноғайлы ауқамын дүзиуге баслы уйытқы болды»—деп жазды. Ал ноғайлы дәуириниң мәдени мийраслары, биринши орында қарақалпақларға тийисли, деп дәлиледи.

Ал Петербург мектебинен шыққан екнши алым Мухаммед Оспанов өзін қумық халқының уәкили—деп есаплау менен бирге: «Азербайжанлардан тысқары Кавказдың түрки халықларының көпшилиги Ноғайлы бирлеспесинен бөлинип шыққан. Соның ушында бұл дәуірдеги мәдени мийрас айырым түрки халықлары менен ортақ»—деген шешимге келеди. Мәселен: XV—XVI әсирлерде жасаған Асан қайғы, Шалкийиз, Қазтууған, Доспанбет хәм тағы басқалар. Гейпара дереклерде Мухаммед Оспановты ноғай депте атайды. Бирақ ол өзін қумық деп атаған. Петербург қаласында Ноғайлы заманының сөз шеберлері хәққында ең биринши хрестоматия дүзген. «Ноғай уә қумық шығырлары» (Петербург. 1883-жыл). Ноғайлы заманының сөз шеберлері хәққында буннан кейин де бирнеше хрестоматиялар дүзилди. Бирақ бұл кітаптар да Қарақалпақстанда емес, бәлки баспаханасы бар қалаларда шыққан. Буған мысал сыпатында 1910-жылы Қазан қаласында шыққан «Шайыр яки қазақ ақынларының баслы жырлары» кітабын көрсетиу мүмкин.

Бирақта мәселениң сол бир жери анық, Орта Азия хәм Қазақстанның халықлары XV—XVI әсирлерден баслап өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен, қарақалпақ болып бөлингени менен булардың барлығына да ортақ болып есапланған араб графикасы тийкарында дүзилген «түрки» деген жазыу тап 1928-жылға шекем дауам

еткен. Бул халықлардың билимли деп танылған топарының бәри де бириниң жазғанын бири иркилместен оқый берген. Соның ушында сол ўақыттағы әдебий тил менен ҳәзирги әдебий тил арасында әдеўир алшақтық бар. Халықтың билимли бөлеги тийкарынан түрки тилин қабыл еткен. Ал аўызеки әдебият халықтың сөйлеў тилине қарай жантасқан. Усы есаптан қарағанда XIX әсирде жасаған қарақалпақ халқының билимдан классик шайыры Әжинияз өз шығармаларын сол дәўирге тән болған әдебий тилде жазған. Сонлықтанда оның қосықларын өзбек, түркмен, қазақ халқының ўәкиллери де иркилместен оқый береді.

Мәселен, араб графикасындағы «Уаў» ҳәрибинин өзи (о, ө, у, ў, ү) киби бес ҳәрипти билдиреди. Яки «яй» ҳәриби. (й, и, ы) ҳәриплериниң орнында келеди. Мәселен, түркий тилиндеги «булди» деген сөз өзбек тилинде еситилгенлиги менен қарақалпақша яки түркмен тилинде «болды»—деп оқый бериўге болады. Солай болса да бул ҳәриплер таштидлер қойыў арқалы ҳәр халықтың тил заңына бойсындырған. Бирақ кейинги қолжазбаларда бул таштидлер сақланбаған. Ҳәр халық өзинше оқып кете береді. Ал улыўма түрки тилден қазақ, қырғыз хәм қарақалпақларды әдеўир ажыратып туратуғын «ж» (жим) ҳәриби де ески қолжазбаларда көп қолланылмайды. Соның ушында әдебий тилде (жаман) сөзиниң орнына (яман), жақсы сөзиниң орнына (яқшы) болып қолланылған.

Усындай себеплер менен революциядан бурынғы дәўирдеги қарақалпақ жазба естеликлериниң өзинде де улыўма түрки тили деп аталған тилдиң тәсириниң басым екенлиги көринеди.

Хәтте Ташкенттен шығып турған «Туркистан ўалаяты» газетасының 1878-жылдың сентябрь санында басылған қарақалпақ шайыры Әжинияздың қазақтың шайыр қызы Меңеш пенен айтысының жәрияланған текстинде де, 1916-жылғы Хийўа шайырларының жыйнағы «Югирмия» топламындағы классик шайыр Әжинияздың қосықларында да тап сондай жағдайларды сеземиз.

Бирақ солай болса да ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты өзиниң изертлениў жолын таба алмады. Бул қайырлы ис тек соңғы дәўирлерде ғана өз жолын тапты. Халықтың миллий хуқықын тил хәм әдебият

өзгешеликлерин қәлиплестириў миллий кадрлар таярлаў исинде көп ғана рус алымлары жәрдемге келди. Қарақалпақстанда 1926-жылдан баслап Н. А. Баскаков, 1927-жылы А. С. Морозова, 1930-жылы профессор С. Е. Малов, 1932-жылы профессор Ю. М. Соколов хәм басқа да алымлар келип қарақалпақ тили хәм әдебияты проблемалары менен шугылланды. Сонын ала профессор С. П. Толстов, Т. А. Жданко, Б. В. Андрианов басшылығындағы тарийхшы алымлар келди.

1930-жылдан баслап Қарақалпақстанның арқа районларында Қаллы Айымбетов хәм Орынбек Қожуров басшылығында қарақалпақ әдебиятын жыйнаў экспедициясы өз жумысын баслады. Бул экспедицияның қатарына сонын ала талантлы әдебиятшылар Сәдирбай Мәўленов хәм Шәмшет Хожаниязов келип қосылды. Олар халқымыздың көп әсирлерден бери сақланып киятырған аўызеки хәм жазба мийрасларын жыйнаўға киристи.

1924-жылдан баслап республикалық масштабта ана тилиндеги газета хәм журналлар, китаптар шыға баслады. Москвада орайлық баспаның «Қарақалпақ әдебияты» бөлими бой тикледи. 1932-жылдан баслап қапталына жас әдебиятшыларды жәмлеген «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы» (хәзирги «Әмиўдәрья» журналы) пайда болды. Әдебиятшы кадрлар таярлайтуғын институтлар, техникумлар ашылды. Газета хәм журналларда қарақалпақ әдебиятының мәселелерине бағышланған жаңа мақалалар пайда бола баслады. Бул мақалалардың авторлары Қарақалпақстанда илим тараўының туңғыш қарлығашлары, институтларды енди ғана питкерген, жас интеллигенция еди. Олардың арасынан Нәжим Дәўқараев, Қасым Әўезов, Қаллы Айымбетов, Орынбек Қожуров, Асан Бегимов, Исмайыл Сағыйтов хәм Наурыз Жапақов сыяқлы белгили алымлар өсип шыға баслады.

Бирақ отызыншы жыллардан баслаған репрессия дәўири бул алымлардың өсиўине әдеўир тосқынлық жасады. Соның ушында Қасым Әўезов хәм Нәжим Дәўқараев әдеўир қарсылыққа ушырады. Қасым Әўезов берияшыл элементлердиң қурбаны болды. Өзиниң билимлилиги хәм талабанлығы менен Нәжим Дәўқараев өмириниң ақырына шекем гүрести хәм филология илимлериниң докторы деген атаққа ийе болды. Қулла-

сы, бул мәртлиги ушын қарақалпақ әдебияты илими Нәжим Дәуқараевқа мәңгі миннетдар болып қалды.

Мәдени мыйрастың әхмийетін толық түсинип жетпеслик, репрессиялық хәрекет көп ғана әдебиятшы алымлардың жүрегіне дақ салды. Солай етип, бул жолда баслаған келіспеушиликлер елуінши жыллардың соңына шекем дауам етти. Бірақ улыўма әдебий процесс тоқтап қалған жоқ. Адамлар қарақалпақ әдебияты тарийхының ойшыллары ҳаққында өз алдына китаптар шығара баслады. Мысалы, 1943-жылы И. Т. Сағыйтов «Бердақ—уллы гуманист шайыр», деген китабын шығарған болса, С. В. Бассин сол жылы рус тилинде усы атамдағы китабын шығарды. 1950-жылы Нәжим Дәуқараевтың «Бердақ шайыр» деген китабы жарыққа шықты.

Әдебият тарийхы бойынша жаңа илим изертлеу жумыслары алып барылды. Бул тараўда ең биринши мәртебе Нәжим Дәуқараев 1946-жылы «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri»—деген темада кандидатлық илимий диссертация қорғаған болса, соңынан бул теманы кеңейтип докторлық диссертация қорғады.

Буннан он жыл кейин 1956-жылы Исмайл Сағыйтов «Бердақтың өмири хәм творчествосы»—деген темада кандидатлық илимий диссертация қорғап шықты.

Алпысыншы жыллар қарақалпақ әдебияты тарийхын изертлеу тараўында әдеуир берекетли дәуир болды. Бул жыллары Бабаш Исмайловтың «Күнхожаның өмири хәм творчествосы», Артық Кәримовтың «Жийен жыраўдың өмири хәм творчествосы», Камал Мәмбетовтың XIX-әсирдеги қарақалпақ әдебиятында шығыс классиклери дәстүрleri (Қарақалпақстанда парсы хәм түрки тилиндеги қол жазбалар), Айдар Муртазаевтың «Бердақтың «Ахмақ патша» дәстаны», Айымқул Пирназаровтың «Омар шайырдың өмири хәм творчествосы», Бакеш Қәлимбетовтың «Әжинияз лирикасы»—деп аталған кандидатлық илимий диссертациялары жақланды.

Докторлық диссертациялардың жазылыўына хәм жақланыўына кең жол ашылды. Жетписинши жылларда Наурыз Жапақов «Қарақалпақ әдебиятында реализм мәселелери», сексенинши жылларда Камал Мәмбетов «Қарақалпақ әдебиятының пайда болыўы хәм қәлипле-

сиўи» (XIV—XVIII әсир) деген темаларда илимий диссертациялар жақлады.

Қарақалпақ әдебияты тарийхы тараўында илимий монографиялар жазыў қолға алынды. Бул тараўда академик Марат Нурмухамедовтың «Орта Азия хәм Қазақстанның көшпели хәм ярым көшпели халықлары әдебияты тарийхынан», Өзбекстан Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы Исмайл Сағыйтовтың «Сахра бүлбили», филология илимлериниң докторлары Наурыз Жапақовтың «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселелери», Камал Мәмбетовтың «Әийемги қарақалпақ әдебияты», сондай-ақ қарақалпақ әдебияты тарийхы менен арнаўлы шуғылланған адамлар Әбдикерим Пирназаровтың «Әжинияздың сөз шеберлиги», Айдар Муртазаевтың «Әжинияз поэзиясы», Б. Қәлимбетовтың «Әжинияз лирикасы» киби монографиялары жарыққа шықты.

Буннан тысқары әдебият пенен байланыслы пәнлер тараўында да әдеуир жумыслар исленди. Тарийх илими тараўында академиклер Марат Нурмухамедов, Сабыр Камалов хәм Т. А. Жданконың «Қарақалпақлар», қарақалпақ тили тараўында Досжанбай Насыровтың «Қарақалпақ тилиниң пайда болыўы», Хуснитдин Хәмидовтың «Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri», Дүйсенбай Сайытовтың «XIX әсирде жасаған қарақалпақ классиклериниң тили», философиялық бағдарда профессор Кәримбай Худайбергеновтың «XIX хәм XX әсирдиң бас гезиндеги қарақалпақ ойшылларының философиялық ойлары», «Бердақтың дүньяға көз-қарасы» китаплары майданға келди.

Бердақ ҳаққында И. Сағыйтов хәм К. Нурмухамедов, Жийен жыраў ҳаққында А. Кәримов, К. Мәмбетов, Қ. Султанов, Күнхожа ҳаққында Б. Исмайлов, Әжинияз ҳаққында А. Пирназаров, Б. Қәлимбетов, А. Муртазаев, Қ. Байниязов, Х. Хамидов, К. Султанов, Өтеш ҳаққында А. Кәримов, Г. Есемуратов, К. Мәмбетов, Омар ҳаққында А. Пирназаров хәм XX әсирдиң бас гезинде жасаған шайырлар ҳаққында Н. Жапақов, А. Кәримов хәм тағы басқа жолдаслардың китаплары, сабақлықлары хәм мақалалары басылып шықты.

Профессор Қабыл Мақсетов өзиниң көп ғана мақалаларын фольклор менен жазба әдебияттың байланысы мәселелерине бағышлады.

Өзлери совет дәуири әдебиятының маманлары болыуына қарамастан профессор С. А. Ахметов, С. Бақадырова, Қ. Камалов Ә. Пахратдинов, Қ. Байниязов, Ә. Насруллаев хәм тағы басқалар өз мақалаларында әдебиат тарийхының актуаль проблемаларын көтерип шықты.

Ерте дәуирде жасаған қарақалпақ шайырларының шығармаларын жыйнау хәм оларды баспаға таярлау жумыслары хәр жыл сайын дауам етпекте. Бул тарауда әсиресе Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының Нәжим Дәуқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебиат институтының революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты секторының алымлары, Нөкис мәмлекетлик университетиниң қарақалпақ әдебияты кафедрасының оқытушылары активлик көрсетпекте. Илим излениулер нәтийжесинде пайда болып, пикир таласлары тийкарында жүзеге асады.

Усы сабақтың авторы 1966-жылы кандидатлық илимий жумыс жазғанда өз жумысының тутас бир бабын «Қарақалпақ әдебиятының пайда болыуы»,—деп атап, әдебиятымыздың сағасы әйемги түрк тиллес халықлар әдебиятынан басланып, Ноғайлы бирлеспесиндеги әдебиат пенен қосылатуғынлығы дәлилленген еди.

Соңынан бул жоба көрнекли әдебиатшыларымыз тәрәпинен де мақулланды. Баспа сөз бетлеринде академик М. К. Нурмухамедов «Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреуи хәкқында», «Әмиүдәрья», 1968-жыл №6, профессор И. Т. Сағыйтов «Әдебиат тарийхын қайсы дәуирден баслау керек», «Әмиүдәрья», 1968-жыл №11, К. М. Мақсетов «Соппаслы сыпыра жырау», «Әмиүдәрья» 1971-жыл, №9, мақалалары менен шықты.

Соңынан Қамал Мәмбетовтың «Қарақалпақ әдебиятының ашылмай атырған бетлери» «Әмиүдәрья», 1969-жыл №8, «Және де әдебиятымыздың төркини хәкқында» 1972, №9; «Қарақалпақлар XII—XIV әсирлерде» «Әмиүдәрья», 1972-жыл, №-10; «Ноғайлы заманы хәкқында ойлар», 1972, №11; «Әйемги түрк тиллес халықлар әдебиятының жазба естеликлери хәм оның қарақалпақ әдебиятын қәлиплестириүде тутқан орны», «Әмиүдәрья» 1973 жыл №3; «XVI—XVII әсирдеги қарақалпақ әдебияты» «Әмиүдәрья», 1976 жыл, №4; хәм тағы басқа мақалалары жәрияланды.

Усы излениулер тийкарында 1976-жылы «Әйемги қарақалпақ әдебияты» монографиясы жәрияланып, соңынан тап усы тема тийкарында докторлық диссертация жақлады.

Қамал Мәмбетов буннан кейин де бул тема этирапында «Фольклор хәм жазба әдебиат», НМУ баспасы, 1978 жыл, «Ерте дәуирдин әдебий естеликлери», «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис 1986-жыл китапларын шығарды. Мине усы дәреклер сабақтың ең баслы бөлегин қурады.

Бул дереклер баспа сөз бетинде жәрияланғаннан кейин де журнал бетлеринде Айдар Муртазаевтың «Асаң қайғы хәкқында ойлар», Айымқул Пирназаровтың «Жийренше тарийхта болған ба?», «Қорқыт хәкқында аңыз» деп аталған мақалалары шықты. Автор бул жолдасларға шын жүректен алғыс айтады хәм бул материаллар сабақты толықтыруға хызмет атқарады,—деп исенеди.

ЕРТЕ ДӘУИРДЕГИ ТҮРК ТИЛЛЕС ХАЛЫҚЛАРДЫҢ ЖАЗБА ЕСТЕЛИКЛЕРИ

Путкил дунья халықларының әдебиат хәм мәдениат тарийхына көз салып қарасаң бирден пайда бола қалған халықтың өзи жоқ екенлигин сеземиз. Қандай халық болса да үлкен болсын, я киши болсын әйтеуір үлкен бир тарийх боранларын басынан кеширген. Кеше яки бүгин бирден пайда болып атырған халық жоқ. Олардың хәр бири, хәр қыйлы аумалы-төкпели заманларда басқа халықлар менен бирге жасасып, тили, мәдениаты бир-бирине оғада жақын халықларды пайда еткен.

Буған мысал ретинде Орта Азияда жасаушы түрк тиллес халықларды көрсетиуге болады. Олардың тили де, әдет-үрпи де, кийим-кеншеги менен мәдениет тиришилиги бир-бирине оғада жақын болып келеди. Соның ушында булардың ерте дәуірлердеги жазыу, сызыу хәм мәдениет орталығы бир болғанлығы хешқандай гүманландырмайды.

Академик Д. С. Лихачев әйемги рус әдебиатын изертлей отырып, бул өшпес мийрасқа рус, украин хәм белорус халықларының да үлесі бар екенлигин дәлиллеген еди. Сондай-ақ Орта Азия хәм Кавказдың түрк тиллес халықлары мәдениатында да, биреу ерте, биреу кеширек рауажланып, биреу үлкен, биреу киши болуына қарамастан, өзін арнаулы халық деп есаплаган еллердің бәри де «Мен бүгин ғана пайда болғанман»— деп айтпастан, сол ата-бабалары қалдырған үлкен мәдениет мийрастың төркинин излейди. Қарақалпақ халқы тили, әдет-үрпиде, жасау шәрияті жағынан өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен халықлары менен көбирек араласқан. Татар, башқұрт хәм Кавказдың айырым түрк

тиллес халықлары менен тарийхий тәғдирлес. Жасаған жерлері Хорезм, Түркстан, Едил менен Жайық хәм Дон жағаларының бойлары. Өзи кишкене болғаны менен тарийхы жүдә үлкен. Демек бул халық бирден пайда бола қойған емес. Ерте дәуірдеги сол үлкенлердің мәдениатына үлкен из қалдырған.

Бирақ бизиң мәдениатымыздың тарийхы жақын күнлерге шекем толық үйрениледи. Жақын уақытларға шекем «бизиң әдебиатымыздың сағасы XVIII әсирден басланады»—деген түсиник үстемлик етті. Шынында да хәзирги илимнің рауажланған дәуиринде «қарақалпақлардың әдебиаты XVIII әсирден басланады»—деген сөзге кимлердің инаныуы мүмкин? Сонда қарақалпақлар XVIII-әсирде пайда болған бола ма? Олай дейик десек тарийх илими бул халықтың тоғызыншы әсирден бери бар екенлигин дәлиллеген.

Әлбетте, буған қарақалпақ халқы айыплы емес. Халық өз тарийхында оғада қыйын жағдайларды басынан кеширди. Есапсыз урыс, талаушылық, пытыраңқылық зулымлықтың хүким сүриуіне байланыслы халық өзиниң жазба тарийхын сақлап қала алмады.

Түрки жазыу—деп есапланған ески өзбек хәм уйғыр жазыуы революциядан бурынғы дәуірде де Қарақалпақстанда кең тарқалған еди. Бирақ репрессия дәуириндеги айырым адамлардың сауатсызлығы өзлери араб әлипбесиндеги жазыуларды оқый алмағанлығы ушын «бул араб тилинде жазылған диний қолжазбалар,—деген түсиниклерге келип, отқа жағып, бизиң мәдениет мийрасларымыздың көпшилигин жоқ етип жиберди. Ал хәзир болса, сол дәуірде отқа жағылып, жарты жағы күйген, соңынан әллеқандай бир адам оттан алып шапанының шалғайына жасырып алып қалған Әбилқасым Фердаусийдің шахнамасының қарақалпақша аудармаларын оқып отырып хайран қаласаң.

Ретинде сол жағдайларды да айтып өтиу керек. Талантлы алым Нәжим Дәуқараев ашып көрсеткен XVIII—XIX әсир әдебиатының өзи де аңсатлық пенен ашылған жоқ. Биз XIX әсирдеги шайырларымыз қосықларын өз қолы менен жазып қалдырғанлығына исенсекте Әжинияз, Бердақ шығармаларынан тысқары басқа хешбир шайырдың қолжазба нұсқалары табыл-

абан.

231519

мады. Соның ушында бул дәуірлер картиналарын анық ашып көрсеткен Нәжим Дәуқараев хәм оның заманласларының мийнетлерин үлкен қахарманлық сыпатында қарауға болады.

Хәзир әдебият илими әдеуір өсти. Қарақалпақ әдебиятының XIV әсирден басланатуғынлығын дәлиллейге еристик. Бирақ оның арғы жағында әдебият бар ма? Егер бар болса қалайынша рауажланған? Деген сорауларға төрели жууап бере алмай киятырмыз. Өйткени халық бар жерде әдебият бар. Қарақалпақ халқы қашан пайда болған? Бул халық қандай тарийхый жағдайларда пайда болды. Әдебиятымыздың баслаушылары кимлер? Бул ҳаққында еле толық пикир билдиренимиз жоқ.

Биз жоқарыда айтып өткенимиздей-ақ қарақалпақ халқы бирден пайда бола қойған емес. Ол Орта Азияның басқада халықлары сыяқлы дәслеп қәуимлик конфедерацияда көринеди. Себеби бизиң халқымыз қарақалпақ атағын алмастан бурынырақта «түрк қағанаты» деп аталған қәуимлер бирлеспесинде түрлише ат пенен сак, массагет, апасиак, қаңлы, ябы, огуз, қыпшақ, қара бөрикли, маңғыт, қоңырат атамалары арқалы гезлеседи. Булардың басым көпшилиги дерлик VI—VIII әсир аралығында пайда болған түрк қағанатының белгили қәуимлери еди. Буннан көринип турыпты Орта Азияда жасаған түрк тиллес халықлардың өтмиши бир-бири менен араласып кеткен. Соның ушында бул жерде жасаған халықлардың мәдений тарийхын бир-биринен ажыратып қарауға болмайды. Солай болсада басқа халықлар сыяқлы қарақалпақларда тарийхый дәуірлердің боранлы әсирлеринде өз өтмишлери ҳаққында белгили из қалдырған.

Көрнекли тарийхшы С. П. Толстовтын айтыуы бойынша бизиң ең дәслепки бабаларымыз Әмиүдәрья хәм Сырдәрья бойының саклары, массагетлери атап айтқанда дәрья бойының саклары Апасиаклар болып есапланады. Соңынан шығыс далаларына Гунлардың көшип қонысласыуы нәтийжесинде тиллер пүткиллей түрклескен. Буннан кейинги дәуірдеги Огуз—қыпшақ бирлеспеси хәрқыйлы қәуимлердин бөлинип шығыуына себепши болған. Хәтте Хорезмшахлар мәмлекети пайда болмастан бурынырақ «Ябылар», «Қанлылар» деген

мәмлекетлик бирлеспелердин пайда болғанлығы белгили. Бул атамалар хәзирги күннің өзинде де қарақалпақ халқының белгили урыулары сыпатында көринеди. Демек бул атамалар сол дәуірлер менен тиккелей байланыслы. Қарақалпақ урыулары арасында ески түрк қәуимлериниң атамалары оғада көп ушырасады.

Буннан кейин IX әсирдеги «қара бөриклилер» бирлеспеси қарақалпақ халқының пайда болыуындағы ең дәслепки уйытқы болса керек. Бирақ сонда да қарақалпақ халқы бирден пайда бола қойған жоқ. Қарақалпақлар IX—XI әсирде қара бөриклилер, XII—XIII әсирде қыпшақлар, XIV—XV әсирде ноғайлылар деген ат пенен тилге алынады. Халықтың өзиниң толық атамасы XVI-әсирде пайда болған.

Бирақ сол жери анық, түрк тиллес халықлар арасында өзиниң қәуим бирлигиниң атамалары менен буншама көп муғдарда из қалдырған халықты табуу қыйын. Соның ушында белгили этнограф Т. А. Жданко «Мениң таңланған жерим сол. Қарақалпақлар кишкене халық, бирақ тоқсан алты урыуға бөлинген. Сол тоқсан алты урыудың өзинде ерте дәуірде жасаған түрки қәуимлердин атамаларының көпшилигинде сақланған», —деп жазған еди.

Хәзирги тарийх илими қарақалпақ халқының ерте дәуірдеги бабалары сак хәм массагет қәуимлери деп болжайды. Сак—массагет тек қарақалпақлардың ғана емес, соның менен бирге Орта Азияда жасаушы барлық түрк тиллес халықлардың бабалары. Солай екен, бул жерде жасаған өзбек, қазақ, түркмен, қырғыз, қарақалпақ халықларының да шығысы бар. Сак хәм массагет қәуимлеринен тарқалған.

Бизиң заманымыздан бир мың жылдай бурын Әмиү хәм Сыр дәрьяның қуяр жеринде Сак хәм Массагет қәуимлери жасады. Олар мал шаруашылығы менен бир қатарда, аз муғдарда егин егиу иси мененде шуғылланған. Әсиресе урыс өнерин жақсы өзлестирген. Темир хәм мыс қорларын тауып алып, темиршилик пенен де шуғылланған. Қурал-жарақ хәм сауыт-сайманлар соққан. Сак—массагет қәуимлери ҳаққында Н. Бичирин, В. Бартольд, Л. Гумилев, С. Толстов, В. Григорьев, О. Вишневская хәм тағы басқа алымлардың мийнетлеринде көплеген дереклер ушырайды. Дәрья бойының саклары ҳаққында әййемги грек алымлары Гера-

мийрас ҳазирги Монголстанның Орхон дәрьясының бойында таўдың тасына қашап жазған, егер ҳазирги ҳәриплер менен көширилсе бир китаптанда асып кететугын сөзлер.

Булар түрки тилинде жазылған сол дәўирдин эпоепсы, жазба мәдениятымыздың төркини, нешше мың жыллардан бурынғы проза менен поэзия. Сол дәўирдин халқының бәри көшпели болып қырғызлардың Енесейден Ыссық көлге қарай көшкениндей кең даланы жайлап жүрген халық бәхәрги сеңдей арман-берман көшип жүре берген. Соның ушында бизиң бабаларымыздың естеликлериниң Орхон дәрьясының бойынан табылғанына да гүманланыўға болмайды. Бундай естеликлер соңын ала ҳәтте түсликтен Қашқар жеринен де көп табылып атыр. Деген менен Орхон—Енисей жазыуларының әҳмийети үлкен. Бунда сол дәўирдин тарийхый шынлығы да тутас сәўлеленген.

Түрк қағанатының ең күшейген дәўирлери VI—эсирдин орта гезлери. Бул ўақытта қағанаттың пайтахты Орхон дәрьясының жоқарғы салаларының бойына жайғасқан еди. Бул дәўирде Билка қаған ҳәм оның иниси Истеми қағанның басшылығы астында ең ири мәмлекет пайда болған.

Тарийхый дереклерде Билка қаған — Магилан, ал Истеми қаған Кул тегин—деп жүритиледи. Билка қаған бул дәўирде Орта Азия далаларына бастырып кирип, эфалитлер мәмлекетин жеңип, өз қағанатының көлемин әдеўир кеңейтти. Ең соңында 731—жылы Кул тегин, 734-жылы Могилан қытайлар менен болған саўашта қазаланды. Солай етип түрк қағанаты қулайды. Олардың өз халқы алдында ислеген ерликлери таўдың тасына қашап жазылады. Сан мың жыл өтсе де, қәхәрли самалларда бул тасларды буза алмаған. Бул жазыулар болса бүгинги күнде бизиң ата-бабаларымыздың тас китабы сыпатында қолымызға тийип отыр.

Оларды оқыў арқалы биз бүгинги күнде VI—эсирдеги бабаларымыздың тәғдири менен танысамыз. Бул естелик улыўма түрк тиллес халықлар ушын ортақ болып есапланады. Орхон-Енесей жазыулары өзиниң спецификасына қарай поэзия үлгиси — деп қараўға да болады. Онда әсиресе сөз уйқаслығы менен поэтикалық ырғақ әдеўир шеберлик пенен берилген.

ОРХОН—ЕНЕСЕЙ ЖАЗЫУЛАРЫ

XVIII эсирдин екнши ярымында белгили рус саяхатшыларынан бири Ремозов Монголстанның Орхон дәрьясының бойында белгисиз ҳәриплер менен қулпы тасларға қашап жазылған жазыуларға дус келеди. Сонынан швед офицери Иоганн Страленберг ҳәм алым Миссер—Шмидлер бул ҳаққында хабар берген. Бирақта бул дәўирлерде ҳешким бундай жумбақ ҳәриплерди оқыў мүмкиншилигине ийе бола алмады. Сонынан XIX эсирдин биринши ярымында «Сибирь хабарлары» журналында Георгий Спасскийдиң «Енесей естеликтери» — деп аталған мақаласы жәрияланып, латын тилинен бирнеше тиллерге аударылғаннан кейин, бул естеликке үлкен дыққат аударыла баслады. Әсиресе фин алымлары буған көбирек итибар берип, фин филологиясына тийисли болса керек деген пикирге барған еди. Усыған байланыслы фин илимпазлары бул естеликлердин атлас картасында басып шығарды.

Арадан көп ўақыт өтпестен және рус саяхатшысы Н. М. Ядренцев тәрәпинен Монголстанның Кошо—Цайдам ўәлаятынан және белгисиз жазыуларға ийе болған қулпы таслар табылды.

Усыған байланыслы 1890-жылы фин—угор илимий жәмийети ҳәм 1891-жылы Россия илимлер академиясының академиги В. В. Радлов басшылығындағы илимий экспедициялар шөлкемлестирилди. Бул экспедициялар негизинде текстлерди атласқа түсириўден басқа жуўмақ шығара алмады. Текстлерди оқыў мүмкиншилиги болмады. Естелик текстлерин ең биринши мәртебе оқыўға мясар болған алым Дания илимпазы Вильгелм Томсен болып, ол ең дәслеп ҳәриплердин бир-бирине уйқаслығын изертлей отырып «Тәдри», «Түрк» деген сөзлерди оқыўға мясар болды ҳәм ерте дәўирлердеги түрк тиллес халықлардың жазба естеликтери екенлигин дәлиллек көрсетти. Буннан кейин рус алымы В. В. Радлов ҳәриплердин ҳәммесин анықлап, тексттин дерлик ҳәммесин оқып шықты.

Орхон—Енесей жазыулары тийкарынан тарийхый ўақыялар бойынша жазылған болып, онда түрк халықларының бирлесийи жолында Култегин, Билке қаған ҳәм Тоныкок сыяқлы бақадыр, данышпан ел басшыларының роли ҳаққында сөз етиледи.

713-жылы түрк қағанлығы қарлуқларды бойсындырады. Түрклердің к-рнекли сәрдари Култегин хукимет басына шығып, өзиниң ағасы Билке қағанды хан тиклеген. Әкеси Тоныкөкти кенесин етип тайынлаган. Ал өзи пүткил түрк әскерлерине басшылық еткен. Бул ҳаққында Л. Е. Гумилев өзиниң «Әйемги түрклер» деген мийнетинде «Пүткил мәмлекет усы үш адамның қолында болған еди»—деп жазды.

Тастағы жазыулар сол дәуирдин уақыяларын толық өз ишине қамтыйды.

Орхон—Енисей жазба естеликлерин үйрениуде В. Томсон, В. В. Радлов, П. М. Мелиаронский, А. Гейкель, Ю. Немет киби рус хәм шет ел алымлары менен бир қатарда С. Е. Малов, И. В. Стеблева сыяқлы совет алымлары актив қатнасқан. Бул ҳаққында Өзбекстанда Н. М. Маллаев, А. П. Қаюмов, Ғ. Абдурахманов, К. Қаримов, Қазақстанда С. Аманжолов, Б. Кенжебаев, Ә. Қоңыратбаев, Х. Сүйиншалиев, Н. Келимбетов мийнетлерин атап өтиуге болады.

Орхон—Енисей жазыулары негизинен үш бөлекке бөлинеди.

1. Киши жазыу

Киши жазыу — деп аталған бул бөлек негизинен алғанда 731-жылы уйғыр сауашында қаза тапқан түрк қағаны Култегин (685—731) хуриетине жазылған қулпы тас болып, онда дерлик түрки қағанатының бир әсирге жууық тарийхий уақыялары сөз етилген. Бул жазыуды мийрас етип қулпы таста жазып қалдырған оның тууысқан ағасы Билке қаған екенлиги белгили. Себеби тексте көрсетилгендей-ақ «Белимниң мәдары, жеткиншек инимнен айрылдым» — деген қатарлар да бул пикирди айқын тастыйықлайды.

Бирақ Билке қаған өзи шәукетли патша болсада иниси Култегинди өзинен кем санамайды. «Мен өмиримде қаншама жеңислерге ерискен болсам, Хәммесинде де Култегинниң ерлиги арқасында ерискенмен» — дейди.

Бул жазыу негизинен бир адамның ерлиги баянланған арнау сөз (тәрийп) яки оның өлимине арналған жоқлауда емес, жазылуы усылы жағынан әйемги патшалар тарийхи (шахнамаларға) усап кетеди. Бунда

бир адам ғана емес, бәлки бир тутас халық өмири көз алдына келеди. Мысалы:

Текст:

Тәри, тег, тәриде болмыш,
Түрик Билке қаған,
Бу едке ол туртым.
Сабымын түкти еситгил,
Улайу инийгуним, оғланым.
Бирик оғушым, будуум,
Бирге—шад апыт беглер
Ирайы — тархат буйрық беглер,
Отуз,
Тоғуз оғуз беглери, будыны,
Бул сабымын едгүти есид,
Қатығды тыңла,
Илгеру күн тоғусыққа,
Билгеру күн ортасынрау,
Қурығару күн батысына,
Иырғару күн ортасынрау,
Анта игреки будун көп маңа,
Корур анга будун.¹

аудармасы

Тәридей мәртебеси үлкен,
Түрк Билке қаған,
Мен тахқа отырдым.
Сөзимди түел еситиндер!
Пүткил жеткиншегим, балларым,
Бириккен ордам, халқым.
Оң жағымда шәукетли беклерим,
Сол жағымда тарханлар хәм басқалар.
Отыз тоғыз оғуз беклери, халқы,
Бул сөзимди дыққат пенен тыңла!
Терең ойла.
Илгери — Күн шығыста,
Оң жақта — түсликтеги,
Кейин — күн батыста,
Сол жақта — арқадағы,
Елдердин бәри маған қарады.
Усылайынша халықты көбейттим.

Бул жазыулардың өзинен-ақ мәлим болып турыпты

¹ Бул сөзлер буннан мың жыллар бұрын қолланғаны ушында хәзирги китап оқушыларына түсиниксиз болуы мүмкин. Соның ушында биз бул мысалды сол дәуирдин сөз үлгиси сыпатында ғана келтирдик. Қалған мысаллардың хәммеси аударма тийкарында бериледи.

Билке қаған иниси Құл Тегин хаққында сөз баслаудан алдын негизинен өзи хәм өз сиясаты хаққында айтқан. Бунда отыз тоғыз оғуз—қыпшақ қәуими хәм оны бир жерге бириктириу ушын гүрес уақыялары сөз болады.

Әлбетте, бир неше қәуимлерди бириктириудің өзи де аңсатқа түспеген. Усындай себеп пенен ел арасында урыс-қағыслар көбирек болып, бундай сауашларда өз ерлиги менен танылған батыр саркарда Құл Тегин болғанлығы атап көрсетиледи. Жазыуда Құл Тегиннің жүргизген сауашлары қысқа баян етилип, олшығыста Шантун тегислигине дейин, түсликте тоғуз оғуз, батыста инжиу, сол жағында Байқыры еллерин өзине қосып алғанлығы хаққында сөз болады. Бул хаққында қулпы таста төмендегише жазылған.

Идгери — Шантун жазықлығына
Шекемги жерлерди басып алдым.
Түсликте — Тоғыз Ерсенге дейин жауладым.
Тибетке сәл жетпедим.
Батыста Инжу көлин кештім.
Темир дәуазаға барып жеттім.
Байқыры жерине шекем атландым.
Усыншама жерлерди қолға киргиздим.

Жазыуда көрсетилгендей-ақ, «түрки халқының өзи де өсимликтің дәниндей болып шашылып кетти. Оларды жыйнап алыудың өзи аңсатлыққа түспеди» — дейди. Солардың бири Өтекен қойнауы хаққында сөз болады. Бул жер негизинен түрки тайпаларының көп жайласқан жери болып, тәбияты гөззал, жери қунарлы екен. Жазыуда «Өтекен», «Байқыры» жерлери түсликте — деп айтыуына қарағанда, алымлардың көпшилиги Ыссық көл, Фергана ойпатлары болыуы итимал — деп шамалайды. Билке қағанның айтыуы бойынша Орхон дәрьясы бойындағы халықты Өтекен қойнауына көширип, отырықшы елге айландырмақшы болған. Бирақ көшпели турмысқа үйренип кеткен ел буған бойсынбаған. Бул хаққында жазыуда:

Түрки халқы, сөзимди толық есит!
Ашлықтың да, тоқлықтың да,
Тийкарына толық түсинбейсең!
Бир тойсаң барлығын умытасаң!
Садалығың ушын,
Адым жерде алдана бересең.
Қағанның тилин алмадың.
Хәр жерде қаңғалап көшип журип-ақ,

Әбден шаршады.
Биротала болдырып,
Қырылып қалғандай жағдайға келдин.

— деген сөзлерди оқыймыз.

Бул сөзлердің мағанасына қарағанда Билке қағанда, Құл Тегин де негизинен елди бириктириуге күш салған әжайып адамлар болғанлығы сезиледи.

Қаған (хан, патша) образлары бул жерде қара басының бахты, байлық ушын гүресиушилер емес. Олар ел-халықты бир жерге жәмлестирген, өз халқының келешегі ушын гүресиуши адамлар сыпатында сәулеленеди. Қулпы таста бул хаққында да толық айтылған. Мысалы:

Тәңрим жарылқағанлықтан,
Басыма бахыт құсы қонды,
Қағанлыққа еристым.
Қаған болып, жоқ болып баратырған халықты
Өз орнына қондырдым.
Гедейди бай еттим.
Азды көбейттим.
Усы сөзимнің жалғаны бар ма?
Түрки халқы хәм оның беклери.
Сөзимди тынлаңызлар!
Түрки халқын жыйнап,
Ел еткенлерди бунда айтқанман.
Жанылып көшкенлерди де айттым,
Барлық айтар сөзимди,
Мәңги тасқа бастым.
Буған қарап бизди еске алын,
Түрки халқының хәзирги беклери!

Бул тек жазыу емес—поэзия Тек поэзия ғана емес—тарих. Демек мәдени мйрасымыздың төркинлеринің бир ғана бөлеги. Жазыуда буннан тысқары табғаш қәуимлеринің хйилкерлиги хаққында сөз барады. Табғаш қәуими хәзир қайсы халықты құрағанлығы хаққында алымларда толық мағлыұмат жоқ. Орхон—Енисей жазыуларында көрсетилгендей-ақ, табғашлар оғада хйилкер бир қәуим сыпатында бериледи. Қулпы таста: «Жаман адам менен қонсы болсаң жаманлығы жуғады» — деп айтылғандай-ақ табғашлардың сөзлери шийрингәзинеси бай, өзлери «узақта жасаған адам жаманлықты көп көреді, жақынырақ жасаған жақсы сыйлық аласаң» — деп айтады дә. Бирақ жақын жасаған адамларға жаман қылық үйрететуғын қәуим» — деп көрсетеди.

Қулласы киши жазыудың өзінде де адамды таң қалдыратуғын ҳикметли сөзлер көп. Бул жазыу тек Қул Тегинге арналғаны менен Билке қағанның аты көбирек айтылады. Ал Билке қағанға арналған жазыуда болса Қул Тегиннің ерлиги әдеўир сөз етиледі.

2. Үлкен жазыу

Бул естелик негизинен 683-жылы туўылып, 734-жылы қайтыс болған Билке қаған (тарийхый дереклерде Могилан) ҳурметине оның иниси Иоллық Тегин тәрәпинен орнатылған. Бул жазыудың көлеми басқа қулпы тасларға қарағанда әдеўир үлкен. Тасқа қашап жазылған дөстанға көбирек усап кетеді. Бунда кирисиу бөлими, тийкарғы бөлим хәм жуўмақлау бөлимлери бар.

Кирисиу бөлимінде 630—680-жыллар арасында түрки қәўимлериниң Қытай патшалығына бағынып қул болғанлығы, елдеги қыйын жағдайлар хәм 680-жылдан баслап түрк қағанатының қайта тиклениуи сөз етиледі. Соңынан Билке қаған менен оның иниси Қул Тегин өз мәмлекетиниң миллий азатлығы ушын актив гүреседи. Түрки қәўимлерин бириктирип, үлкен мәмлекетке айландырады. Қулласы бул жазыу 683-жылдан 731-жыллар арасындағы қырық сегиз жылды өз ишине алған. Ең соңында 731-жылғы Қул Тегиннің қайтыс болғанлығы ҳаққында мағлыұматлар берилген. Ең характерли жери сонда, бул қулпы таста Билке қаған менен Қул Тегиннің ерлиги теңнен сүўретленген. Жазыудың басланыуы негизинен Билке қағанның бабалары Бумын қаған хәм оның иниси Истеми қағанның ерлигинен басланады. Мысалы:

Текст

Үзе көк тәңри
Асра йағыз йир қылынтуида,
Екин ара кисн оғлы қылымас.
Кисн оғлунта үзе егум апам,
Бумын қаған, Истеми қаған олурмыш,
Олурыпан түрк будының илин, торусин,
Тута бермис, ити бирмис
Төрт булун көп йағы ермис,
Су сулепен
Төрт булундақы будының,
Көп алмус, көп баз қылмус.
Башлығы йукун турмыс.

Тизилик сөкурмис.
Илгерину — қалдырқан йышқа теги,
Керу — темир қапуға теги қаптурмыс.

аўдармасы

Аспанда алла,
Төменде қара жер жаралған.
Екеўиниң арасында,
Адам баласы жаралған.
Адамларға төрелик етиу ушын,
Бабам Бумын қаған, Истеми қаған,
Қағанлық еткен.
Түрк халқының ел журтын,
Биргестирип ийелик еткен.
Төрт жағының бәри душпан екен.
Ләшкерлери менен атланып,
Әтирапындағы халықты бириктирген,
Басын еңкейткен,
Дизесин бүктирген.

Бул сөзлердиң өзинен-ақ мәлим, демек, мәселе қәўимлерди бириктириу ҳаққында барады. Бул жазыуда да елди басқарыушы топарлардың ақыл-парасаты, билимлилиги, мәртлиги, адамгершилиги ҳаққында жыллы сөзлер айтылады. Олар ҳаққында:

«Данышпан қағанлар болған екен. Алп қағанлар болған екен. Басшылары билимли екен. Күшли хәм парасатлы болған екен. Беклери де, халқы да бир-бирине исенимли екен. Соның ушында халықты узақ ўақытлар бийлеп турған. Елди жыйнап әдил заң шығарды. Соның ушында ең изинде халқына қәдирли болып қайтыс болды»—деген сөзлер жазылған.

Үлкен жазыуда сол ўақытлары түрки қәўимлердиң атлары да толық сақланған. Батыс пенен Шығыстан шегирткедей шожып кеткен халық қағанның қәбрин қаплап кетти. Бумын қаған олардың көсеми сыяқлы қәдирли еди»—деген жыллы сөзлер айтылады. Тастағы жазыудың айтыуына қарағанда олардың санын айтып жеткизиу қыйын. Сол ўақыттағы қәўимлердиң бәри де толық қатнасқан. Мысалы:

Пүткил Бекли шөлиниң ели,
Табғаш, тибет, авар, рум,
Қырғызлар, үш қурықанлар,
Отыз, татар, қытай, татабы,
Барлық халық ағылып келип,

Кәбиря үстінде,
Жылап сықласты.
Усындай сыйлы қағанлар еди.

Буннан кейин түркі халықтарының өз-ара ишки келиспеушиликлери, қәуимлер арасындағы жәнжел хәм сауашлар сөз етилген. Жазыуда көрсетилгендей-ақ Иоллық Тегиннің өзи қырғызлар менен жигирма жети рет жауласып, он үш мәртебе женип, он төрт мәртебе жеңиледи. Хәтте усы сауашлардың өзи де қырғыз эпосы Манасқа тийкар болған болыуы итимал.

Ал усы жазыудың бир бөлегинде: «Биз гейде өз өзимиз болып-ақ урыстық. Қайтып киятырып Ертис бойындағы Туркешлерди шаптық. Туркеш өз елимиз еди. Бийопалығы себеп болып, бизге жау болып шықты. Соңынан Аз қәуимлеринде қырғынға ушыраттық»—дейди. В. В. Бартольд болса Азларды қыпшақлар деп атайды. Демек түркі халықтарының өз-ара соқлығысулары да аз болмаған.

Солай болсада бул қулпы тастағы жан түршигерлик сауаш 630-жылғы Табғашлар менен болған урыс. Бул сауашта түркі халқы пүткиллей табғашлардан жеңиледи. Елиу жылға созылып кеткен қуллық дәуирди бастан кеширеди. Қулпы тастағы жазыу бул хаққында оғада тәсирли сүүретленген:

Аға ининің дәуласқанынан
Бек пенен халық жауласқанынан
Түркі халқы ел болмады.
Қағанлығынан айрылды.
Пухарасының хәммеси,
Табғаш халқына қул болды.
Пәк қызлары күн болды.
Түрк беглери түркі атын жоғалтып,
Табғаш беклеринің табғаш атын тутынып,
Табғаш қағанына бағынды.
Барлық түркі халқы былай дести:
Көкирегі кен халық едим,
Елим қайда?
Қағанлы халық едим,
Қағаным қайда?

Бул, әлбетте, халықтың өз басынан кеширип атырған үлкен қайғысы еди. Буннан кейин түркі халқының қайтадан ел болғанлығы хаққында айтылады. Мысалы:

Тәңирим:
Түркі халқы жойылмасын,

Қайтадан ел болсын — деген еди,
Әкем Елтерис қағанды,
Шешем Елбилге қатынды,
Тәңирим төбесине көтеріп,
Жол силтеген еди,
Әкем қаған он жети жигитин ертнп,
Шетте жүрген жерлеслеримди излестирди.
Жердегилер тауға шығып,
Таудағылар жерге түсіп,
Жыйналып
Жетпес батыр жигит болыпты.
Тәңри қууат бергеннен соң
Әкем қағанның әскери
Жауға бөридей атылды.
Қарсы келгенин қойдай бауызлады.
Онға, солға атланып, елди жыйнап
Әскери жети жүз жигитке жетти.
Жети жүз жигит,
Күн—түни жау менен айқасып,
Елсиз қағансыз,
Күн хәм қул болып,
Сарсанлықта жүрип,
Түркі атынан айырылған халықты
Ата-бабасының мәканына
Қайтадан алып келди.

Буннан кейингі ұақыялар негизинен түркі қәуимлери арасында болған айырым келиспеушиликлерге бағышланған. Яғный хәдден зыят қырғын сауашлар сөз етиледи. Иоллық Тегиннің айтыуына қарағанда да бул сауашларға сол ұақыттағы түркі қағанатының лашкеринің сол қанаттағы саркардасы Түрк Сир Бодан айыплы—деп көрсетиледи. Яғный отырықшы түркілер менен көшпели түркілер арасында келспеушиликлер келип шыққан. Солай етип Билке қаған хәм Құл Тегин бир жағында, Түрк Сир Бодан екинши жағында бир бири менен қарсыласыу басланады. Буннан кейин ұйғыр, қырғыз, туркеш, өз, тутық қарлуқ тайпалары өз алдына бөлинип кетеди де Билке Қаған менен Құл Тегин әдеуір жеккеленип қалған.

Мине усы ұақыядан кейин Түрк қағанатында 716-жылы Қапағандар қырғыны басланады.

Жазыуда көрсетилгендей-ақ қапағанлар Қағанның оң қапталынан орын алған әмелдарлар, султанлар хәм беклер. Ал шеп қанаттың әмелдарлары шадлар деп аталып, олардың барлығы да бий хәм шешенлер болған. Қапағанлар Билке қағанға наразылық билдирген. Буннан кейин қаған олардың хәммесин өлимге буйыр-

ған. Ең изінде қапағанлардың туған—туысқанларының хәммеси Билке қағанға душпан болып шыққан.

Мине усындай келиспеушиликлер ең изінде 731-жылы Билке қағанның өз елинен айрылып жеккеленип, Шуғай Кузын шөллерінде қос соғып алып, кийик атып, қус аулап күн көриу дәрежесине шекем алып келген.

Жазыудың буннан кейинги бөлімлеринің бәри Билке қаған хәм оның иниси Құл Тегиннің ерлиги хәм халықты басқарыу усылына бағышланған арнаулар. Бул арнаулар төмендегише басланады.

Түрки халқының
Атақ даңқы өшпесін — деп,
Мени қаған етип отырғызған еді.
Иши аш,
Сырты тонсыз,
Бийшара мүсәпир халықты басқардым.
Иним Құл Тегин екеуміз ойластық.
Әкеміз, ағамыз, құрған халықтың.
Аты, даңқы өшпесін — деп.
Түрки халқы үшін,
Түнде уйықтамадым.
Күндіз отырмадым.
Иним Құл Тегин,
Еки бий менен бирге,
Өлип, тирилип улғайттым.
Тәңрим жарыққағанлықтан,
Өлімши халықты тирилттим.
Жалаңаш халықты кийимли.
Аш халықты бай қылдым,
Аз халықты көбейттим.

Жазыуда тәрийпенгендей-ақ Құл Тегин оғада күшли батыр сарқарда сыпатында сүүретленеди. Билке қағанның тәриплеуине қарағанда түрик қағанатының батырлары арасында Құл Тегин сыяқлы хәдден зыят қүшке хәм ақылға ийе болған жигит болмаған. Соның ушында оның батырлығы хәққында төмендегише сыпатлама бериледи.

Құл Тегин жауға жаяу атланды,
Онтутикти, белгили басшылары менен бирге,
Қолға түсирди.
Онда да жендик.
Құл Тегин жигирма бир жасқа келгенде,
Чача Сенун менен айқастық.
Бул сауашта ол,

Тадық Чурдың боз атын минип шапты.
Ол ат сонда өлди.
Үшиншиде Йеген Салибектин
Ертлеули торы атын минип шапты.
Ол ат сонда өлди.
Оның жарағы менен сауытына,
Жүзден артық найза тийди.
Құл Тегин Азман атын минип,
Сауашқа атланды.
Алты жигитин шанышты,
Жети жигитин қылышлады.

Құл Тегиннің қазаланыуы шынында да өз ағасы Билке қаған менен бирликте халық ушында орны толмайтуғын ауыр қаза болған. Себеби хәқыйқатында да ол халық сүйген батыр, жети жеринен жараланса да сауашты таслап кетпеген хәқыйқый сарқарда болған. Бул пикир Билке қағанның оған қарата айтқан сөзлеринде айқын сезиледи. Соның менен бирликте бул арнаулар хәзирги күнде де қолланылатуғын түрк тилес халықлардың жоқлауларына оғада жақын турады.

Мысалы:

Иним Құл Тегин қазаланды,
Өзим қайғырдым.
Көрер көзим көрместей,
Билгир ақылым билместей.
Қатты қайғырдым.
Тәғдир тәңиринің иси,
Адам баласының бәри өледі.
Сонда да көп ойландым,
Көзге ыссы жас келеді,
Кеуилге ауыр шер келеді.
Тағы да ойландым,
Қатты қайғырдым.
Халқымның тиреги,
Белимнің мәдары,
Жеткиншегимнен айрылдым.

Жазыуда Билке қағанда, Құл Тегин де өзін Түрк — деп есаплайды. Бирақ қайсы қәуимнен шыққанлығын толық айтпайды. Сол дәуірде жасаған түрк беклеринің хәммесине де өкіге гийне билдиреди. Өзинің сөзине толық қулақ аспағаны үшін гуналайды. Барлық түрк қәуимлерин бирлесіуге шақырады. Үлкен жазыуда айтылған пикирлер қысқаша усындай.

3. Тоныкөк жазыуы.

Бул жазыу 750-жылы Селенги дәрьясы бойында орнатылған болып, оның авторы Тоныкөк бий. Тоныкөк өзи Аанатолия түрклеринен болып, өзиниң билим-лиги хәм тапқырлығы жағынан Билке қағанның биринши кеңесшиси дәрежесине ерискен. Ол негизнен түрк қағанатының тарийхында, түрклердиң табғашларға тутқын болған дәуірлеринде пайда болады. Илимни хәм өнери жағынан Билке қағанға унап қалып, қағанды қайтадан тәрбиялайды хәм Билкениң өз мәмлекетин қайтадан тиклеп алыуына себепши болған адам еди.

Соның ушында қулпы тастағы жазыулар 716-жылдардағы ұақыяларды баянлаудан басланған. Бунда Тоныкөк өзиниң Табғаш елинде тәрбияланғанлығын хәм бул жерге тутқын сыпатында келген Билке қағанға жәрдем бермекши болғанын, соңынан қағанды алып қашып, батыр жигитлерге басын қосқанын, солай етип қайтадан түрк қағанлығын дүзгенлиги хәққында айтады.

Бул ұақыялар дизбеги қулпы таста төмендегише баянлаған.

Мысалы:

Мен Билке, Тоныкөк,
Табғаш елинде тәрбияландым.
Түрки халқы, ол ұақытта,
Табғашқа қарайтуғын еди.
Дәслеп түрки халқының қағаны болмай,
Соңынан қағанлы болды.
Табғашлардан ажыралды.
Қағанын таслап,
Табғашқа қайтадан бағынды.
Тәңри сонда былай деген екен:
Қаған бердим,
Қағаныңды таслап, басқа журтқа бағындың—
Басқаға бағынғаның ушында,
Құдай сени ғарғады.
Түрки халқы қырылды.
Әскерлери жоқ болды.
Түрки халқы жасаған жерлерде,
Тиршилик қалмады.
Ойда—қырда қанғып қалғанлардың бар еди ғой,
Жети жүз адам.
Еки бөлеги атлы,
Бир бөлеги пыяда еди,
Жети жүз адамды изине ерткен
Көсеми бир бий еди.

Изиме илесиң — деди,
Илескени мен болдым.
Қаған бар жерге халық жыйналды.
Мен Билке Тоныкөк,
Сизди қаған етип сайламақшыман — дедим.
Және ойландым:
Бул киси, арық буға менен,
Семиз буганың парқына бармас — деп.
Жүдө қорықтым.
Солай болса да,
Тәңри бийлик бергенн ушын,
Оны қаған етип сайладым.
Ол айтты:
Билке Тоныкөк — өзиң тархан бол,
Мен Елтерис қаған болайын — деди.

Усы сөзлердин өзинен-ақ белгили, Тоныкөк хеш ұақытта қаған (хан) болған емес. Бирақ билими өзине жететуғын билгир, сөз сөйлесе ылай сууды тындырғандай шешен адам болған. Бул пикирлер оның:

Ақыл ийеси,
Сөз ийеси мен болдым.
Жауымыз жыртқыш қустай көп еди,
Биз жемтик едик

—деген сөзлеринде айқын сезиледи.

Қулпы таста баян етилгендей-ақ қайтадан пайда болған түрк қағанатына қөуип көп. Еле еңсемизди көтере алмай атырған ұақытта-ақ оғузлардан елши келди. Талабы бизлерге урыс ашыу екен. Елши айтты. «Тоғуз оғуз қағаны сауашқа таярланбақта. Табғашларға Кун Сенуди жиберди. Қотанларға Тонра Есимди жиберди. Хәммеси биригип, енди ел болмақшы болған түрк қағанатын қыйратпақшы». Бул жерде де Тоныкөк өзиниң ақыл тәжирийбелерин иске салады:

Усы сөзди еситип,
Түнде уйқым келмеді.
Күндиз отыра алмадым.
Ахыры қағаным,
Былайыңша өтіндим.
Табғаш, оғуз, қотан,
Булар үшеуи бирден бас салса,
Бизлер тек иши-тысымызды ғана,
Услап қаламыз.
Жұқаны сындыруу—ансат,
Жиңишкени үзиу—ансат.

Жуқа қалықлап кетсе,
Тек оны алып сындырады.
Жиңишке жууаныса,
Оны тек алып үзеді.
Сонлықтан да булардың,
Басын қоспай турып,
Шығысқа—қотанға,
Түсликке—табғашқа,
Батысқа—қурданға,
Арқаға—оғузға,
Еки үш мың әскер менен
Атланыуымыз керек.

Солай етип, бул жеке сауашларда да түрк қағанаты жеңіске ериседи.

Тоныкөк жазыуының және бир өзгешелиги сонда, ол қапағанлардың сардары Түрк Сир Боданға туұры мү-нәсибette болған. Оның батырлығы хәм адамгершилиги хәққында да қулпы таста әдеуір жыллы сөзлер жазылған. Себеби, Түрк Сир Бодан түрклердің сол қанатының белгили сардары болсада, бул хәққында үлкен хәм киши жазыуларда жарытыулы мағлыұ-матлар жоқ. Ал бирақ Тоныкөк болса оның ерлиги-не хешқандай шек келтирмейди. Жазыудың соңында: «Мен Билке Тоныкөк, Естерис, Билке қаған, қапаған ушын гүрестим. Мен болмасам, қапағанда, Түрк Сир Боданда жасай алмаған болар еди»—деген сөзлер бар.

ОГУЗ ҚЫПШАҚ БИРЛЕСПЕСИ

VIII—әсирден баслап-ақ түрки қәуимлериниң орай-ласқан жери Сырдәрьяның жоқарғы хәм төменги

тиллес халықлар этногенезинде баслы орынды ийе-леди. Бул дәуірдің әдебиятында да үлкен әдебий мийрас қалды. Олардың арасында «Қорқыт ата китабы» менен «Огузнама» ең баслы орынды ийелейди. Бул еки шығармада пүткил дүнья әдебиятында бел-гили, өтмиш дәуір мәдениятының ең әжайып гәзий-нелеринен есапланады.

ҚОРҚЫТ АТА КИТАБЫ

Қорқыт ата китабы «Китаб дедам коркут» оғуз қыпшақлардың қахарманлық дәстаны болып, VIII—XII әсирлердеги Сырдәрья бойын жайлаған оғуз қыпшақлардың өмиринен пайда болған әдебий естелик болып есапланады. Қорқыт уақыялары негизинен VIII—әсирде пайда болған болсада, китап негизинен XVI әсирде Азербайжанда хатқа түсирилип «китаб дедам коркут гали лисан тайфа оғузан» деген ат пенен мәлим.

Қорқыт ата китабының негизги сюжетлери Сыр-дәрья әтирапындағы Жаңакент қаласының дөгерегинде пайда болған. Қорқыттың сол жерде жасағанлығының да өзи бул пикирди тастыйықлайды. Бирақ белгисиз се-беплер менен бул китап Қавказға қарай ауысып кет-кен. Жер, суу атамалары жағынан әдеуір өзгерис-лерге ушыраған. Бул мәселеге үлкен итибар берген В. Бартольд өзиниң «Түрк эпосы Қавказда» деген мийнетинде «Буның ең баслы себеби жырдың пайда болғаннан жети әсир кейинирек хатқа түсирилиуи еди. Соның ушында жырдың пайда болған хатте атамалары әдеуір өзгерис-лерге ушыраған» деген пикирди тастыйықлайды.

сы сақланған болып, бириншиси—Дрезден /Германия/ нұсқасы, ал екіншиси Ватикан /Италия/ нұсқалары болып есапланады. Дрезден нұсқасында 12 сюжет сақланған болса, Ватикан нұсқасында соның тек алтауы ғана сақланған.

Бұл қаққында В. Бартольд, С. Жирмунский, Ш. Уәлиханов, Х. Короглы, Э. Маргулан, В. Араслы, М. Тахмасб хәм Э. Қоңыратбаевтың бақалы изертлеулері бар.

Бұл алымдардың барлығы да Қорқыт ата жырлары негизинен IX—X әсирлерде Сырдарья бойында пайда болып, сонынан XII—әсирде Кавказдың түрк тиллес халықтары менен байланысады—деген жуу маққа келеди.

Қорқыт ата кітабы Э. Қоңыратбаев тәрәпинен қазақ тилине, Мухаммед Салық тәрәпинен өзбек тилине аударылды. Бұл кітаптың сюжети хәм Қорқыт ата қаққында қарақалпақлар арасында да көп ғана аңызлар сақланған. Жырдың баслы қахарманы да Қорқыт ата көпти көрген көсем жырау. Хан алдында сөзин өткізе алатуғын кеңесши. Қолына қобыз алып шертсе, сазының жеткен жери қозғалып, көзі түскен жер көгерип жайқалып сала беретуғын дана жырау. Қолына қобыз услаған еллердің бәрінде де бұл қаққында үлкен аңызлар қалған. Жыраулардың айтыуына қарағанда қобызды ойлап тапқан да, егер қолына қобызын алса жүрегі тас болып қалған адамды саз бенен, сөз бенен жылататуғын да сол—қорқыт.

Қорқыттан мийрас болып қалған 12 жырды, шағын ғана 12 дәстан—деп атасада болады. Хәр бири көркем шығарма брлығына қарамастан тарийхий дереклер менен байланыссы. Атап айтқанда бундағы ұақыялардың бәри де IX—XII әсирлердегі оғуз—қыпшақ қауимлериниң сыртқы хәм ишки душпанлары менен соқлығысулары сөз етилген. Бир жағында пешенек, хазар, қыпшақлар, ал екінши жағында түркменлер хәрекет етеди. Бұл ұақыялар сол пешенеклер көсеми болған Әлимуш хәм Түркмен ханы Сейилхан арасындағы 34 жыллық урыс /922—956/ ұақыяларын толық өз ишине қамтыйды.

Қорқыт ата кітабында 1043-жылы Жаңакентти таслап қашқан Шах Маликтиң аты аталады. Тарий-

хий дәреклерде Мәлик Сахаба араблар басқыншылығы дәуиринен қалған ең соңғы хан сыпатында да көринеди. Бұл қаққында қарақалпақ шежирелеринде де айрым мағлыұматлар бар. Мәселен Бердақтың «Шежире» дәстанында:

Әнес, Мәлик еки киси,
Пайғамбардың сахабасы,
Әнес қазақтың бабасы,
Соннан алаш болған екен.

Мәликтің улы Разы хақ,
Жаслығында қойды ғұлпақ,
Кийген екен қара қалпақ,
Соннан қарақалпақ болған екен.

Және де Бердақтың «Шежире»синде «қарақалпақлардың ураны—Жайылған, түркмен ураны—Сейилхан»—деген сөзлер бар. Қорқыт ата кітабында да пешенеклер сардары Әлимуш, Жайылған деген ат пенен көринип, Сейилханға қарсы урысады.

Қорқыт ата кітабының дәслепки бөлими нақылмақал сөзлерден басланады. Бұл сөзлердің көпшилиги бизге таныс. Хәр күни ошақ басы айтылып жүрген сөзлерден парқы жоқ. Бирақ сөз болғанда да ең серелери сайлап алынған. Қақыйқый поэзия деп атас болады. Уйқас желислери де тап сол түрінде сақланған. Аударма деп атауда қыйын. Мысалы:

Байлық бахыт әкелмес,
Салма теңиз толтырмас,
Өзимшил өзгени ойламас,
Менменди құдай сыйламас,
Сабырлы ат сүринбес,
Менменге бахыт берилмес,
Еркелеп өскен қыз болмас,
Өзиннен туумай ул болмас,
Жаттың улы қашаған,
Өзгениң қызы ошаған,
Үйилген топырақ тау болмас,
Досласқан ел жау болмас,
Ешekten тулпар болмас,
Мыйқыдан сунқар болмас,
Көк шөп өсип тал болмас,
Ойнастан хаял болмас,
Гүл сууықта өспес,
Кетик қылыш кеспес,
Тозған пахта бөз болмас,
Әуелги душпан ел болмас,
Ат қыйналмай жол баспас,

Жарақлы душпан бағынбас,
Сықмар жомарт атанбас,
Өсекшил өрге өте алмас,
Анасы жаманның—қызы жаман,
Атасы жаманның—ұлы жаман,
Ананың кеулі балада,
Баланың кеулі далада,

Қорқыт ата кітабының басланыуы тап усындай етип дауам ете береді. Былайынша қарағанда өзлериміз айтып жүрген нақыл-мақаллардан хешқандай парқы жоқ. Қорқыттан көп сөз қалған. Бұны хәрбір жырау өзінше жетилдирип, айырымлары ауызеки халық дөретпеси қорына да өтип кеткен. Бірақ биз олардың хеш қайсысына да итибар бермедик. Тек баспадан шыққан Қорқыт ата кітабы тийкарында ғана сөз қозғауды мақул көрдик. Тек буннан он еки әсир бурын айтылып, бес әсир бурынырақта хатқа түскенин есапқа алмағанда сөзиниң желиси де, айтажақ пикири де түсиникли. Мысалы:

Адам ишпес ашшы суудың ақпағаны жақсырақ,
Жылқы жемес жаман шөптин өспегени жақсырақ,
Даңқ әпермес баланың, әкесиниң белнин болмағаны
жақсырақ,

Жалған сөздің дүньяға келмегени жақсырақ,
Билимли, интизамлы адамларға бахыт бергей,
Төрели сөйлеген адам тоқсан жыл өмир көргей.
Ийесиниң ийисин өзге билмес, ат билер,
Ақыллы адам алжасса, тууысқан емес жат билер,
Көшкенлердің қәдирин, өзге емес, көшек билер,
Жүк артқанның қәдирин, жүкши емес, ешек билер,
Қызыл жүздің қәдирин қыз билер жауан билер,
Жер қунарын шөп пенен аұқатланған аң билер,
Жер тегисин жууырған кийик билер, қунаң билер,
Жыр мәнисин ел менен сырласушы жырау билер.

Қорқыт атаның қосықлары да тап усындай қулаққа қонымлы, нәсият дидактикаға оғада бай болып келеді. В. Барьтольд «Қорқыт ата түрк тайпаларының көрер көзи де, сөйлер сөзи де болды» деген сөзди айтқан екен. Бул жағынан қарағанда ол ақылы асқан дана қария. Көркем көздің султаны болған адам. Соның менен ол оғада сыншыл. Өз заманы хәққында төрели пикирлер де айта алған.

Хаял-қызлар образы Қорқыт творчествосында айрықша өзгешеликлерге ийе. Ол хаял-қызларды еркеклерден ажыратып қарамайды. Қайтама хәдден зыят

хәстерлейди. Хаялларда барқ урып турған гөззаллық, олардағы опадарлық, ақыл-парасат дүньясы, аналықтың меҳрибанлық келбетин Қорқыт оғада тәсирли суўретлейди.

Соның ушында Қорқыт хаял-қызларды бир неше бөлекке бөлип қарайды. Оның пикири бойынша дүньяда хаял-қызлар көп. Бірақ соның бир бөлеги ғана хәрбір шаңараққа бахыт алып келиуши хаяллар. Қалғанлардың хәммеси минези жағынан бузық, парасатсыз болып келеди.

Бул пикирин ол хан алдында толық баянлайды. Соның ушында ол хаял қызларды ақыл парасаты хәм минезине қарай отырып төртке бөледі. 1/. Ошағының қуты /дәулети/ болған хаял. 2/. Инсапсыз, қанаатсыз хаял. 3/. Салақ хаял. 4/ Адамның тилиң алмай, өзинен басқаны менсинбейтуғын қырсық хаял.

Қорқыт ата буннан кейин хан алдында отырып, олардың бәрине де минезлеме бере баслайды. Биринши ошағының қуты болған хаял хәққында сөйлемекшимен, хан ийем.

«Ошақ басының дәулети болған хаял сыртқа шықса тырбанып, төрт шөп болсада үйине арқалап киреди. Егер бирден үйине қонақ келип қалған болса, үйинде күйеуи болмасада келген қонаққа қолынан келген хызметин ислеп, жақсы сөзлерин айтып, ас суу берип, оны разы етип қайтарады. Булар Айша менен Патпадан пәтия алған хаяллар. Әй хан ийем, бундай хаяллар мыңлап өссе де көп емес. Бәлки аз. Сизиң ошағыңыздың басына да тап усындай хаяллар тап болсын.

Буннан кейингиси—инсапсыз, қанаатсыз хаял. Ондай хаяллар күн сәске болғанда төсегинен зордан турады. Бет қолын жуумастан-ақ тоғыз нанның бәрин аударыстырып, ең тәуирин таңлап жейди. Аузын томпайтады. Бир шелек айранды ишип қарнын қампайтады. Оннан кейин маңлайына муш пенен урып, жер тоқпақлап жылай баслайды: «Қараң қалғыр усы шаңараққа мен қайдан тап болдым? Бир күн қарным тойып аұқат жемедим. Жүзиме күлки дарымады. Аяғыма илетуғын геуишим болмады. Бетимнен перде түспеди. Егер ерим өлип, басқа биреуге тийсем бахтым ашылар еди. Сол үмитим өшпесин»—деп ғарғанады да отырады. Хан ийем, ондай хаял мың болса да өсип өнбесин. Сизиң ошағыңызға тап бола көрмесин.

Буннан кейингиси салақ хаял. Ондай хаял төсегинен турғаннан соң бет-қолын жуады. Үйдің ол жери менен бул жерин қарайды да, гүбисин апыл-тапыл писип, көрпе төсегин жыйнайды. Буннан кейін «шуу мен кеттим»—деп ауыл гезип тентиреп, хәр үйде өсек сөз айтсып ұақтың өткизип, кешке жақын үйине зордан қайтып келеди, келсе, үйіндегі затларын биреу ұрлап кеткен. Қазан-табағын ийт жалап, бота, бузау сүйкенип ергенегин қулатқан. Байлаулы турған баспағы босанып кетип сыйырын емип кеткен. Өгизи от таппай, сыйыры суу таппай мөңирейди.

Келе сала хаял қоңсыларына бақыра баслайды: «Хәй, қызларау, Зылуйха, Зубайда, Рашида бийкешлерим. Уә, азамат жигит қәйинлерим, Айна—Мәлик, Қутлы—Мәлик, қаяқта едиңлер? Көрмей тұрсызлар ма, шырақларым. Үйим қулап қалыпты. Кеште қаяқта жатамыз. Мени иси еригип жүр дейсизлер ме? Зәрүр жұмысым болғаннан кейін кеткен едим. Үйиме неге көзлеріңиздің қырын салып турмадыңызлар? «Қоңсының хақысы, қудайдың хақысы»—деген сөз бар емес пе?—деп қоңсыларына зеребесин үйире баслайды. Хан ийем, ондай хаял мың болсада өнип өспесиң. Ошағыңызға дарымасын.

Буннан кейингиси—адамның тилин алмайтуғын қырсық хаял. Булардың биразлары бойы сынлы болсада тили зәхәрдей ашшы болады.

Үйге дүзден бир сыйлы қонақ келип қалып, күйеуі қыйналып турғанда олар бірден хән шығарады. Ең соңында күйеуі оған: «Орныңнан турып нан алып кел, жийик. Қонағың да жесин»—десе, хаялы күйеуіне: «Үйде нан жоқ»—дейди. Күйеуі: «барыңды бер» десе, ол бірден шағаладай шаңқылдап кетеди. «Не өзиннің былшылдап отырғаның, үйиңнің әллеқашан-ақ қуу мазарға айланып қалғанынан хабарың жоқ па? Үйде ун жоқ. Дигирманға кеткен түйеши еле қайтып келмеді. Оның қашан келетуғыны еле белгисіз. Қонақ дастурханды жемесе, беретуғын нәрсем жоқ!»—деп бармағын көрсетип шабаланады. Күйеуіне желкесин берип, құры дастурханды қонақтың алдына ылақтырып таслайды. Ондай хаялға қандай сөз айтсаң да бәри бир Хешқандай жақсы сөз оның құлағына кирмейди. Ондай хаялларды Нух пайғамбардың көз жасынан пайда болғанлар—

деймиз. Ел арасында «бийдай наның болмаса, бийдай сөзиң жоқпеди» деген хикметли нақыл бар. Бундай хаяллар ол сөздің мағанасына түсинип жетпейди. Әй, хан ийем, сизди аллатала тап усындай хаяллардан сақласын. Ондай хаял сизиң ошағыңызға дарымасын».

Қорқыт ата кітабының жазылуы үлгисин поэзия—деп қараса да болады яки болмаса прозадағы шешенлік сөз—деп қарасада болады. Яғный фольклор менен тығыз байланысқан дәстанлық усылда жазылған.

Дәстанның тил құрылысы болса негизинен түркмен хәм азербайжан тиллерине оғада жақын келеди. Бірақ қыпшақ белгилериниң де бар екенлигин сезиуге болады. Мәселен, Дерсе ханның өз хаялына айтқан сөзлерин алып қарайық:

Текст:

Бару галгил башум бахти эвум тахти,
Эвдан чакуп йерийанда сарви бойлум,
Топуғында сармашанда қара саглум,
Қырылу йайа банзар чатма қашлум.
Қоша бадам сығмайан тар ағызлум,
Қуз алмасына банзар ал йанақлум,
Қавунум вирагим дулагим,
Горурмисан налар олды.

аудармасы:

Келши берман, басымдағы бахтым, үйімдегі тирегим,
Сен үйімнен шыққанда, мисли кипарис—дер едим.
Тобығыңды қыдықлайды дәсте—дәсте қара шашың,
Қос сары жай ийилгендей, жанымды алар қыйғас қашың.
Жуп бадам салғанда сыймас, оймақ киби аузың сениң,
Гүзги алмадай қызарып, жайнап турар жүзиң сениң,
Мениң көзиме ысық, сүйкімли бир тәрнегимсен,
Мениң халымнан хабар ал, сен мениң ең керегимсен.

Қорқыт ата кітабы он еки бөлек жырдан ибарат. Олардың хәр бирин өз алдына кишкене бир дәстан—деп қарауға болады.

1. Дерсе хан улы Бухаш хақында жыр

Қорқыт ата жырларының көпшилиги басқада халық дәстанлары сыяқлы, елди сыртқы душпанлардан қорғау, батырлық хәм мухаббат темалары менен байла-

нысып келеди. Биринши жыр—деп есапланған «Дерсе хан улы Бухаш»та да тап сондай сюжетлик усыллар бар.

Бунда шәўкетли Баяндыр хан жылына бир рет той берип, оғуз беклериниң хәммесин қонаққа шақырып, елдиң аўызбиршилгин сақлаўды көзде тутады. Бирақ Баяндыр хан соңғы тойлардың биринде оғада ерси бир әдетти ислейди. Тойда түйеден—бура, жылқыдан—айғыр, қойдан—қошқар сойдырып, келетуғын қонақлар ушын үш түрли үй тиктиреді. Ақ отаў, қызыл отаў хәм қара отаў.

Ул менен қыз перзентлери барлар ақ отаўға киргизилип, ақ қойдың басы бериледи. Тек қыз перзенти барлары қызыл отаўға киргизилип, қызыл қойдың басы тартылады. Ал улыўма перзентсизлер қара отаўға киргизилип, атағына қара қой сойылады.

Бул жыйынға узақ жерден жол жүрип атақлы Дерсе хан да келген еди. Оның билгирлиги хәм батырлығында кемис жоқ. Бирақ бийперзент. Баяндыр ханның бул азабы Дерсеге қатты батады да отаўға қонбастан өкпелеп кетип қалады. Баяндыр ханның пикири бойынша бийперзент адамлар қудай тәрәпинен жазаланғанлар. Соның ушында оларды менде жазалаўға тийислимен деген пикирге барады.

Дерсе хан хаялын хәдден зыят жақсы көретуғын еди. Соның ушында басқа дәстандағылардай қамшы астына алмайды. Устине күндес хаял аламан деп қорқытпайды. Тек ғана Баяндыр ханнан көрген хорлығын айтады.

Ақыры хаялы менен ойласып, пүткил малы мүлкин жарлыларға бөлип берип, қудайдан перзент тилейди. Күнлердиң күнинде хаялы босанып балалы болады. Бала он бес жасына келгенде ханның босанып кеткен бұғасы менен айқасып оны жығады. Оннан кейин балаға Бухаш—деп ат қойылады. Бала сондай ақыллы хәм батыр болып өседі. Бул сарай әмелдарларына унамай қалады. Себеби олар Дерсе ханның қартайғанлығынан пайдаланып ханлықты өз қолларына алыўға нийетленип жүрген еди. Соның ушында баласын әкесине жаманлап, аңға шыққан ўақтында Дерсе ханға өз баласын аттырады. Соңынан сарай әмелдарлары Дерсе ханды тутқынға алады. Буннан хабар тапқан ханның зайыбы хаял-қызлардан ләшкер топлап, тоғайларды аралап

баласын излеп кетеди. Баласы Бухашты өлим халында жарадар болып атырған жеринде табады. Өз сүти менен емлеп, баласын аяққа турғызады. Соңынан ер Бухаштың жәрдеминде Дерсе хан тутқыннан азат етиледі. Бул жерде Қорқыт биринши жағынан адамзатты кемситиўге қарсы шығады. Себеби халық арасында:

Перзентсиз мөминге тил тийгизбеңлер,
Перзентсиздиң кеўли кешер зар менен,

—деген пикирлер бар. Екинши жағынан ол перзентсизлик ушын тек хаял ғана айыплы,—деп есапламайды.

Және бир характерли жери сонда, Қорқыт көбирек ана тәрәпинде турып гүреседи. Мәселен, баласы менен күйеўине қыйын жағдай туўғанда Дерсе ханның хаялы елдеги хаял-қызлардан әскер жыйнап, оларды азатлыққа шығарады. Өз перзентин көксиниң сүти менен емлейди. Қулласы бул жырда аналық заманының культин бар.

Деген менен бул батырлық хәққында дәстан. Эпизодлар хәр қыйлы болғаны менен ең баслы мәселе Бухаш батырдың ерлигине барып тақалады.

Тап усындай сюжетлер қарақалпақ дәстанларында да оғада көп ушырайды. «Қоблан»да Қыдырбай ғаррының қудайдан перзент сорап жалбарыныўы, «Алпамыс»та алты жасар баланың аттың белин сындырыўы, «Қырық қыз»да Гулайымның изине қырық қыз ертип саўашқа қатнасыўы хәм тағы басқалар...

2. Салар Қазанның үйин жаў шапқаны хәққында жыр

Бул негизинен ар-намыс хәққындағы дәстан болып, пешенеклердиң оғуз тайпаларына топылысы, оғузлардың көсеми Салар Қазанның бул саўашқа қатнаса алмай, пәнт қумар қалыўы хәққында сөз болады. Салар Қазан ким? Ол дәстанда тәрийпенгендей-ақ: «Таўлы қустың урпағы, Әмет жериниң арысланы, қарашықтың қапланы, Хан Ораздың әкеси, Баяндыр ханның күйеў баласы, Қоңыраттың ийеси, Оғуз елиниң бахыты, жигитлердиң ағасы Қазанбек Улан ұғлы»—деп келтириледи. Бул хәққында Абулғазы Бахадурхан мийнетлеринде де көп ғана дереклер ушырайды. Ол ишки оғузлардың көсеми болған адам.

Демек, Қорқыт жырлары да тарихий дереклерден оншама қашық емес. Ол усы шағын дәстанда қақыйқый опадар хаял образын аша отырып, оның батыр күйеуі хәм мәрт перзенти арқалы «қоянды қамыс өлтирер, жигитти намыс өлтирер»—деген нақылға жууап таппақшы болған.

Уақыя бир елдің жаўгершилик дәуиріндеги тутас қайғысы болғаны менен дәстанның темасында көрсетилгенидей-ақ батырдың бала-шағаларының душпанға болған көз-қарасы арқалы бериледи. Дәстанларда уйқыға кеткен батыр жети күнге шекем оянбайтуғын сыяқлы аңға шығып кеткен Салар Қазан тоғай арасында уйықлап қалып, бир хәптеге шекем оянбайды. Тап усындай пайытты күтип турған жаў бирден Қазанбектиң журтына атланыс жасайды. Бул саўашта Салар Қазанның баласы Ораз, хаялы Бөрте қатын үлкен қарманлық көрсетеди. Бирақ Ораздың үш жүз нөкери, жаўдың жети мың әскерине төтепки бере алмайды. Соның ушында жаў жеңиске ерисип, Ораздың мойнына буғау салып, анасы Бөрте қатынды қыз-келиншеклер менен қосып айдап кетеди. Салар Қазанның хаялы Бөртениң тутқынға түскени мәлим болса да душпанлар оны танымас еди. Тек өзлериниң жеңисин нышанлап той берген ўағында ғана «Хәр бир әскер Салар Қазанның хаялының қолынан қымыз ишиўи дәркар. Ал оннан кейин хаялды «қыйнап өлтиремиз» деген шешимге келеди. Буны сезип қалған Бөрте қатын тутқынға түскен қырық қызға өзиниң ким екенлигин душпанға билдирмеўди өтиниш етеди. Соның ушында «Бөрте қатын ким?»—деп сораса, хәммеси: «Мен»—деп жууап қайтара береді. Бул жағдайды сезип қалған хан:

Егерде ондай жағдай болатуғын болса, бул хаялдың баласын баўызлап, майдалап туўрап қуўырдақ жасап, қырық қыздың алдына қойын. Қуўырдақтан ким дәм татпаса сол Ораздың анасы Бөрте қатын болады»—деп жар урғызады. Бул хабарды еситкен Бөрте тутқында жатырған баласы менен қупыя сөйлести.

— Балам, сениң етиңди жийин бе? Яки жаўдың төсегинде жатып, әкенниң намысын аяқ асты етейин бе? Қайсы бирин ислеўди билместен ақылым хайран,—деп сорап қояды. Сонда баласы Ораз:

— О, хәмири күшли анажаным! Мейли, душпан мени сойып, етимди парша-парша етип тасласын! Мениң

етимди қуўырып қуўырдақ етип, беклердиң қырық қызына тартсын. Сонда олар тек бир түйирден ғана жер. Ал сен болсаң еки түйирден же. Тек әкемниң пәк төсегин былғамасаң болғаны!—деп айтқан.

Қорқыт бул пикири менен де «өлимнен уят күшли»—деген нақыл сөзге жууап таппандай болады.

Бул дәстанда негизинен елдің аўыз биршилиги, нағыз хұжданлы адамлардың мәртлиги жырланған. Бунда перзент те, оның анасы да жаў алдында бас иймейтуғын нағыз мәрт адамлар сыпатында сүүретленген. Ана ушын өз перзентиниң етин жеўден артық жаза жоқ. Бирақ намыс, хұждан деген нәрсе булардың бәринен де үстин болып шығады. Себеби ананың өз перзенти алдында намыссызлықтан қорланыўи хәмме нәрседен де мүсийбетли. Буны Ораз да жақсы түсинеди хәм өз анасына төсәлле береді.

Батыр Салар Қазан бул кекти ең изинде қайтарады.

3. «Қам—Бура улы Бамсы Бейрек хәққында жыр»

Қорқыт ата кітабының бул бөлиминдеги Бамсы Бейрек жыры өзиниң сюжетлик дүзилиси хәм композициялық қурылысы жағынан «Алпамыс» дәстанына оғада жақын келеди. Олай деп айтыўымыздың мәнисі түрк тиллес халықлар фольклорында көп тарқалып кеткен дәстанлар ерте дәуірлердеги белгили бир сюжетлер тийкарында қуралғанлығы мәлим.

Соның ушында Бамсы Бейрек «Алпамыс» дәстанына ең баслы сюжет болғанлығы бизди хәшқандай гуманизандырмайды. Себеби Алпамыс дәстанының ерте дәуірдеги атлары: «Бамсы», «Бамыс», «Мамыс», «Алып Мамыс», соңын ала «Алпамша», «Алпамса», «Алпамыс» болып өзгерген. Ол жағын айтпағанда да тап усы дәстандағы Қам Буралының аты Байбөри—деп те қосарланып қолланыла береді.

Ал енди усы жырдың сюжети менен танысып көрейик: «Уллы мәртебели Баяндыр хан, жердиң жүзин толтырып, шатырларын тиктирип, мың жерге жипек ғалы гилемлер төсетип, ишки хәм сыртқы оғуздың беклерин үлкен тойға шақырды. Бул тойда Баяндыр ханның қарсы алдында садағына сүйенип Қара Кене улы Қара Боду турды. Оң жағында Қазан улы Ораз, сол жағында Қазылық хожа улы Жүгенек турды. Бул тойға Байбөри де келген еди. Бирақ қуўанышлы емес, жылап,

сықлап көзиниң жасын төкти. Сонда Баяндыр ханның күйеу баласы Салар Қазан оннан сорады:

— Байбөри бек, неге бозлап жылайсаң?—деди. Байбөри айтты:

— Әй Қазан бек, мен неге бозлап жыламайын. Жалғыз аттың данқы шықпайды деген. Қартайдым. Алла мени ғарғаған екен. Егер мениң улым болғанда Баяндыр ханның оң жағында турмаспа еди? Ол мениң сүйеңишим, қуғанышым, мақтанышым болмас па еди? Бул сөзди еситкен тойда отырған кәтқудалардың бәри де қолларын көкке жайып:

— Тәңирим саған бир ул берсин,—деди. Усы уақытта үнсіз жерге тигилип отырған Бийжан оғуз тәңриден бир қыз сорады.

— Тәңирим! Буның да тилегин орынлағайсыз,—деди оғуз кәтқудалары.

Солай етип Байбөриниң хаялы бир уллы болып, атын Бамсы Бейрек қойды. Бийжанның хаялы қызлы болып атын Баныу Шешек қойды. Бамсы Бейрек пенен Бану Шешек ер жетип бирин-бири жақсы көрип қалады.

Бану Шешектиң қолын сорап, Бийжан ғаррының алдына қудалыққа Қорқыт атаның өзи барады. Қыздың хәм әкесиниң рийзалығын алады. Бирақ сол күни түнде елди жау шауып, Бамсы Бейректи тутқынға алып кетеди.

Соннан көп жыллар дауамында зинданда тутқында жатып, қобыздың сыйқырлы сестиниң жәрдемінде өлимнен аман қутылады.

Өз елине қайтып келсе, Баныу Шешекти басқа бир адамға узатып атырғанының үстинен шығады. Солай етип бир-бирин сүйген жигит пенен қыз қайтадан табысады. Алдыңғы дәстанлардағыдай-ақ бул жырда да опадарлық баслы орынға көтерилген. Мәселен Бану Шешек:

Сууық—сууық суулардан сорар болсаң,
Ағам Бейрек солардан ишкен еди,
Ағам Бейрек кеткели ишкеним жоқ,
Үйир—үйир атлардан сорар болсаң,
Ағам Бейрек соларға минген еди,
Ағам Бейрек кеткели мингеним жоқ.

Бул пикирлер арқалы Қорқыт ата тәрәпинен Баныу Шешектиң хұжданы таза, хәқыйқый сәуер яр екенлиги сүүретленеди.

4. Қазанбектиң баласы Оразбектиң тутқынға түсип қалғаны хәққында жыр

Бул дәстан негизинен бала тәрбиялау, сол заманға сәйкес жауынгер батыр етип өсириу хәққында сөз етеди.

Оғуз қыпшақ дәуири шынында да урыс-қағыссыз өтпеген. Соның ушында бул дәуирлерде пайда болған дәстанларда қудайдан ер бала тилеу, оны батыр жигит сыпатында тәрбиялау баслы орынға көтериледи.

Салар Қазан оғузлардың ең күшли батыры болғаны менен де оның баласы Ораз бирқанша төменирек планда сүүретленеди. Қорқыт атаның сүүретлеуи бойынша Ораз да ақыл парасатлы күшли батыр. Бирақта ол тәжирийбесиз, жас бала жигит сыпатында сүүретленеди. Қазанбекти «Хан Ораздың атасы»—деп айтыуына қарағанда Ораздың батырлығынан көре, оның ел басқаруу усылын көбирек унатса керек. Қулласы, екінши хәм төртинши дәстанда да Ораз тутқынға түскен халында бериледи.

Бул дәстанның айтыуы бойынша Ораз енди ғана он алты жасқа келген. Бирақ өзи жеңилмес Салар Қазанбектиң улы болсада, батыр болып, сауашқа түсип, қан ағызып көрген жигит емес. Соның ушында әкеси Қазанбек баласы хәққында төмендегише пикирди билдиреди.

Оң жағыма қарадымда—иним Көне Қараны көрдим,
Ол көп қан төгіп, бас кесип, бундай бахытқа еристи.
Сол жағыма қарадым да—дайым Әуез хожаны
көрдим.

Олда көп қан төгіп, бас кесип, бундай бахытқа еристи.
Жау көп жерде жарақ тутпай жол алыу хеш
мүмкин емес.

Қарсы алдыма қарадымда балам саған көзим түсти,
Жигит деген ат қазанар дәл он алты жастың үсти,
Ғаррылық есик қақпақта, бирақ еле өлгеним жоқ,
Ал сен болсаң еле берин садақ атып көргениң жоқ,
Жигитлик—бул ғауғалы өмиң балалықтай еркин емес.

Буган Ораз жууап қайтарады:

Сақаудан сөз шықпайды сөйлетпесе,
Тууламас тулпар жибин сүйретпесе,
Палапан уясында-ақ қартаяды,
Әкеси анға шығып үйретпесе?

Баласының бул сөзи Салар Қазанға қатты унап кетеди де, баласын сауашқа алып шығады. Ол баласы Оразды тасаға жасырып қойып, өзи жау менен алысып кетеди. Бала әкесінің батырлығына оғада разы болады. Соңынан өзінің де балалығы тutyп кетип, сауаштың ең қызған уағында бул да сауашқа араласып кетеди. Бирақ тәжирийбесизлик етип тутқынға түседи. Қазанбектің қасындағы беклер «балаң қорқақ екен. Қашып кетти»—деп жала жабады. Бирақ ең изинде баласы Ораздың да мәрт жигит екенлиги мәлим болады. Ол тутқында жатып атасына қарата:

Әй аға, сен берман келме, атың шаршап қалмасын,
Душпанлар көп, сен жалғызсаң тутқын етип алмасын,
Мен өлимнен қорықпайман, бирақ өзиң аман бол,
Екеуімизден айрылып, анам жесір қалмасын.

—деген сөзлерди айтқан

Бирақ Қазанбек жау ордасына жедел бастырып кирип, баласы Оразбекти тутқыннан босатады. Соңынан ел-халқын жыйнап үлкен той берди. Бул хикаяны Қорқыт ата жыр етип айтты—деп тәрийпейди.

5. Доқа Хожа улы Дамрул хаққында жыр

Қорқыт ата кітабындағы Домрул хаққындағы жыр негизинен оғуз қыпшақ жеріне ислам динінің кирип келиуі менен байланысly болса керек. Себеби бул кітапта аллатала тәрәпинен жиберилген жан алғыш Әзирейил қандай адамлардың жанын тезирек алыу кереклиги хаққында сөз барады.

Домрул батыр адам болғанлығы себепли оның жаны халық ушында керек еди. Және өзи жас. Өз хаялына да жақсы көрип қосылған. Соның ушында ол дүньяның гөззаллығын көзи қыймайды. Оның өлиуі тийис екенлиги хаққында Әзирейилден жарлық келген болса да, өлгиси келмейди. Себеби оның өз алдына қойған әрманлары көп еди. Домрул соның ушында өз әрманларының бир бөлегін орынлап болып өлгенди мақул көреді. Ол усы пикирин айтып, қартайып қалған ата анасына жалынады. «Сизлер жасарыңызды жасап, асарыңызды асап, әбден қартайған адамсызлар. Енди сизлер ушын бул дүньяда қызық жоқ. Мениң ушын

жаныңызды қыйыңызлар. Мен еле жаспан. Жақсы көрген хаялым менен бул дүньяның қызығын көрейин. Буннан тысқары бул дүньяға келген адам, өз халқына естен шықпастай бир естелик қалдыруы керек. Мениң ақылым да, күшим де енди толысып киятыр. Халық алдындағы қарызымды орындайын»—деген сөзди айтады. Бирақ оның әке-шешеси: «Биз қартайған болсақ, қартайған шығармыз. Бирақ хәркимнің жаны өзине қәдирли»—деп баласының өтиннине разылық бермейди.

Өз әжели хаққында Әзирейилден хабар алған Домрул ең изинде хаялы менен хошласады. Хаялы оған: «Егер сен өлетуғын болсаң маған бул дүньяның қызығы жоқ. Буннан тысқары сен тек маған ғана емес, ал халыққа керек адамсаң. Халық хұрметі сеннен өтинип соранаман. Әзирейилге барып айт. Сениң орныңа мениң жанымды алсын. Дүньяда тири жүрген адамлар көп. Бирақ сендей тарлан жүрекли жигитлер жоқ. Мен тири қалғаным менен әззимен. Әдалатсыз тири адамлар әззини хорлағанды жақсы көреді. Сениң жаның биреу болғаны менен әдалат хәм күш жағынан пүткил оғуз халқының тең жартысына тең келетуғын едиң. Соның ушында сениң өлип кетип, мениң тири қалыуым әдалатлы ис емес»—деди.

Домрул бул сөзди Әзирейилге жеткизди. Әзирейил оған: «Өзиң де, хаялың да бул дүньяға керек адам екенсизлер»—деп, дәрхал қартайып қалған Домрулдың ата-анасының жанын алды.

Бул шынында да хақыйқый дидактикалық дәстан болып, дүньяға келген хәрбир адамды ойландырады. Соның ушында Қорқыт ата бул жырда «Жасларға жүрим, қартайған адамға абырайлы өлим»—деп аталған халық мақалының әтирапында ой жүргизген.

6. Қаңлы Хожа улы Хан Туралы хаққында жыр

Бул дәстанның айтыуы бойынша оғуз—қыпшақ елинің белгилі данышпан қарыяларының бири Қаңлы Хожа өз улы Хан Туралыны үйлендирмекши болған. Ол заманның дәстүри бойынша батыр жигитлер өз қалыңлығын өзлери излеп тапқан. Бул хаққында Хан Туралының қойған шәрти де төмендегише: «Маған тийемен деген қыз азанда төсектен меннен бұрын турыуы

керек. Меннен бұрын атты ертлеп, атқа меннен бұрын миниұи тийис. Мен еле душпанға шабыұыл жасамай турып-ақ, қас душпанымның басын әкелип бериұи керек». Әлбетте, бундай қыз ел арасынан табылмайды. Соның ушында әкеси Қаңлы Хожа баласына қалыңлық излеп, басқа еллерге де барады. Бундай батыр қыз Трапезунд елинің патшасының қызы екен. Бирақ оның да күйеу баланың алдына қойған талабы аз емес. Патша қызына үйлениўге тийисли болған күйеу бала ең алдын үш жыртқыш қайұанды өлтириўи керек. Булардан Арыслан, Қара өгиз хәм Қара түйе. Сол шәртти орынлайман деп отыз еки жигит опат болыпты. Ал олардың геллерери болса дәрұазаға илдирилип қойылған екен. Хан Туралы патша қызының усы үш шәртин де орынлайды. Солай етип қызды алып елине қайтады. Жолда киятырған жеринде дем алмақшы болып уйықлайды. Ал қыз болса еле изде қәўиптиң бар екенлигин сезип уйықламайды.

Соның арасында қыздың әкеси де әскер тартып келип қалады. Қыз Хан Туралыны оятады. Еки ортада саұаш басланады. Бирақ жигит тезден жараланып қалады. Қыз саұашты даұам етеди. Жеңиске ериседи. Бұған ашыұланып қалған Хан Туралы «Мен жеңе алмаған жаўды қалыңлығым жеңип, қатыным меннен үстин шығып кетти» деген пикирге барады да, ҳаялын өлтирмекши болып қылышласады. Бунда да қыз үстин келип, Хан Туралы тәўбеге келеди хәм елине алып барып үлкен той береди.

Бул сюжеттиң өзи де матриархат заманының ұақыяларына әдеўир жақын. Хан Туралының қалыңлығының келбети бизге Гулайым, Сарбиназ хәм Алтынай образларын еске түсиреди.

Солай болсада бул жырдың сюжети тарийхый шынлыққа оғада жақын. Себеби: «X—XIV әсирлердеги түрки елин бийлеген хан балалары алыс еллерге атланыс жасап, сол жақтан христиан сулыұларын алып келип үйлениўди өзлерине үлкен мәртебе деп билген¹.

Хәтте Трапезунд империясының тарийхын изертлеўши алым Фалмерайер Италия жазыўшысы Амброд-

жо Маринидиң «Қалоандро» романында түрки қағанларының бириниң Сапар деген баласының империя патшасының қызының қолын сорап келгенлиги ҳаққында жазады.

7. Қазылық Хожа улы Жүгенек ҳаққында жыр

Қорқыт ата жырларының ишинде батырлық дәстанлардан орын алатуғын көлемли шығармаларының бири Қазылық Хожа улы Жүгенек.

Жүгенек басқа дәстанлардағыдай-ақ анадан туўылғаннан баслап-ақ батыр болып танылған, оғуз—қыпшақ тайпалары арасында абройы басым баҳадырлардан бири.

Ол енди ғана бир жасқа шыққанда әкеси Қазылық хожаны жаў тутқын етип алып кеткен. Он бес жасқа келгенде әкесиниң тәғдирин еситип, қолына құрал алады. Әкесин тутқыннан босатыўды мақсет етип, Баяндыр ханға әскер жыйнап бериўди өтинеди. Солай етип Жүгенек он бес жасында Дюзмюрд елине атланыс жасайды.

Жүгенектиң басқа батырлардан парқы, ол күшли алп болыўы менен бирге талантлы жыраў да еди. Соның ушын ол түсинде де көп мәртебе Қорқыт атаны көреди. Қорқыт ата ақ пәтия берип: «Балам бағдарың дурьс. Бул исинде әкең де, ели—халқың да разы. Бирақ әскериң аз екен. Сыртқы оғызлардан әскер жыйна» деп өтиниш етеди. Солайынша ол әскердиң санын көбейтеди. Солай етип ол алпыс батпан шоқмарды уршықтай айландыратуғын Дирек батырды женип, өз халқың хәм әкесин пүткиллей тутқыннан азат етип, өз елине алып келеди.

Бул жырдың сюжети де қарақалпақ қахарманлық дәстанларына оғада жақын болып келеди. Жүгенек өз әкесин тутқыннан азат етип, елине келип үлкен той береди. Бул тойға Қорқыт ата да келип, қобыз шалып, халыққа қәдирли сөзин айтқан. Сонда тойға келген Қорқыт атаның көпшиликке айтқан тилеги төмендегише болған екен: «Ат сүринбесин. Таў жығылмасын, Жапырағы жасыл ағаштың түбири қырқылмасын. Ақ сақаллы бабаңның басқан жери бостан болсын. Анаңның аяғы тийген жер гүлистан болсын!».

¹ Гарбузова В. С. Сказание О Малике Даншманде, М, 1959 г.

8. Бисаттың Төбекөзди өлтиргени хақында жыр

Бұл дәстанның баслы сюжетінде батырлық пенен бирге тапқырлық, ақыллылық белгиси күшли. Сюжет жағынан мифологиялық ертеклерге оғада жақын. Себеби бунда адамның баласы хайуанатлар тәрәпинен тәрбияланады хәм соңынан адамлар жәмийетине қайтады. Баслы қахарманлық рауажланыуына буннан басқа да мифологиялық сюжетлер араласады. Мәселен Төбекөз адам емес—дәу. Буннан тысқары ол периниң қызынан тууылған. Қулласы сюжет шын мәнисиндеги мифология. Соның ушында дәстанның қысқаша сюжети менен танысайық:

«Бир күни қалың оғуз елин жау шауып кетеди де, хәмме хәр жаққа қашады. Бирақ Аруз хожаның бесиктеги баласы умытылып қалыпты. Ал оны бир ана Арыслан тауып алып емизип, қамыслар арасына алып барып баққан. Арадан бираз жыллар өтип, ел өзиниң бұрынғы жайлауына қайтып келген. Жылқыманлардың айтыуы бойынша хәр күни адамға мегзес бир мақлуқ қамыслар арасынан шығып, жылқылардың қанын сорып кете береді екен. Бұл хабарды ел еситип, пүткіллей хайран болыпты. Ал Аруз хожа болса адамға мегзес мақлуқтың өз баласы екенін сезеди. Оны тутып алып үйіне алып келеді. Бирақ ол қамыслар арасына қашып кете береді. Соңынан Қорқыт ата бұл мақлуқты тутып алады. Оған өзиниң адам баласы екенлигин түсиндирип Аруз хожаға тапсырады. Буннан кейин ол адамлардан қашпайды. Балаға Бисат деп ат қойылады.

Бир күнлери Аруз хожа аң аулап жүрип, көлде шомылып атырған пери қызларына ушырасады. Олардың биреуін услап алып кеуіл қояды. Буннан кейин Пери қызы Аруз хожаға: «Келеси жылы тап усы ұақытлары көл бойына келип, аманатыңды алып кетерсең»—деп көзден ғайып болады. Аруз хожа бир жылдан кейин ол жерден бир көзлі баланы тауып алады. Ол есейе келе қолына түскен малды да, адамды да жей беретуғын жауыз бир дәуге айланады. Оны хеш ким жеңе алмайды. Ол өзиниң ауқаты ушын хәр күни халықтан бес жүз қой, еки жүз адам талап ете баслайды.

Елди бұл дәудиң зулымынан қутқаруу ушын Би-

сат батыр бел байлайды. Бирақ ол дәуди жеңе алмайды. Дәу оны көп қой менен қосып, үңгирдиң ишине қамап таслайды. Соңынан Бисат пайыт пайлап ол уйықлап атырған жеринде көзине шала тығып соқыр етеди. Соңынан бир қойдың терисин жамылып үңгирден шығып кетеди. Бирақ ақырында ол дәуди өлтиреді».

Сюжет бизге оғада таныс. Бир көзлі дәу хақындағы ертекти еске түсиреди. Ал гейпара жерлери «Одессей»ге пүткіллей жақын.

Деген менен бұл поэманы тарийхый шынлыққа жақын деп қарауға болмайды. Дәстандағы Аруз хожадан басқасының бәри де мифологиялық қахарманлар. Соның ушында Қорқыт ата бұл шығарманы ески ертеклер тийкарында жазған болса керек. Ал дәстандағы Аруз хожаның пери қызына үйлениуі «Едиге» дәстанындағы баба түкли шашлы Әзизге усап кетеди.

9. Бегил улы Әмрен хақында жыр

Бегил улы Әмрен батырлық хақындағы дәстан болып, бұл негизинен оғузлардың Азербайжан жерине көшип барғаннан кейинги дәуирде пайда болған жыр болып есапланады.

Бұл дәстанда бир халық пенен екинши халық арасында шегара аралық келіспеушиликлер хәм бұл сауашларда халық батырларының мәртлиги сәулеленген. Бунда басқа дәстанлар сыяқлы шым-шытырық ұақыя, фантастикалық сюжетлер жоқ.

Баяндыр хан көп салық жыйнап алып, соның хурметине беклерине үлкен зыяпат береді. Бирақ кеули көтеринки емес. Себеби беклердиң хеш биреуи де шегараны қорғайтуғын нәубетке бармаған. Ал шегара қорғаусыз қалса, душпанның бастырып кириуи турған гәп. Соның ушында Баяндыр хан: «Егерде ким той күни шегараны қорғаса, алынған салықтың үштен бир бөлегин беремен»—деп үәде етеди. Бирақ хеш ким шықпайды. Себеби, бундай күнде тек атақлы батыр Бегил ғана шегараны қорғауы мүмкин еди. Бәрхама усындай күнлери шегараны қорғау шегине түсе бергени ушын Бегил де буннан бас тартады.

Бұл жағдайды сезип қалған Қорқыт атаның өзи

Бегилдің белине қылыш байлап, қолына шоқмар у-
латып шегараға қарай атландырады. Себеби, бұл
елде хәрқандай Қорқыт атаның айтқанын етпеуі мүм-
кін емес еді.

Бегил шегарада көрінгенлигі ушын жау жағы
серпилді. Берман қарай батынып келе алмады. Той
кеуіллі өтті.

Ертеңіне Баяндыр хан Бегилді өз ордасына ша-
қырып алып сарпайлады. Жыраулар оның батырлы-
ғын жырлады. Шайырлар оның жеңілмес ерлігін
қосыққа қосты. Бир шайыр: «Бегилдің күші өзінде
емес, оның сәугилик атында»—деп тәрийпледі. Буған
ашыуы келген Бегил ханның сауға инамларын ылақ-
тырып таслады. «Менің құдиретлі күшимді бир ат
қурақым көрмедіңіз»—деп сарайдан шығып кетті.

Хаялына келип өз өкпесін айтты: «Бүйтип хорла-
нып жүргенше өзге елге өтип кетемен»—деді. Хая-
лы айтты: «Ашыу—душпан, ақыл—дос» деген, қат-
ты шаршапсаң, Аңға шығып, демінди ал. Соңын кө-
ре берерсең»—деді. Солай етип, Бегил аңға шыққан
жерінде аяғы сынып қалады. Буны сезип қалған
душпан Баяндыр хан елине қарсы сауашқа шығады.
Қорқыт ата жырларында баян етилгендей-ақ жеке
батырлардың өзі де үлкен күшке ийе болған. Соның
ушын да Бегилдің бир өзі-ақ душпан ушын алынбас
қамал болған. Ал Баяндыр хан болса душпанның бә-
ри сескенетуғын алп тарланынан айрылған еді.

Бұл рет әкесінің жараланып қалғанын сезген-
нен кейін Бегилдің баласы Әмрен сауашқа шығады.
Ләшкери аз еді. Бірақ солай болса да жау үстінде
жеңіске ериседі. Буны сезген Баяндыр хан: «Алып-
тан алып тууылады, деген усы»—деп қуанады.

Дәстанда көрсетілгендей-ақ Әмрен батыр жигит
болуы менен бирлікте хийлекер. Себеби ол сауашта
душпан әскерінің саны көп екенлігін сезип қалады.
Өзінің әскери жүдә аз еді. Соның ушында ол жау-
ды қорқытуы ушын жоқ жердегі оғуз батырларының
атын айтып бақыра баслайды. Мысалы:

— Хәй динсиз, менің қасымда кимлердің бар
екенін билесең бе? Минне, оң жағымда елдің белги-
ли батыры Салар Қазан, сол жағымда оның ер ини-
си Қара кене, жеңилиу дегенди билмейтуғын Дузен
улы Ебрен батыр, арғы жағымда алып Рустем, анау

ақ боз аттың үстінде отырған Бамсы Бейрек. Астым-
да Бегил батырдың аты, қолымда алмас қылышы бар.
Ол үш жүз жигитін менің, изиме ертти. Қәне, күш-
ли болсаң кел, беллесейік!

Бұл хийлекерлік те жас жигит Әмреннің жеңісі
ушын хызмет еткен.

10. Үйсін хожа улы Секирек хакқында жыр

Бұл дәстанның Қорқыт атаның басқа жырлары-
нан парқы, бунда тийқарғы мәселе пәм, парасат, хәр-
қандай адамның өзінің отырар орнын, жүрер жолын
билиуі кереклігі мәселесі екенлігінде.

Әдеп-икрамлылық бурыннан-ақ оғуз тайпалары-
ның қанына сиңип кеткен. Өз мийнетіне қарай үл-
кен дәрежеге көтеріліу, жас үлкенді сыйлау, Қор-
қыт жырларында да баслы орынға көтерілген.

Дәстанда көрсетілгендей-ақ оғуз—қыпшақ бек-
лерінен Үйсін хожаның туңғыш баласы Егирек жас
уақтынан баслап-ақ хеш нәрсени елестире бермейту-
ғын, отырар орнын, жүрер жолын билмейтуғын то-
пас болып өседі. Ол хан сарайына келгенде хан ал-
дында қәдірли беклерден де жоқары отырады. Қа-
занбектің қабыллауына келгенде де тап атағы ас-
қан батырдай бирінші болып кирип кетеді. Буны
сезген беклер Егиректі қатты кейип таслайды.

— Хәй, Үйсін хожаның баласы! Сөзлеріме құлақ
сал! Журттан бурын төрге шығып отырғандай сен
ким едің. Мына беклердің барлығы өз орынларын жау
алдында жолбарыстай атылған мийнетлери менен
жеңип алып, ханға қәдірли болған. Ал сен төрге
шығып ширенгендей не ерлік көрсетип едің?! Жаудың
басын кесип, қанын төктің бе? Ашты ауқатландырып,
жалаңашларды кийиндірдің бе?

Бұл сөзге қатты намысы келген Егирек Қазан ба-
тырдан үш жүз нөкер алып, жауға атланады. Бірақ
тутқынға түседі. Арадан көп уақытлар өткеннен ке-
йін, буны еситкен Егиректің Секирек деген иниси
ағасын тутқыннан қутқаруы ушын жауға атланады.
Бірақ ата-анасы еки баласының да бирден тутқынға
түсіп қалуынан қорқып Секиректі жибергиси кел-
мейді. Баласын үйлендирмекши болады. Бірақ бу-
ған Секирек көнбейді.

Секирек душпанның батырларының бәрін айқаста жеңеди. Ең изинде жау ағасы Егиректи қарсы сауашқа салады. Бірақ бирин-бири жеңе алмайды. Ең изинде иниси ағасын танып қалады. Урысты тоқтатып, өз елине қарай қайтады. Ата-ана менен дийдар көрисиң, екеуі де үйленип, үлкен той береді.

Соңынан Егирек хәм Секирек өз мийнетлери арқалы оғуз беклери арасында үлкен абырайға ийе болады. Бунда Қорқыт ата: «Даңқ таптырмас, абырай сатылмас» деген нақыл әтирапында пикир жүргізген.

11. Салар Қазанның тутқынға түсиуі хәм оны баласы Ораздың қутқарып алғаны хақында жыр

Бул дәстанда оғуз елинің батыры Салар Қазан Трапезунд патшасы тәрәпинен сыйлыққа берілген сунқарды қолына алып аңға шығады. Қайтарда батырдың қатты уйқысы келип уйықлап қалады. Қорқыт ата жырының басқа бөлімлерінде де баянланғандай-ақ, Салар қазан бир уйықлап қалса жети күнге шекем оянбайды екен. Душпанның барлаушысы Қазанбектин узақ уйқыға кеткени хақында патшасына хабарлайды. Жау оны уйықлап атырған жерінде кендир жип пенен шандып байлап, арбаға салып алып кетеді. Қазанбек жолда арбада киятырып, оянып кетеді. Кендир арқанлардың пыт-шытын шығарып үзеді. Бірақ душпан арасында тек жалғыз өзі ғана болып, қарыу жарағы болмағаны ушын жауға бағынуға мәжбүр болады. Трапезунд патшасы Салар Қазанды терең зинданға таслатады. Патшаның аңқау әйелі батырды кек етиу ушын зиндан басына келди. «Ден саулығың қалай»—деп сорау қояды. Қазанбек оған жууап ретінде «Ден саулығым жақсы. Себеби бул жаққа келген гүналы адамлар дозаққа түсіп, кими ат кими ешек болып қайтадан тириледі екен. Ал мен болсам соларды минип жүриппен»—дейди. Сол уақытта хаялдың ядына жас уақытында өлип кеткен қызы түседі. «Жер астында бул адам өликлерди минип жүретуғын болса, әулийеси усы зинданға жақын болған мениң қызыма қыиын болған екен. Бул адамды зинданнан шығар»—деп қүйеуине өтиниш етеди.

Салар Қазан зинданнан шығарылады. Бірақ еркинликке шыға алмайды. Ақыры оның баласы Ораз әкесин қутқарыу ушын ләшкер тартып, Трапезундке келеди. Аталы-бала бирин-бири танымай қылышласады. Соңынан Салар Қазан өз баласын таныды хәм оның менен бирге қосылып душпанына қарсы гүресип жеңиске ериседи.

Бул дәстанда да, алдыңғы дәстанларда да әкениң өз баласын, ағаның инисин танымай қалып ақылдан алжасыу себеплери бурыннан соңғы көшпели елдерде батырды тутып алып, көп жыллар дауамында елге қоспай сақлап, ақылдан аздырып, жауыз етип тәрбиялап сауашқа салыу себепинен пайда болса керек. Соның ушында Қазанбекте дәслеп өз баласын танымай қалады.

Ал уақыялар болса негизинен Азербайжан жерінде болып өткен. Себеби бул дәстанда Кавказ жериниң атамалары Трапезунд, Ақша қала, Сүрмели Ақансар уалаятларының атлары ушырайды.

Деген менен бул дәстанда да Сыр бойында пайда болған оғулардың эпикалық сюжетлери көп ушырайды. Эпос тийкарынан Кавказды сүүретлеген болсада Сырдерья бойында пайда болған айырым уақыялар да араласып кеткен.

12. «Сыртқы оғулар менен ишки оғулардың арасындағы қарама-қарсылықлардың пайда болыуы хәм Бамсы—Бейректин өлими хақында жыр»

Қорқыт ата жырларының буннан басқа бөлімлериниң хәммесинде де сыртқы оғулар менен ишки оғулардың бирлиги жырланады. Себеби ишки оғуздың әскери аз болса, сыртқы оғуздың әскери менен толтырады. Бундай сюжет Қорқыт атаның көпшилик дәстанларында бар.

Бирақ ең кейинги жазылған бул дәстанның сюжети пүткіллей басқаша. Бунда сыртқы оғулар менен ишки оғулар арасында ала ауызлық пайда болады. Негизинен алғанда ишки оғуз дегени отырықшы, сыртқы оғуз дегени көшпели оғулар болса керек.

Бул дәстанның пайда болыуына негизги сюжет Қазанбектин өз үйин өзи тонауға беріуі себепши болған. Оғулардың түсиниги бойынша көп байып кеткен адам өз үйин тонауға беріуі керек болған.

Болмаса қудайтала оны жазалайды. Қазанбек хеш-бир душпанынан жеңилип көрмеген батыр. Соның ушында оның байлығы көп еді. Өз үйін тонап бөлісіп алыуға пүткіл елге рұхсат беріп жиберді. Бірақ бул тонауға сыртқы оғузлар қатнаспай қалды.

Салар Қазан бар жерде, бәрхама ишки оғузлар үстемлик етуғын еді. Соның ушында сыртқы оғузлардың сәрдары Қазанбектің дайысы Аруз хожа өз жийенін қалай болмасын қолға түсіріп, бийликти өз қолына алыудың жолларын ойлай баслайды. Салар Қазанды өлтиріп өш алыу ушын сыртқы оғузлар батыры Бамсы—Бейректі жумсайды. Бірақ хұжданы таза Бамсы Бейрек өз сәрдарының айтқанын орынламайды. Соның ушында Аруз хожа оны өлтиреді.

Бамсы—Бейректің нәхақтан өлими ишки оғузлардың наразылығына алып келеді. Қазан Салар басшылығындағы ишки оғузлар сыртқы оғузларға қарсы сауашқа атланады. Бул сауашта Аруз хожа өледі. Усындай жағдайлар тийкарында ишки оғузлар менен сыртқы оғузлар бириге баслайды.

Солай етип, Қорқыт ата баян еткен он еки жырдан тамам болады. Бул дәстанлар шынында да тилге бай, сюжетлик мазмуны жағынан тарийхий шынлыққа оғада жақын болып, VIII—XII әсир ұақыяларын өз ишине алады.

Автор ертеклерди хәм дәстанлардың жемиси менен өз жасаған заманының реал картиналарын сызып көрсеткен. Соның ушында түрк тиллес халықлардың қахарманлық дәстанларының сағасы Қорқыт ата жырлары болыуы керек деген пикирге келемиз.

«ОГУЗНАМА»

3) Огузнама яки оғуз хан хәққындағы дәстан негизинен оғузлардың IX—X әсирдеги Арал теңизи менен Каспий теңизи аралығындағы Кенгар—пешенек бирлеспелери тийкарында пайда болған. Бул жағынан қарағанда қарақалпақлардың өтмиш тарийхи менен бирқанша жақынласып барды. Сол дәуирлердеги тарийхий дереклерге сүйенсек, оғузлар пешенеклер менен бирлесе отырып, Хазарлар үстинен жеңиске ериседи. Соңынан Киев русы князьлары менен бириге отырып, Едил хәм Жайық дәрьясының бойларына

жайласқан. Булғарларға үлкен қәуип салады. Бул биздиң бабаларымыз болған «Қара бөрикдилерди» еске түсиреди. Бірақ сол нәрсени еске алыу керек, ол ұақытлары оғуз хәм қыпшақ ұғымлары кең мағанада еді. Соның ушында ол Орта Азия, Қазақстан хәм Кавказдың бирнеше түрк тиллес халықларын пайда етті. Ал қара бөрикдилер болса сол оғуз қыпшақ тайпасының тек бир бөлеги ғана еді. Сонлықтанда бизиң мәдени тарийхымыздың төркини сыпатында көринди. Усы тийкардан қарағанда Огузнама барлық түрк тиллес халықлар әдебиятына ортақ шығарма болып есапланады.

Огузнаманы қосық пенен яки қара сөз бенен аралас жазылған дәстан деп бақалау мүмкин. Оның жазылуы формасы қара сөз болғаны менен, сөзлердиң ишки хәм сыртқы ұйқаслары, ырғақлар оғада шеберлик пенен берілген. Соған қарай отырып, поэзия деп те атау мүмкин.

Оғуз батыр хәққында түрк тиллес халықлар арасында көп ғана аңызлар таралған. Олардың бәринде тарийхий жағынан тууры жазылған—деп қарауға болмайды. Бірақ олардың айырымлары тарийхий ұақыялар менен сабақлас болып, кейинги ұақытлары хатқа түскен. Негизинен түрки халықларының келип шығуы ұақыялары менен байланысады.

Огузнама да тап усындай жағдайларда хатқа түсірилген. Оның араб хәрипи менен жазылған нұсқасы Хийұаның ханы Әбилғазы бий Араб Мухаммедхан (1603—1663) қәлемине тийисли. Оннан қалған мийрас «Шажирай терекеме» (Түркменлер шежиреси «Шажирай түрк» (Түрклер шежиреси) негизине оғуз хан тарийхына бағышланады. Бунда оғуз батырдың тууылыуы, оның Туран, Хиндистан, Иран, Египет жерлерине жасаған сауашлары сүүретленген. Әбилғазы түркменлер шежиресин баян етиу менен бирге түрки халқының пайда болыуы хәм бунда Оғуз Қағанның тутқан орны хәққындағы мәселелерге тоқтайды. Демек огузнама IX—X әсирлерде пайда болыуына қарамастан XVII әсирде хатқа түскен. Бул хәққында белгили совет тюркологлары А. Н. Конов, А. М. Шербактың оғада бақалы пикирлери бар.

Қалайда бул шығарманы изертлеу дәслеп рус алы-

мы В. В. Радлов, араб алымы Риза Нура тәрәпиннән қолға алынған.

Олардың айтыуы бойынша огузнама ҳаққында дәслепки мағлыұматлар белгили тарийхшы Хандамирдин (1475—1533) «Хуласат ал—акбар» (Тарийхый мағлыұматлар жыйнағы) деп аталған мийнетинде тилге алынады.

Қалайда бул шығарманың толық нұсқалары кейинирек табылған. Алымлардың болжауынша Әбилғазының «Түркменлер шежиреси» менен, уйғыр ҳәриби менен Париж нұсқасы буның толық варианты—деп есаплауға болады. Булардан тысқары Стамбулда табылған огузнаманың Қорқыт ата жырлары менен бириктирилген және бир нұсқасы бар.

Тарийхта оғуз—деп аталған қахарман жоқ. Бирақ оғуз деген үлкен тайпа бар. Ол бир адамның аты арқалы тарқалған ба? Я тарқалмаған ба? Бул ҳаққында толық мағлыұматлар жоқ. Деген менен бул шығарманың қахарманлары ярым мифология, ярым ҳақыйқатқа жантасады. Себеби бул дәстанда оғуз қәўимлериниң келип шығыуы хәм олардың тарийхтағы орны ҳаққында исенимли фактлер бар. Сол тийкарда оны үш бөлекке бөлип қарауға болады. 1). Оғуз түркмен эпосларының негизи ҳаққында дереклер. Яғний оғуз батыр хәм оның урпақлары ҳаққында хикаятлар. 2). Тарийхый шынлыққа жақын болған ўақыялар. Оғуз тайпаларының бостанлық излеп, хәр жаққа көшип қоныулары. 3). Оғуз қәўимлериниң қоңсы қәўимлер менен қарым-қатнастары.

Сонда оғуз батыр ким? Бул қашан хәм қай жерде пайда болған адам? Бул ҳаққында айтылған пикирлер де хәр қыйлы. Мәселен, атақлы тарийхшы алым Н. Я. Бичурин «Оғуз батыр—бул тарийхтан бизге мәлим Туманның үлкен баласы Моде деген жуўмаққа келеди. Моде бизиң эрамыздан бурынғы 209-жыллары жасаған Гунлардың белгили сардары. Ол тахтқа таласып өз әкесин, өгей анасын хәм инисин өлтирген. Эрамыздан бурынғы 174-жылы қайтыс болған. Буннан кейинги изертлеўшилерде Оғуз хан ҳаққында хәр қыйлы пикирлерди айтқан.

Мәселен, немец алымы Иозеф Маркварт «Оғуз батыр—бул Шыңғыс ханның көркем әдебияттағы образлық сәўлеси»—деп айтқан болса Г. Н. Потанин:

«Оғуз—бул Александр Македонский болса керек» деген пикирге келген.

Қулласы, Оғуз Қаған ҳаққында бир тужырымлы пикирлерге келиў де қыйын. Оғуз Қағанның анасы Ай қаған Химай ананы көз алдымызға елеслетеди. Қыпшақ бек, Қаңлы бек болса белгили бир қәўим атамаларын еске түсиреди. Ал Орысбек атамасы болса түрки халықлардың мәдений тарийхында XIV хәм XVI әсирлерде ушырайды. Ал огузнамадағы Орысбек Киев князьларының бири болуы мүмкин деген де пикирге келемиз. Ал бул шығармадағы географиялық атамаларда оғада ески атлар менен аталған. Мәселен: Шағам—Шам (Дамаск), Синду—Индия, Итилмуран—Едил дәрьясы, Теренмуран—Терен дәрья (Днепр) болуы мүмкин.

Қулласы, бул шығармада да түрки тайпаларының пайда болуы хәм оның тарийхый шынлыққа қатнасы ҳаққында әдеўир төрели пикирлер айтылған.

Енди оның тил қурылысы хәм мазмунына итибар берейик. Шығарма тил өзгешелиги жағынан Қорқыт ата жырына оғада жақын турады. Бирақ дәстанды баянлау усылы Орхон—Енисей жазыуларын еске түсиреди. Мысалы:

Текст

1. Болсунғил дэб дэдилэр. Анун анағусу ошбу турур. Таки мундан соң Сэвинич таптилар. Қэнэ күнлардэн бир күни Ай Қағаннун көзу жриб бодади, эркак оғул тоғурди. Ошул оғулннң өңлүги чирағи көк эрди, ағзи аташ қизил эрди, көзлери эл, сачлари қашлари қара эрдилар эрди. Жакши нэпсикилэрдэн көрүклирэк эрди. Ошул оғул анасиннң көгузиндин оғузини ичиб мундин.
2. Эртиғирақ ичмади, жиг эт, аш, сүрмэ тилэди, тилигэ-кэлэ башлады. Кирик күнди соң бэдүклэди, журуди, ойнади. Адағи уд адағи дэг; бэллэри бори бэллэри дэг, жағри киши жағри дэг, көгзу адуг көгзу дэг эрди. Жиликлэр күтэжэ турур эрди, атларға минэ турур эрди, кик ав авлажа турур эрди, күнлэрдэн соң кэчалардэн соң жигит болди. Бу

Аудармасы

1. Болсын деди олар, оның сықылы усындай¹. Енди буннан соң сүйиниш тапты. Өткен күнлерден бир күни Ай қаған көз жарып, толғатты, ул бала тууды. Усы улдың жүзи көк еди, аұзы оттай қызыл, көзлери қызғылт, шашлары, қаслары қара еди. Периштелерден көре көриклирек еди. Усы бала анасының көксиниң уұызын татып көрип, оннан
2. Кейин ембеди. Шийки гөш, аұқат, шарап сорады. Тилге келе баслады. Қырық күннен соң еңбекледи, жүрди, ойнады. Аяғы өгиздиң аяғындай, бели бөриниң белиндей, жауырыны буғаның жауырындай, геүдеси айыудың геүдесиндей еди. Тула бойын, түүел қалың түк басып кеткен, жылқы бағып, атқа минип, аң аұлап жүрген еди. Күнлерден күнлер, түнлерден түнлер өтип жигит болды.

Дәстан усылайынша даұам етип келе береді. Оғуздың әкесиниң ким екенлигинде айтып бере алмайды. Ал анасы болса Ай. Оннан туұылған бала қырық күнниң ишинде ~~бирден~~ ержетип кеткен. Хәрекеті адамға усағаны менен түр-түсі буғаға мегзейди. Бул жағынан автор адам баласы Гавмард яғный (Буға адам) Коюмарс хәққындағы шығыс аңызларына ел-иклемекши болған ба, әйтеұир бул жағы белгисиз.

Хайұансыпат бул адам қалай болғанда да өзін ақыллы сезеди. Аң аұлау менен шуғылланады. Адамзат хәм жылқыларға қәтерли болған аңлар менен гүреседи. Мәселен, ол аңлардың хәммесине қауип салған Мүйиз тумсық пенен айқасып оны женеди.

Оғуз қаған және бир күни аңға шығып киятырып, ағаш арасында көриниси күндей бир қызды көрип қалады хәм оған үйленеди. Оннан Күн, Ай, Жұлдыз деп аталған үш перзентли болады. Оғуз қаған аңға шығып киятырып, ағаштың қабығында отырған және бир қызды көрип қалады. Бул қыз да хәдден зыят гөз-

¹ Түп нұсқасында буғаның сүўрети берилген.

зал еди. Оған кеўил қойып үйленди. Және үш балалы болды. Оларға Аспан, Тау, Теңиз—деп ат қойды.

Буннан кейин барып Оғуз өзін сол үлкениң хәкимдары санап, үлкен той береді. Бул дәстанның он биринши бөлиминде анық айтылған:

11. Буннан кейин Оғуз қаған үлкен той берди. Ел—журтқа жарлық берип, шақырып кеңесті. Қырық сире (стол) соқтырып, қырық түрли аұқат, түрли шарап, шубат, қымыз ишилди, желинди. Тойдан соң Оғуз қаған беклерге, ел-журтқа, жарлық берди: Мине, мен сизлерге қаған болдым. Қолға қылыш пенен қалқан алыңлар. Бизниң тамғамыз найза, уранымыз көк қасқыр болсын. Темир сүңгилеримиз орман болсын.

12. Тоғайда қуланлар еркин жүрсин.

Теңиз бенен дәрья шалқысын.

Күн байрағымыз, аспан шатырымыз болсын.

Солай етип Оғуз қаған төрт тәрепке елши жиберди. Өзи уйғырдың қағаны болып, басқа қағанлардың барлығын өзине бойсынуұын талап етти. Алтын қаған бойсынды. Бирақ Урум қаған бойсыңғысы келмеді. Соның ушында Урум қағанлығына урыс ашып, оны жеңди. Бул уақыялар «Оғузнама»ның 18 хәм 19-бөлиминде айқын сезиледи. Мысалы:

18. Нешше күнлер жол жүргеннен соң, көк буұрыл, көк жал бул тарлан қасқыр бирден тоқтап қалды. Оғузда әскери менен бирге тоқтады. Бунда Итил дәрьясы деген үлкен бир дәрья бар еди. Итил дәрьясының жағасында, Қара таудың этирапында сауаш басланды. Оқ пенен, найза менен, қылыш пенен урысты. Әскерлер арасында ысырапыл урыс болды.

19. Ел журттың көңлине көптен-көп қайғы орнады. Шайқас урыс сондай жаман болды. Итил дәрьясының сууы қып-қызыл бояудай болып кетти. Оғуз қаған жеңди. Урум қаған қашты. Оғуз қаған Урум қағанның қағанлығын, ел журтын өзине қосып алды. Ордасына өлиден, тириден көп-олжа түсиреди.

Усы сауашта ол Урум қағанының иниси Урысбекти Ордабек, қолға түсиреди. Оғуз қаған буннан кейин Уллы еки ағаштың түйиліскен жеринде отырған Қыпшақбек батыр, арбасы қаңғырлай берип мийди тескен

Қаңлыбек Муз тауының арасынан оғуз қағанның атын тутьп әкеліп берген Қағарлық батыр қаққында сөз болады. Оғуз қаған Хинди, Тангут (Тибет); Шағам (Шам) жерине топылыс жасайды. Жеңіске ерседі. Буннан кейін Уллы Түрк хәм оның көрген түсі қаққында сөз болады.

35. Тағы умытылып қалмасын.

Белгили болсын. Оғуз қағанның жанында ақ сәл-лели, ақ шашлы ақылғөй бир ғарры киси бар еди. Ақылы дүзиу ер еди. Данышпан еди. Оның аты Уллы Түрк еди. Күнлердің күнінде ол уйқыда жатып түс көрди.

Түсінде бир алтын сары жай күн шығысқа қарай жатыр екен. Ал үш дана гүмис оқ батысқа қарай жатыр екен.

Ол уйқыдан оянып, көрген түсін оғуз қағанға баян етеди. Оның айтыуына қарағанда шығыстағы басып алған жерлерин баллары болған Күн, Ай, Жулдызға, батыстағы басып алған жерлерин киши баллары Аспан, Тау хәм Теңизге бөліп беріуи керек екен.

Оғуз қаған Уллы Түрктің нәсиятларын орынлап, ху-кимранлық еткен жерлеринің хәммесин өз балларына бөліп береді.

Дәстанның қысқаша мазмұны усындай.

Х—ХІ ӘСІРДЕГИ ӘДЕБИЯТ

Х—ХІ әсирде Орта Азия хәм Қазақстан халықларының әдебиятында үлкен өзгешеликлер пайда бола бастады. Бунның баслы себеплери көп. Бириншиден, бул дәуірге шекемги әдебияттың өзи фольклор тәсиринде болып, олар негизинен халық дәстанлары тийкарында жүзеге келди. Олардың айырымлары пайда болған дәуиринен әдеуір кейін хатқа түсірилген болып, халық шежирелери яки қахарманлық дәстанларға әдеуір усан кетеди. Ал айырымлары болса тасқа қашап жазылған жоқлау яки тәрийп түріндеги қосықлардан ибарат еди. Соның ушында бул шығармалардың пайда болған уақытлары белгили болғаны менен оның авторлары қаққында пикир жүргизиу қыйын.

Және бир характерли жағдай VIII—IX әсирлерде Орта Азия хәм Қазақстан араблар қол астында болды. Бул дәуірде араб тилинде жазылған ислам динин нә-

сиятлаушы шығармалар ең жоқарғы басқысқа көтерилип, халық турмысын жырлаушы түрки тилиндеги әдебият төменги басқысқа түсіп кеткен еди. Соның ушында бул дәуірде халықтың есинде қалғандай көркем әдебият болған жоқ. Ал Х—ХІІ әсирге келип, түрки тилинің үстемлик етуіне байланыслы халық арасында бул тилде өз шығармаларын баян еткен көркем сөз шеберлери пайда болған еди. Буған баслы себеп Х—ХІІ әсирлерде араб графикасының тийкарында түрк жазыуы қәлиплести. Бул жазыулар қарлуқ—уйғыр, оғуз—қыпшақ тиллеринде жазылды.

Х әсирдің өзінде-ақ Түркстанда (Қашғар жеринде) Қараханидлер мәмлекетинің пайда болыуы Орта Азияда түрки тилиндеги мәдениеттің пайда болыуына себепши болған еди. Бул мәмлекет негизинен Жети суу, Шығыс Түркистан, Шу, Талас, Сырдарья әтирапы менен бирге Мавараннахрдің әдеуір бөлегин өз ишине алған болып (915—955) жыллар арасында Боғра ханның тахтқа отырыуы менен байланыслы. Бул халықтың пайтахты дәслеп Қашғар, Баласағун соңынан Өзген қаласы болғанлығы мәлим.

Буннан кейін XI—әсирден бастап Қазақстан далаларында қыпшақлар мәмлекети пайда болып, ол Сырдарьяның орта буыны менен Арал хәм Каспий арасындағы жерлерди өзине қаратып, ең үлкен мәмлекетлердің бирине айланған еди. Бул рус жылнамаларында «половецлер даласы», «қыпшақлар даласы»—деп аталады. Буннан кейінги әдебий процесс сол Қараханидлер мәмлекети хәм Қыпшақ далалары менен байланыс-ныслы.

Сол уақыттағы Қараханидлер мәмлекетиндеги отырықшылық, шығыс еллери менен болған бекем байланыслар, билимли адамлардың көп болып араб, парсы хәм түрки тиллерин теңнен ийелеуін шығыс жазба әдебиятының дәстүрлеринің бекем сақланыуына алып келди. Солай етип араб, парсы усылында түрки тилинде жазылған авторлары кеңнен көпшиликке мәлим болған әдебиятты пайда етті.

Соның менен бирликте бул жыллары Қарнақ, Отрар, Тараз, Үргениш, Қыят, Баласағун, Аспара, Испиджан (Сайрам), Жаңакент, Баршинкент сыяқлы ири қалалар пайда болды.

Бул қалаларда илим рауажланып, шығыстың белгилі энциклопедист алымлары Әбу Райхан Беруний, Әбу Насыр Әл Фараби, Әбу Әли ибн Синалардың өсиі шыққанлығы белгилі.

Бұлардың арасында бизің жерлесиміз Әбу Райхан Берунийдің тутқан орны өзгеше.

ӘБУ РАЙХАН БЕРУНИЙ

Әбу Райхан Мухаммад ибн Ахмед Беруний 973-жылдың 4-сентябрында әйемгі Хорезмнің Қат қаласының этирапында хәзиргі Қарақалпақстанның Беруний қаласында дүньяға келді.

Ол ең көрнекли энциклопедист алым болып өз заманының ең талантлы астроном, геолог, фармаколог, тарийхшы, философ хәм филолог алымларының бири. Бири нешше қосықлар да жазған. Бизге оның араб тилинде жазылған қосықлары менен бир қатарда «Мухтар—ул—ашьор» (Таңламалы қосықлар) деп аталған мийнеті сақланып қалған.

Өмири көп қуғынлықта хәм қыйыншылықта өткен. Хорезм оазиси халықлары менен бир қатарда Иран, Афғанстан хәм Хинд халықларының турмысын жақсы билген.

Ол 1048-жылы Фазна қаласында қайтыс болды. Беруний өз «өмирінде 150 ден аслам ири-илимий мийнетлер дөреткен. Өз заманының ең данышпан алымларының бири есапланған. Ол астрономия, гидростатика хәм географиялық тәғлийматлары жағынан Коперник хәм Леонардо да Винчи көрсетпелерінде әдеуір алдын болжаған еди.

Оның 27 жасында жазып қалдырған «Ал асар ал-бақийа ал алқуран ал халийа» (Өтмиш әуладлардан қалған естеликлер) кітабы айрықша орынды ийлейди. Бул кітап Орта Азиядан тартып, тап киши Азияға шекемгі түрлі тайпадағы халықлардың үрип-әдетлери хәм олардың өтмиш тарийхы хәққындағы аңызлар менен толып тасқаң.

Бул кітаптың айтыуы бойынша араблардың күн хәм түннің айлануы нұқтасы яғнай бир тәуликке толған уақыт күннің батыуы менен белгиленеди. Солай етип араблардағы тәулик хәққындағы түсиник бүгингі күн-

нің батыуы менен ертеңгі күннің батыуы арасындағы уақыт бирлиги түсинилген. Уақыт бирлиги тек ай-арқалы ғана өлшенген. Олар ай жолының хәрекетине қарай отырып, айдың шығыуы хәм толысыуы тийкарында хәрбир күн хәм ай бирлигин есаплаған. Айдың басланыуы оның тууылған күнинен баслап есапланған.

Берунийдің көрсетиуінше Рум, Иранлылар хәм басқа да айырым халықлар арасында тәуликтің басланыуы қуяштың өз горизонты этирапынан шығыуы тийкарында белгиленген. Ал айлар болса аспандағы айдың хәрекет жағдайына байланыслы болмай, Күн хәм айдың сәнеси есаплау тийкарында ғана берилген.

Константинополь қаласында жасаушылар бир жылда 365 күн хәм 6 саат бар деп есапласа, иранлылар тек 365 күн бар деп есаплаған. Олар да бир жылда 6 саат муғдарында қалдықтың бар екенлигин сезген. Бирақ бул қалдық 120 жыл дауамында бир айға тең болады. —деген түсиникке келген.

Беруний усының менен бир қатарда хәрбир халықларда пайда болған пайғамбарлар хәққындағы түсиниклер, пүткіл жер шарында пайда болған пайғамбарлар Муўса, Ййса, Ысақ, Мухаммед, Данийл, Мессий, Ну, Хобаннасер, Филипп, Александр, Езидгерд, Исмайыл хәм тағы басқалар хәққында сөз етеди.

Бундай аңызлардың бири Ну пайғамбар хәққындағы аңыз болып Беруний өз кітабында бул хәққында көп мысаллар келтиреді. Хәтте бул аңызлардың көпшилиги Қарақалпақстан хәм Хорезм халықларының аңызлары менен тутасады. Мәселен, қарақалпақлар арасында жазып алған аңызда: «Ну пайғамбар тусында дүньяны топан сууы басқан. Ну бул апаттың болатуғынын алдын болжап билген. Соның ушында дүньяда тиришиликти сақлап қалуы ғамына түскен. Ол үлкен бир ушаң қайық жасап, дүньядағы жәми мақлуқатларды жыйнап, еркек хәм хаял жынысларынан таңлап алып, жуп-жуптан кемеге сала берген. Солай етип дүньяны топан сууы жайлап, балықтан басқа тиришилик жоғалады. Ну пайғамбар басқарған ушан қайық алты ай дауамында жүзип жүрип барлық тиришилик тийкарын аман сақлап қалады. Бирақ тышқан өз қасымкерлигине барып кемени теседи. Бир жылан үш бүкленип тығын болып тышқан тескен тесикти питейди де және жәми тиришилик бул апаттан аман қалады».

Бул жагдай каракалпақлардың дәстүр фольклорында да актив қолланылады. Мысалы:

Буринғы пайғамбарым кеме жонған,
Кемесин тышқан тесип суға толған,
Бир жылан үш бүкленип тығын болған,
Мухаммед құмметине ярамазан.

Бирақ илимий көз қарастан қарағанда Нуды тиришликти пайда етіуши Адам ата деп есаплауға бола ма, я болмай ма? Бул критерия еле илимде белгисиз.

Сондай-ақ Беруний тәрепинен көрсетилген Зулхарнайн ҳаққындағы аңызлар.

Бул аңыз негизинен қуранның 18-сүресі арқалы баян етилип, Зулхарнайн құдай тәрепинен жиберилген пайғамбар дәрежесіндегі шахс. Оған қараңғылық патшалығын басып өтип, дүньяның көпшилик жерлерин басып алыуға рухсат етилген. Бирақ Искендер Зулхарнайн тарийхта Александр Македонский аты менен белгили. Ол шақлы Искендер атанып, бизиң эрамыздың VI әсириндегі жуп айдарлы Искендер аңызларына барып тақалады. Онда жуп шақ яки мүйиз болған ба, болмаған ба белгисиз. Бирақ илимий кітаптарда шаққа мегзес жуп айдарының болғанлығы, ол айдар сыяқлы жатыңқы емес, бәлки тип-тик болып туратуғыны ҳаққында айтылады. Бул ҳаққында каракалпақлар арасына кең тарқалған «Искендердің шақы бар»—деген аңыз айрықша әҳмийетке ийе.

Беруний өз шығармасында адамзаттың келий шығыуы ҳаққындағы парсы аңызларына көп итибар береді. Бунда Говмард (Қаюмарс), Гов—буға, Мард (адам), Буға адам ҳаққында аңызлар менен тутасып, Қаюмарс яғный Говмард Ахриман Иблистен жеңиледи ҳәм оның денесинен жәми тиришлик пайда болған—деп жорыйды. Оннан ең дәслеп Адам ата ҳәм Хауа ене пайда болады. Бул ҳәр қыйлы халықлар түсинигинше Меша ҳәм Мешана, Мальха, ҳәм Мальхина, ал парсылар түсиниги бойынша Мард ҳәм Мардана.

Беруний соның менен бирликте Грек мифологиясын да жақсы үйренген. Соның ушын ол Зевс ҳаққында да ҳәр қыйлы аңызларды келтирген. Буның менен биз Берунийди пүткил дүнья мәденияты илиминен хабардар болған деп танысақ, екінши жағынан ол сол дәуірдегі Күншығыс мәдениятының төркинлерин илимий тийкарда тексерип көрмекши болған. Шығыста кең

тарқалған Зароштризм ҳәм оған тийкар салған Заратуштра және оның атақлы кітабы «Авеста» ҳаққында да терең пикир жүргизеди.

Қулласы, Беруний тәрепинен айтылған рауаятлар, адамзаттың, жанлы-жәнликлердің пайда болуы, пайғамбарлар ҳаққындағы аңызлар барлығы да араб, парсы ҳәм түрк халықларының өтмиштеги дүнья таныу пикирлері менен пүткиллей араласып кеткен.

Мәселен, дәслеп Иран халықлары арасында пайда болған Жаңа жыл байрамы деп есапланған Наурыз байрамы, халық сейиллері ҳаққында кең пикир билдиреди.

Және бир аңызда Дауыттың улы Сулайман патша ҳаққында сөз болып, Наурыз байрамының пайда болуын Сулайман патшаның өзиниң ел бийлеуши жүзигин жойтып, қайтадан тауып алған күни «Наурыз амад» (Жаңа күн) уақыялары менен байланыстырады.

Бирақ Наурыз негизинде де жаңа жыл байрамы. Буны Беруний де бийкарламайды. Пүткил дүньядағы жанлы мақлуқатлардың оянған күни—деп тәрийплейди. Бул күни қурт-қумырысқа оянып ининен шығады. Көк шөп бойын тиклейди. Ағашлар бөртик жарады. Бир сөз бенен айтқанда бәхәрдің биринши күни басланады. Бул март айының 21 сәнесине туура келеди. Бул күн—наурыз, яғный шығыс календары бойынша жаңа жылдың биринши басланған күни. Соның ушында көпшилик елдерде бул күн байрам сыпатында нышанланады.

Қаракалпақларда бул күни наурызлық гөже писирлип, сүмелек қайнатылады. «Жылдан жылға аман жеттик»—деп бир-бирин қутлықлайды.

Беруний шығармаларында бундай миллий дәстүрлерди сөз ететуғын қатарлар оғада көп. Бирақта булардың ҳәммесин тәрийплеп беріу мүмкин емес. Ол негизинен билимдан алым болып, жердің қуяш әтирапында айланыуы ҳаққында исенимли дәлилдер келтире алған билимпаз еді.

Соның ушында биз буннан мың жыллар бурын жасап, пүткил дүнья илимине салмақлы үлес қоса алған данышпан жерлесимиздің исми менен мақтана аламыз.

$2H_2 + O_2 \rightarrow 2H_2O$ ХОЖА АХМАТ ЯССАУИИ

Хожа Ахмад Яссауий—бул диний мистик әдебияттың ең баслы ўәкиллериниң бири болып, өзін халық

арасында оғада кең нәсиятлап «Мәккеде—Мухаммед, Түркистанда Хожа Ахмет»—деп таныстырып жүрген суфизм әдебиятының ең ири ұәкили еди.

Оның ең белгилі шығармаларының бири «Дийўана ҳикмет» (Даналық кітабы) түрк тиллес халықлардың XII әсирдеги әдебий мийрасларынан бири есапланады. Хожа Ахмед Яссаўий бул кітапты халық арасында мас-салық түрде тарқатыў ушын да оғуз-қыпшақ тилиниң тәсиринде жазған. Кітап Түркистанда жазылыўына қарамастан соңын-ала қыпшақ даласына кең тарқалып кеткен.

Хожа Ахмет Яссаўий Испиджаб (Сайрам) қаласында туўылған. Қайсы жылы туўылғанлығы мәлим емес. Ал 1166-жылы Түркистан қаласында қайтыс болғанлығы белгилі. Ол ержете келип, Түркистанда тәлим алған. Бухара қаласында оқыған. Араб, парсы хәм түрки тилин жақсы билген адам. Үлкен шайырлық таланты да болған. Ол өз талантын Орта Азияда суфизмди тарқатыўға жумсаған.

Яссаўийдиң түсиниги бойынша адамлар бул дүньяда өзін еркин деп есаплайды. Гүнамды ҳешким билмейди—деп көп қәтеликлерге жол қояды. Бирақ аллаланың олардың үстинен гүзетип турғанлығынан ҳешқандай хабары жоқ. Соның ушын бул дүнья адамзатты қадағалаў дүньясы. Ҳәрқандай адам екінши дүнья есигине барғанда өзи ҳаққында жуўап береді—деген түсиникке келеди.

«Дийўаны ҳикмет» болса пүткиллей усы идеяны тарқатыўға қаратылған. Бул шығарма XV әсирде араб имласы менен көширилип көп нұсқада тарқатылған. «Дийўана ҳикмет» 1887-жылы Қазанда, 1901-жылы Стамбулда, 1902-жылы Ташкентте басылған. Негизи 109 ҳикметтен ибарат. Ал кейинги баспаларында 40 ҳикмет қосылып, 149 ҳикметке жеткен. Кітап Хожа Ахмет Яссаўийдиң суфистлик идеядағы пикири менен басланады. Мәселен ол:

Әй, аҳли мусулман,
Сөзиме инан,
Бул дүнья өткинши,
Бул дүнья зиндан!

— деп жар салады.

Яссаўий ҳикметлеринде халық тәрепинен турып айтылған айырым ҳикметлерде көп. Бунда ол: «ғариблер-

диң кеўлин ал, жетим жесирлерге мийримди түссин, нәпси бузық адамлардан қаш»,—деп айтылған қосық қатарларыда ушырайды. Мысалы:

Дана болсаң ғариблердиң кеўлин аўла,
Елди гезип, жетимлерге меҳир әйле,
Нәпси жаман бузықлардан мойын таўла,
Мойын таўлап дәрйя болып тастым мине.

Бирақ Яссаўий ҳикметлериниң бәри де бундай емес. Ол негизинен дүньяда болып атырған әдалатсызлықларға қарсы шығады. Бирақ ол әдалатсызлықлар менен бул дүньяда ҳешқандай гүресип болмайды. Мәйли, ол сени қыйнай берсин. Сонда да шыда. Сен бул дүньядан көз жумғаныңнан кейин ғана бундай әдалатсызлықтан қутыласаң. Аллатаала оларды қатал жазалайды. Ал сениң болса, ол жақта екінши өмириң-басланады,—деп үгитлейди. Мәселен:

Басым топырақ, көзим топырақ, өзим топырақ,
Ҳақыйқатқа жетермен—деп руўхым тарқақ,
Ол дүньяда болар екен тек ҳақыйқат,
Тамшы болып жер астына кирдим, мине.

Яссаўий гейбир ҳикметлеринде өз дәўириниң қазы имамларын да қатты критика астына алады. «Қазы имамлар нәҳақ даўа қылып халықты алдайды. Екінши дүньяға барғанда ҳарам тамақ ҳәкимлердиң аўхалы булардан да жаман»—деген пикирге келеди. Ол өз заманында болып атырған әдалатсызлықларды жақсы сезеди. Бирақ буларды тек алла таланың өзи ғана жазалаўы дәрқар деп ойлайды. Мәселен:

Қазы имам болғанлар,
Нәҳақ даўа қылғанлар,
Ақыр заман болғанда,
Иүк астында қаларлар.

Ҳарам тамақ ҳәкимлер,
Жәхән малын алғанлар,
Өз бармағын тишлабан,
Қорқып турып қаларлар.

Яссаўийдиң бул пикирлери әдеўир прогрессив характерге ийе. Деген менен ол бул адамларды тири ўақтында жазалаў тәрепдары бола алмайды. «Өлгеннен кейин

олар бәрибір өз жазасын алады»—деп халықты алдар-қатпақшы болады.

Усындай себептер менен, ол хәтте жигитлик Ұақыт-ларынан баслап-ақ қатты түскінликке түседі. Өзин көпті көрген қария етіп көрсетіп, аллаталадан өлім тілейді. Ол «арғы дүньяның» гөззаллығына пүткіллей исеніп, сол жаққа тезден жетіуге асыға бастайды. Мысалы:

Отыз төртте алым болдым, дана болдым,
«Хикмет» айт—деп хәмір етті алла маған,
Қырық шилтерді ярдос тутьп, жора болдым,
Дозақыйдур құдайға хикмет арнамаған.

Буннан кейін отыз жети жасқа жеттім,
Кеуіл қыймай өстим хешбір қара қашқа,
Тәғдиримнен налымайман, сабыр еттім,
Бахтым алла, керек емес оннан басқа...

Отыз сегіз жасқа келдім, демім питти,
Бұл өмірден басты алып кетейін, мен.
Бұл бір дүнья өткіншидур бастан өтті,
Ахыретте тилегіме жетейін, мен...

Мине усы пикирлердің өзинен-ақ белгили, Яссауий суфистлик әдебиеттің үәкили. Оның ең баслы идеясы бұл дүньядан ұаз кешіп, пессимистлик рухқа берилиу. Соның ушында ол барлық халықты өз идеясын қууат-лауға шақырады.

Бизнің хәммемизге белгили X—XII әсирде прогрес-сив әдебиет майданға келген еді. Соның ушында бұл дәуірде екі түрлі әдебиет үәкилдерінің тартысын кө-риуге болады. Хожа Ахмет Яссауий болса мистикалық әдебиеттің тиклениу тәрепдары екенлігін билдиреди. Ал қарақанидлер мәмлкетінде илим рауажланып әде-үйр алдынға кеткен еді. Соның ушында Яссауий:

Бұл ислерни ҳақ Расул билерлер,
Заман ғариб ғайры динлер қастында,
Босап қалды мешит, махраб, медресе,
Дәрүишлер қалдылар аяқ астында.

Яссауий аллаталаны алғыслау менен бір қатарда өзи жасаған жәмийетке үлкен жек көриушилик пенен қарайды. Патша, үәзир, султан сиясатлары да оған жақ-пайды. Халықтың дәрүишлердің үгитлерін тыңламай

атырғанлығына қатты налыды. Бұл кемшиликтерді жоғалтыу ушын ол аллаталадан үсти-үстинне мәдет со-райды. Бундай жағдайлардан қутылыу ҳаққында ха-лыққа өз пикирін айтпақшы болады. Мысалы:

Әхли дүнья халқымызда сахауат йоқ,
Патшаларда, үәзирлерде әдалат йоқ,
Дәрүишлердің дууасында инабат йоқ,
Бир ғанийбет башыңызға тушти дослар.

Ахырзаман алымлары залым болды,
Хошаметти әйлегенлер алым болды,
Ғақны айтқан дәрүишлерге ғаним болды,
Әжеп сумлық заманлар болды дослар.

Яссауий поэзиясы өзинің диний суўпылық исеним-лерине бай болған шығарма. Бунда хәрқандай пикир дин қағыйдалары сыпатында әмелге асырылады. Онда тек дин ғана хәмме нәрседен үстин етіп көрсетилип, хәрқандай кемшиликте дүзетиуши күш сыпатында бе-риледі.

Оның пикири бойынша байлық, жарлылық хәмме си тек аллаталаның қәлеуі тийқарында ғана болады. Со-ның ушында буган қарсы гүресиден пайда жоқ. Тек хәрқандай хәдийсеге сабыр қылмақ керек—деген пи-кирге келеді.

Хожа Ахмед Яссауий сол дәуірдеги қуран сүрелери менен бір қатарда пайғамбар хәм әулийелер хәққында-ғы аңызларды да жақсы билген. Өзине тән шайырлығы да бар. Араб, парсы хәм түрки поэзия үлгилерін жақ-сы өзлестирген хәм оны әпиуайы етіп түсиндирип бере алған шайыр. Халық алдында өзин әдеуір қарапайым етіп көрсетіп, адамлар арасында болып атырған жа-ғымсыз хәдийселерди минеп, «булардың бәрін жөнге салатуғын тек жалғыз алла»—деген пикирге келеді. Намаз оқып, ораза тутьп, хәр жылы өзинің 40 күн өми-рин жердің астында өткізеди. Ол бұл дүньядан хеш-қандай бахыт күтпеген. Жигирма жасынан баслап жек-келикке үйреніп, отыз жасынан баслап өлімди күсеген. Өзин «аллаталаның жердеги елшисимен»—деп есапла-ған.

Дәрүиш кийимін кийініп, жоқшылықта өмир ке-ширген. Өзин ислам динінің нәсиятшысы есаплаған.

Ол өзинің қосықларын хәмме бирдей оқый алмас-лығын да сезеди. Соның ушында «Мен бұл хикметле-

римди талиб илим адамларына жолладым»—деген пикирди де айтады». Мысалы;

Мениң айтқан ҳикметимнің саны йоқдур,
Ҳәммелерге оқып алар имкан йоқдур,
Хожа Ахмет сөзи ерур дәртке дәрман,
Талыбларға баян етсем қалмас әрман.

Хожа Ахмет Яссауий бирден суўпы болған шайыр емес. Әсиресе оның жаслық дәуириндеги поэзиясы бул дүньяның гөззаллығына қумар болғанлығын да билдиреди. Бир ҳикметинде сулыў қызға ашық болып, боза ишип қойғанын да айтады. Ал және бир ҳикметинде жаслықтағы әрманларын баян етеди. Мысалы:

Таў шынына шығып турып, шилтен болсам болмай ма,
Әнуширўан әдил киби султан болсам болмай ма,
Ақ бултларды аўдарып, сансыз жаңбыр жаўдырып,
Жасыл ағаш өсирип, бостан қылсам болмай ма.
Бултлар менен жарысып ушқан лашын қус болып,
Сансыз қусты үрkitип, саят қылсам болмай ма.
Торғайларға қосылып, тоқсан мың толғаў айтып,
Булбиллерге қосылып, нама салсам болмай ма.
Мен тәрк етип қуллықты, әрман етип уллылықты,
Хожа Ахмед жоқлықты, тоқлық қылсам болмай ма.

Бул қосықта әлбетте Яссауийдің дүнья таныў жолындағы екилениўин сезиўге болады. Ол бир жағынан бул дүньяның гөззаллығында қыймайды. Өмирдің өркенине қарай қосылып кетежақ. Екинши жағынан буннан басқа да өз шешими бар. Ол өзиниң тоқ болып жасаўы ушында мүмкиншилиги болыўына қарамастан жоқшылыққа шыдам бермекши. Жоқшылық—бул оның дәрўишликті қәлеўи.

Яссауийдің пикири бойынша адам баласының ең баслы душпаны—нәпси. Адамның нәпси не нәрсени күсемейди. Егер адам баласы өзиниң кеўлиндеги нәрсениң бәрін ислер болғанда, бул дүнья қарабаханаға айланады. Соның ушында нәпси дегеннің де шеги болыўы керек. Адамның нәпси жасырын түрде орынланатуғын болса бул—урлық. Соның ушында адамлар «мениң урлығымды ҳешким көрмеді» деп ойлайды. Бирақ аллатала буны билип, есапқа алып турады. Соның ушын да мен аллатала тәрәпиндемен деп, айтады.

Ағаш атқа мингизип,
Салса сени ләхәтке,

Еки ийнинде периште,
Тутар сораў—жуўаңқа,
Дозаққа тутар басыңды,
Көрсен көп хорлықты,
О дүньяда ҳеш ўақыт,
Кеширмейди урлықты.]

Яссауий қолына ҳаса алып, елди гезип жүрген дүмше моллаларды қатты критика астына алады. Ҳәрқандай дин ийеси қудайталаға дүнья мал арттырыў ушын хызмет қылмағы зәрүр емес. Бәлки өз дүньясын дин ушын жумсамағы керек—деп уқтырады. Мысалы:

Қолына ушы сүйир ҳаса алар,
Басына улуг дәстар шалма шалар,
Шәхәр гезип инсанлардан нәзир алар,
Ушбу яңлығ шайхлардан йырағ бол.

Дүнья ушын пардаларин ашарлар,
Тенге берсен дәрья болып ташарлар,
Ғәриблардан нари қараб кашарлар,
Ушбу яңлығ шайхлардан йырағ бол.

Яссауий шын мағанасындағы суфист. Ол дерлик ҳәрбир ҳикметинде бул дүньяның гөззаллығын умытыўды илажы болғанша ҳәрқандай адам хорзар жасап, о дүньяның рәхәтин күтиўи кереклиги ҳаққында уқтырмақшы болады. Соның ушында ҳәрбир ҳикметиниң изи оның төмендеги шақырық түринде жазылған қосығы тамамлана береді. Мысалы:

Билғиң келсе ахыретниң саўдасын,
Умыт тезден бул дүньяның ғаўғасын,
Сен терерсен сонда жәннет мийўасын,
Бас қосарсан жәннет ғулманларына.

Қулласы, Хожа Ахмет Яссауий солай етип X—XI әсирдеги суфистлик әдебияттың ең көзге көринген ўәкиллериниң бири болып қалды. Яссауий «Бул дүньяда ҳәммә нәрсеге қанаат етиў керек» дейди.

Бирақта оның «жетим жесирлерге жәрдем бер, нәпси бузық адамлардан өзинди аўлақ тут» деген сөзлерин қойыўға болады. Қалайда, оның «қыйынлық алдында төтепки бер»—деген жақсы сөзи бар. Бирақ бул «Мийнет етсен қарның тояды»—деген сөзди аңлатпайды. Ол «Мийнет етип қыйлан» демейди. Ҳәкисине «айырым адамлардың мийнет етпей, өз исине қанаат етип,

аштан өлиўин де» мәртликке санап жибереди. Соның ушында оның пикирлеринде қарама-қарсы ұғымлар бар.

Солай болса да ол өзи жасаған заманға наразы болады. Қазықаланлардың ҳәрекетин жаман көреді. Бирақ олар менен гүресийдің жолын аңлап жетпейди. Ең изинде «булардың бәрине де алла өз жазасын береді» деген пикирге келеди.

ЮСИП ХАС ХАЖИБ ХӘМ ОНЫҢ «ҚУТАДҒУ БИЛИК» (БАХЫТҚА БАСЛАҰШЫ БИЛИМ) ШЫҒАРМАСЫ.

Юсип Хас Хажиб XI әсирде жасаған шығыс еллериниң көпшилигине белгили болған көрнекли шайыр хәм алымлардың бири. Ол жасап турған заман түрки халықлар бирлеспесиниң ең раўажланған заманы Қараханийлер мәмлекетиниң илим хәм пән жағынан өсип, жоқарғы басқышқа көтерилген дәўири еди. Соның ушында бул әжайып шайыр түрки тилиндеги жазба поэзияның баслаўшыларының бири болды.

Автор өз шығармасының кириспе бөлиминде көрсеткендей-ақ:

Арабча, тәжикча китаблар ўқиш,
Бизиң тилимизге бул юмға ўқиш.

(яғный: Бул ўақытларға шекем араб хәм парсы, тәжик тилиндеги китаплар оғада көп болып, бул бизиң тилимиздеги данышпанлықтың дәслепки китабы)—деп жазған еди.

Юсип Хас Хажибтиң пикири бойынша мәмлекетти басқарыўдың өзи билим тийқарында болмағы керек. Мәмлекет дегенниң өзи—адамларды қурғын жасаўға баслаў. Бул жолда оғада көп адамлар бас қатырған. Талай-талай китаплар басылып шыққан. Ал бул китаплардың бәри де араб хәм парсы тиллеринде еди. Ал мен болсам сол китаплардан пайдаланған ҳалда түрки тилиндеги дәслепки данышпанлық китабын жазбақшы болдым. Бул китаптың негизин елди әдиллик пенен басқарыў усыллары қурайды деп көрсетеди.

Юсип Хас Хажиб Баласуғуни бул китапты ҳижри есабы менен төрт жүз алпыс екінши жылы, жаңа жыл есабы бойынша бир мың жетписинши жыллары жазып питкерген. Бул ҳаққында автордың өзи де «он сегиз айда жазып питкердим» деген пикирди айтқан. Буннаң

тысқары оның: «Жаста елиўге келип қалды. Бир ўақытлары қара ғарға едик. Енди ақыл да әбден толысып, шаш та ағарыңқырап, ақ қуўға айланып баратырмыз»—деген сөзлерине қарағанда, бул дәстанды ол елиў жаслар шамасында жазыўға кирискен. Усындай мағлуўматларға тийқарланып «Қутадғу билик»тиң бир мың жетписинши жыллары жазылып питкерилгенлигин есапқа алғанда, оның авторы болған Юсуп Баласуғунидиң бир мың он бесинши жыллары туўылғанлығын тастыйықлаўға болады.

Юсип Хас Хажибтиң «Қутадғу билик» (Бахытқа баслаўшы билим) шығармасының ҳәзирге шекем тек үш нускасы ғана табылған. Буның ең бириншиси—Вена нускасы. Бул китап 1439-жылы Герат қаласында көширилген болып, соңынан белгисиз себеплер менен Стамбулға алып кетиледи. Бул китап сол жерде дипломатиялық хызметте жүрген белгили Австрия алымы Иосиф фон Хаммер—Пургштал қолына түседі де, оны сатып алып Венадағы корольлик китапханаға сыйлыққа береді. Солай етип бул китап Қутадғу биликтиң Вена нускасы деп атала басланды.

Екиншиси Каир нускасы болып, бул қолжазба негизинен араб ҳәриби менен көширилген. 1896-жылы немец алымы Б. Мориц тәрәпинен табылған. Усы нуска тийқарында көширилген белгили рус алымы В. В. Радлов қолжазбасы СССР Илимлер Академиясының шығыс таныў институтының Ленинград бөлиминде сақланады.

Үшиншиси Наманган нускасы 1914-жылы А. З. Валитова тәрәпинен Өзбекстанның Наманган қаласынан табылған. Бул китап 1971-жылы белгили өзбек алымы Каюм Қаримов тәрәпинен транскрипцияланып баспадан шықты.

«Қутадғу билик» ҳаққында ең дәслеп француз алымы Джауберт Амадес, венгер алымы Герман Вамбери, рус алымы В. В. Радловлар илим изертлеў жумысларын алып барған.

Соңғы дәўирлерде бул әжайып дәстан ҳаққында С. Е. Малов, Е. Э. Бертельс, А. Валитова, С. Муталлибов, К. Қаримов хәм басқа да алымлар өз мийнетлерин жәриялады. «Қутадғу билик» ҳаққында қарақалпақ филологиясы илиминде де арнаўлы пикирлер пайда бола

баслады. Х. Хамидовтың қарақалпақ тили тарихына байланысты мийнетлерінде, сондай-ақ Қ. Мәмбетовтың «Әййемги қарақалпақ әдебияты». Нөкис, 1976, «Ерте дәуірдің әдебиет естеликлері», Нөкис, 1986 ж. мийнетлерінде, бұл шығарманың қарақалпақ тили хәм әдебияты тарихына байланысты мәселелери сөз етилди.

Дәстанда автор негизинен төрт түрли мәселени ортаға қояды. 1) Әдалат. 2) Дәулет. 3) Ақыл. 4) Қанаат. Елди басқарыуы үшін усы төрт талап оғада зәрүр болып есапланады. Бириншиден, елди басқарыуы үшін патша әдил болмағы лазым. Бул бағдар дәстанда Кунтуұды патша образы арқалы берилген. Екиншиден, ел халық абадан жасауы үшін мәмлекеттиң гәзийнеси мол болыуы хәм бул байлықты өз орнында жумсаушы билимли адамлар керек. Патшалықтың гәзийнеси есап-санақ арқалы алып барылса ғана ел бахытлы, дәулетли болады. Бул хәдийселер патшаның үзәйири Айтолды образы арқалы бериледи.

Үшиншиден, мәмлекет ақыл хәм парасат арқалы басқарылуы керек. Бул мәселе үзәйирдің ақыллы улы Уғдилмиш образы арқалы шешиледи. Төртиншиси, хәрқандай адамның қанаат инсаплы болыуы кереклиги үзәйирдің тууысқаны дәруиш Одгурмиш образы арқалы берилген.

Дәстан сол дәуірдің ең көлемли шығармаларының бири болып алты мың бес жүз жигирма бәйиттен ибарат.

Шығарманың баслы қахарманы Кунтуұды исимли патша. Ол өзиниң әдиллиги менен пүткил дүньяға мәлим болып, көп ғана адамлар оны көриуді хәм пикирлесіуді әрман еткен.

Бирақ, Хас Хажиб айтқандай, бир адамның даналығы, әдалатлылығы хеш нәрсе болмас екен. Оның идеяларын иске асырыуы үшін жәрдемши данышпанлар керек. Айтолды тап усындай кейиптеги адамлардан бири болып, Кунтуұдыны излейди хәм табады. Кунтуұды оны көп мәртебе сынап көргеннен кейин өзине үзәйир етип тайынлайды. Айтолды елге ушып келген бир бахыт құсы сыяқлы халықтың берекети бирден тасып кете береді.

Хас Хажибтиң бундай образларды таңлап алыуында да баслы себеп бар. Себеби өзи жасаған заман әдеуір тынышсыз болып, хәр жылы тахт үшін гүрес дауам етип,

әдалатлы болсын, болмасын әйтеуір хәр жылы бир патшаның басы кесилетуғын еди. Соның ушында елге ақыллы басшы да, қосшы да керек. Ол усындай жағдайда Кунтуұды сыяқлы ақыллы хәм әдалатлы патшаны әрман етти. Ал оның үзәйири Айтолды болса, елдің бахтын ойлау менен бирликте, өзиниң данышпан басшысының сиясатына садық еди. Сонлықтанда булар жасырын бирин-бири мүнжиуден аулақ болып, бириниң исин бири толықтырып халыққа қалыс хызмет етти. Ел-журт абаданласып, халық тойына баслады.

Бирақ бул жағдай көпке бармады. Айтолды үзәйир қазаланды. Қалайда жақсыдан тәлим алған перзенттиң жолы үлкен. Уғдилмиш әкесиниң орнына үзәйир болып тайынланады. Бунда ақыл парасатлы жигит болып, әдалатлы патшаның әрманларының иске асыуына жәрдем береді. Солай болсада сарайда ислеу үшін сабыр тақатлы билимли адамлар, кенесчилер керек екен. Уғдилмиш бул жолда да қәтелеспейди. Кунтуұды патша менен ойласа отырып өзиниң тууысқаны Одгурмишти сарайға шақырды.

Бирақ Одгурмиш қанаатшыл адам еди. Патшаның усынысын бирден орынлай алмады. Ол дәруиш болып күн кеширгенди абзал көрди. Бирақ патшаның үшинши өтинининен кейин сарайда қалып ислеуге келисим береді. Егер бир адам сарайдан орын алғандай болса, тууысқанларының бәри де сарайға қарай жууырыуы сол заманлардан қалған. Бирақ Юсип Хас Хажиб ағайиншилик тәрепдары емес. Ол тек: «Хәр қандай адам өзиниң құрбы келгендей ғана иске асылсын» деген пикирде болады. Буннан тысқары «Өз идеялары бир-бирине жақын адамлар ғана биригип, мәмлекетти басқара алады. Себеби, мәмлекет—бул үшін қайық, Хәр қыйлы адамлар жыйналған жерде қайық апатқа ушырайды»—деген пикирге келеди.

Солай етип дәстанда даналық пенен ел басқарыуы хәққында сөз барады. Мысалы:

Бирлик бирлә бәглар будун барлады,
Ұқиш бирлә ул—күн ишнә ишләди,
Бәг аты билик бирлә бағлығ турур,
Биликлә кәтсә бәг аты қалур.

(Бәглер билим менен елди басқарады,
Ақыл менен халықтың исин орынлайды.

Бектин аты билими менен байланысла
Егер бек билим менен ис алып барса,
Оның аты мәңги жасайды).

Юсип Хас Хажиб ел басқарыудың ең баслы шәрти,
жаман әдетлерден сақ болыу, ишимлик ишпеу—деп тү-
синген. Яғный:

Бор ичмас керек бөг фасад қилмаса,
Буу икки қылықдин қачар қут болса.

(Мақтаншақлық пенен ишкилик ишиу хәрбир басшы-
ның душпаны. Бул еки әдетке мұптала болған адамнан
хәмме уақыт бахыт қашады).

Неча қылғу ишләр бор ичсе қалур,
Неча қылмағу иш әсурса қалур.

(Егер ишимлик ишилсе қаншама уллы ислер қалып
кетеди. Оның орнына орынсыз ислер пайда болады. Иш-
имлик ишкен адамның көзине хәрқандай рәсуа нәрсе-
лерде туұрыдай болып көрине береді).

Соның ушында Юсип Хас Хажиб ел басқарыу ушын
ақыллы адамлардың зөрүр екенлигин әрман етеди. Яғ-
ный, оның айтыуы бойынша «бир адам пүткил елди ба-
сына көтериуи қыйын. Оған қол ушын бериуиши даныш-
панлар керек». Ол хәмме уақыт халық тәрәпинде турып
сөйлейди. Халықтың бир уәкили сыпатында патшадан
үш түрли өтиништи қабыл етиуин сораиды.

«Әй, ел ийеси! Халықтың сеннен үш өтиниши бар. Оны
орындау парыз хәм қарыз. Бириншиси—пулдың қәди-
рин көтер. Екиншиси—халық ушын зөрүр болған әда-
латлы заңларды шығар. Үшиншиси—жолларды қарақ-
шылардан қорға!

Әй, елдің сәрдары! Усы үш талапты орындағаннан
кейин, халқыңнан да үш нәрсени талап қыл!
Бириншиси—шығарған буйрығыңды халық толық ор-
ындауы керек. Екиншиси—мәмлекетке тапсырылуы
керек салықлар уақтында тапсырылсын. Үшиншиси—
Пүткил халық достыңа дос, душпаныңа душпан бол-
сын».

Юсип Хас Хажиб буннан тысқары өз шығармала-
рында дидактикалық мәселелерди де сөз еткен. Мәсе-
лен: «Адам еки түрли болады. Биреуи—үйрениуиши. Ек-
иншиси—үйретиуиши. Бул еки сыпаттан бос қалған адам

хайуан қатарында болады. Соның ушында я онысын, я
бунысын таңлап ал»—деп уәсият етеди.

Шайырдың пикири бойынша уәзир хәм ләшкер басы
мәмлекеттин үлкен таянышы. Уәзир өз билими арқалы
хәрекет жасаса, ләшкер басы күш құдирети арқалы ха-
лықты қорғайды. Мысалы:

Уәзир, ләшкер басы—бул еки әлем,
Биреуинде—қылыш, биринде қәлем.
Булар халықтың қорғаушысы,—сезгеним,
Екеуи де тең усағай дизгиним.

Усының менен бирликте автор тил хәққинда оғада
баҳалы пикирлерди ортаға таслайды. Бул пикирлер те-
рен философиялық мәни тийқарында берилген. Яғный:
«Тил—ақыл менен билимнің аударыушысы. Тил адам-
ды хұрметли хәм иззетли етеди. Адам оның менен үл-
кен бахытқа ериседи. Соның менен бирликте тил адам-
ды хор, зар етеди. Тили себепли адамның басы да ке-
силиуи мүмкин. Әй үй хожасы, есинде сақла. Егер ти-
линде айрықша еркинлик берсең, ойламастан сөйлесең,
бир күн емес, бир күни ол сениң басыңды жейди. Тили
себепли азап шеккен адам, сондай деп айтқан: «Сөзин-
ди ойлап сөйле, басың кетпесин! Тилиңди тый, тисин
сынбасын! Қайсындай жерде, қандай сөз айтыу керек-
лигин ойлап сөйле. Көп сөйлей бергеннен де пайда көр-
медим. Бир сөзди қайта-қайта қайталай бергеннен де
қәсийет шықпайды. Хәрбир сөзин шахмақтың тасын-
дай болсын. Бирақ орынсыз бақырып сөйлей берме. Ре-
ти келген жеринде ғана дауысыңды көтер. Мың сөздин
түйини бир сөз бенен шеш. Адам дүньяда еки нәрсе
менен қартаймайды. Бириншиси—оның жақсы минези.
Екиншиси—парасат пенен айтылған сөзи. Адам баласы
тууылады, өледі. Бирақ еки нәрсе ғана оның артында
қалады. Бириншиси—даналық сөзи. Екиншиси—оның
қахарманлығы. Қахарманлық адамның тек атын сақ-
лап қалады. Ал даналық сөзлери болса, оның атын пүт-
кил дүньяға жаяды. Соның ушында сен мәңги жаса-
мақшы болсаң, изинде өлмейтуғын даналық сөз қал-
дыр».

Бул идеялар Юсип Хас Хажибтин шеберлик пенен
жазып қалдырған қосық қатарларында көринеди. Мы-
салы:

Сөзиде ықтыят бол, басың кетпесин,
Тилдиге ықтыят бол, тисің сынбасын.
Узын арқан қыла берме сөзинди,
Бир күндери алып кетер өзінди,
Дана сөзли адам керек жасауы,
Ақыл болар екен тилдің тусауы,
Данышпан болады билип сөйлеген,
Сол ушында оның сөзи өлмеген.
Еки нәрсе қартайтпайды адамды,
Бирі—құлқы, бири—сөзи: салдамлы...¹

Шығарманың басынан ақырына шекем автор өз позициясында анық турады. Ол бул кітапты тек нәсият ушын ғана жазбаған. Яғный, бул дүньяны таныудың өзи негизинен билим ийелеуі. Билимсиз адамның надалығы көп. Соның ушында дүнья гөззаллығы билимнен басланады. Билим адамлардың көзин ашады. Жақсы хәм жаманлардың парқын түсиниуге жәрдемлеседи. Жаманлық жолы менен табылған байлық адамлардың абройын түсиреди—деген пикирди айтады. Автор бул қаққында:

Гүмис тез сауылар хәм пәнт береді,
Даналық сөз гүмис алып келеді.
Өмирге мийрасдур даналар сөзи,
Сөз бенен ашылар ақылдың көзи.
Сонлықтан сөзимди тарқатып елге,
Мийрас етким келди кейингилерге...
Көп адамлар билмеседө өзимди,
Қалдырмақшы болдым, сөйтип сөзимди,
Нәсиятлар жақпас надалар ушын,
Мен жаздым ҳақыйқый адамлар ушын,
Бул сөзлерди билимдиге арнадым,
Билимсиздің тилин биле алмадым..

Юсип Хас Хажиб бул кітаптың жазылыуы қаққында айта келип: «Мен қартайған халымда ғана бул дүньяның тәшүишлерин жақсы сездим. Жақсылар менен бир қатарда бул дүньяда жаман адамлар да әдеуир көп екен. Егер булар бир шымшым болсада даналықтан сабақ алса, бундай болмас еди деген ой қыялыма келди. Солай етип бул шығарманы жазыуға киригим. Соншама ҳәднийселерди сезип жүрген болсам да бул,

¹ «Қутадғу билик» басқада түрк тиллес халықлардың әдебий мийрасы менен бир қатарда усы кітап авторы тәрәпинен көркем аударылды. «Ерте дәуирдің әдебий естеликтери», Нөкис, 1986 ж. «Қарақалпақстан».

күнге шекем бир қатар жазбағаным ушын өзимди кейидим—деп айтады. Яғный:

Өледі дүньяда жақсы хәм жаман,
Елге қалдырғандай ис қылғыл мудар,
Биреулер бай болып, бир сарай салды,
Өзи өлип кетти, өзгеге қалды...
Өтті бул дүньядан султан жалшылар,
Текте мәңги жасамақта жақсылар,
Гүреседи бир-бирине тәпси урып,
Бири жаманлықдур—бири жақсылық.
Енди келди сениң гүрес нәубетин,
Жақсылыққа толтырғайсаң жер бетин.
Жақсыны гүл етер елдің алғысы,
Жаманды қум етер халықтың ғарғысы,
Болса басшы жақсылықты қоллаған,
Ол жерлерде әдил тәртип орнаған.
Қудайым сақласын сондай сыпайыдан,
Халықты аш қалдырып, өзи байыған.

Дәстанда туұры көрсетилгендей-ақ билим—бул бахыттың гилти. Билимли күшли адам ҳеш ұақыт қағынып сүринбейди. Соның ушында халық хәмме ұақыт билимли адамларды қоллайды. Ал билимсизлер араласқан жердің бәри ойран. Автор бул қаққында да толғанып жырлайды:

Билимсизлик—бир апатқа жолығар,
Билимдиллик—жасқа қарай толығар,
Төр есиктің парқын билмес илимсиз,
Пайына тийсе, төрди былғар билимсиз.
Егер есиктен орын тийсе данаға,
Хәмме жыйналады тап сол кәраға...
Булардың бәриниң себеби илим,
Жоқары өрлетер бәрхамма билим.

Соның менен бирликте Қутадғу биликте ауыз еки халық творчествосының үлгилері оғада активлик пенен қолланылған. Мәселен:

Уқуш күрки тил—ул бу, тил күрки сөз,
Кишикүрки юз—ул бу, юз күрки көз.—

деп басланатуғын қатарлар қарақалпақ фольклорындағы:

Ақыл көрки—тил, тилдің көрки сөз,
Адам көрки—жүз, жүздің көрки көз.

—деген нақыл-мақаллар менен байланысады. Шығармада буннан басқа да: «Жақсы сөз жарым ырыс». Көп сөйлеп дана болмасаң, көп тыңлаған дана болар». Билім қадирин оқыған билер, зер қадирин тоқыған билер». Бойың қыйсық болсада, ойың дүзиу болсын». «Өнерли өрге жүзеди», «Душпаның биреу болсада көп. Достың мың болсада аз». «Аққа қара тез жуғады». «Сүт пенен кирген минез сүйек пенен кетеди». «Түсін жақсының иси жақсы». «Ауырыу ас пенен киреди». «Қыйсық ағаш отын болар». «Үй алмақшы болсаң, дәслең қонсыңды таңла»—деп аталған нақыл-мақаллар хәзирги күнде де өзиниң әхмийетин жойтпаған.

Гулласы, Юсип Хас Хажибтиң «Кутадеу билік» китабы оғада ерте дәуірлерде жазылып қалуына қарамастан, данышпанлық хаққындағы ең әжайып шығарма болып есапланады.

МАХМУД ҚАШҒАРИЙ ХӘМ ОНЫҢ «ДЕВАНИ ЛУҒАТ АТ—ТҮРК» (ТҮРКИ СӨЗЛИГИ ЖЫЙНАҒЫ) ШЫҒАРМАСЫ

Махмуд ибн—ул Хусайин ибн Мухаммадил Қашғарий XI әсирде жасаған түрк тиллес халықтардың данышпанларының бири болып, мәдениет тарихында бирнеше мийрас қалдырған алымдардың бири.

Оның бабасы қашғарлық болып, соңынан Баласунға көшип келген. Соның ушында Махмуд Қашғарий яғный «Қашғарлы»—деп аталады.

Махмуд өз дәуіриниң ең билімлі адамларының бири болған. Әсиресе филология илимине қызыққан. Тил хәм әдебиет сырларын үйрениуге айрықша кеуил бөлген. Соның ушында ол өз дәуіриниң тең-тайы жоқ филологларының бири болып есапланады.

Махмуд Қашғарийдиң тил илимине байланыслы «Жавоҳир ун нахв фи луғотит түрк» (Түрки тиллериниң синтаксислик қағыйдалары) деп аталған мийнет жазғандығы да белгили. Бирақта бул мийнет бизге жетип келмеген. Ал екінши мийнети «Девани луғат ат—түрк» 1074-жылы жазылған. Бул негизинен түрки сөзлериниң араб тили бойынша түсіндирме сөзлиги болып, онда сол дәуірдеги халықтың сөйлеу тили, қосық, нақыл-мақал хәм қара сөз үлгилери бериледи.

Бул шығарма өзиниң характери жағынан хрестома-

тияға әдеуір усаң болғаны менен тап сол дәуірдеги халық әдебиятының түрлериниң бири сыпатында қарауға болады. Себеби Махмудтың өзи де көп тилди билген. Ол Қашғар, Баласағун, Самарқанд хәм Бухара хәм Бағдат қалаларында оқыған. Араб хәм түрки тиллерин теңдей ийелеген алым. Соның ушында көп ғана елдерди аралап саяхатта болған. Қашғардан баслап, Едил бойы, Дон дәрьясы этирапын аралап Румға шекем барып жеткен. Сол жерлерде жасаған түрк тиллес халықтардың әдет-үрпи, этнографиясы хәм тил өзгешеликлерине айрықша итибар берип изертлеген алым еди. Бул хаққында ол: «Мен түрклер, түркменлер, оғузлар, шигиллер, яғмалар, қырғызлардың ауыл қалалары менен жайлауларын көп жыллар гезип аралап шықтым. Луғатларын (сөзликлерин) жыйнадым. Түрли сөзлердиң қолланыуларын үйренип шықтым. Мен бул исти тил билмегеним ушын емес, бәлки бул тиллердеги айырым кишигирим өзгешеликтерди анықлау ушын иледим». Мине буның өзинен-ақ белгили болып тур. Махмуд Қашғарий шынында да ең көрнекли тил хәм әдебиет илиминиң маманы болған.

«Девани луғат ат—түрк»тиң көширме қолжазбасы XX әсирдиң бас гезинде Стамбулдан табылды. Бул қолжазбаны көширген катиб Мухаммед ибн Әбу Бәкир Дамашқыйдиң айтыуына қарағанда түп нұсқасынан алынған.

Соңынан бул қолжазба 1915—1917-жыллары Стамбул қаласында Ахмет Рифат баспаханасында үш томлық китап болып басылды. Соңынан 1928-жылы немец алымы Брюккельман тәрәпинен немец тилинде, ал оннан кейин 1939—1941-жыллары түрк алымы Басым Аталай тәрәпинен османлы түрк тилинде басылып шықты.

Арадан бир нешше жыллар өткеннен кейин 1960—1963-жыллары өзбек алымы С. Муталлибов оны өзбек тилине аударып үш том етип бастырып шығарды.

Бул әжайып мәдени мийрас хаққында совет алымдары А. Н. Кононов, А. К. Боровков, Н. А. Баскаков, С. Муталлибов хәм В. Решетовтың бағалы мийнетлери бар.

«Девани луғат ат—түрк» шынында да түрк тиллес халықтардың ең бағалы естелиги. Онда еки жүзден аслам қосық, үш жүзге жақын нақыл-мақал, сондай-ақ

абач

толып атырған қанатлы сөз топарлары, көркем метафоралар бар. Бул хаққында Махмуд Қашғарий:

«Мен бул китапты арнаулы түрде әлипбе тәртіби бойынша жаздым. Бунда ең дәслеп афоризмлер, саяхаттар (ақ қосық уйқасы менен жазылған прозалық шығармалар), нақыл-мақаллар, қосықтар, тәрийп қосықтары хәм прозаның әдебий үзіндилери менен көркем-ледим»—деп жазды.

Махмуд Қашғарийдің халық арасынан жыйнаған материалларын негизинен бир неше бөлеклерге бөлип қарау мүмкин. Олардың арасында халық қосықтары айрықша орынды ийелейди. Ал, бул қосықтар тематикасы жағынан үшке бөлинеди. 1) Тәбият қосықтары. 2) Аңшылық қосықтары. 3) Батырлық қосықтары. Булардың үшеуі де сол дәуірде жасаған халық тәдирі менен үнлес.

Тәбият қосықтары

Қайсы дәуірде болмасын, адамлар тәбият пенен сырлас болып жасаған. Себеби адам тиришилігінің өзи тәбият пенен байланыссы. Күннің ыссы, суық болып келиуі, хәр жылда болып атырған өзгерістер, егиннің болық болыуы, яки болмай қалыуы, малдың қыстан аман шығыуы яки қырылыуы бәри де тәбият пенен байланыссы болған. Халық соның ушында тәбиятты қәстерлеген. Оған арнап, хәрқыйлы темада қосықтар шығарған.

Буннан тысқары бәхәрде, жазда, гүзде, қыста, болған тәбият өзгешеликтери адамларға үлкен илхам бағышлаған. Сол тийкарда бирнеше халық қосықтары пайда бола баслаған. Бул қосықтардың келип шығыу тарихы жүдә әййем заманлардан басланса керек. Бирақ булар он биринши әсирде хатқа түсирилген. Солай етип бул қосықтарды XI әсирдеги халық ауыз еки творчествосының үлгилери яки болмаса буннан көп бурынғы дәуірдеги мийраслар сыпатында да қарау мүмкин. Тили соншама жайдары. Пикирлер айқын. Бул жағынан қарағанда сөзликтеги қыс пенен жаздың айтысы оғада характерли. Мысалы:

Қыш йан била токушти,
Кинир козун бақишти,

Тутушқали йақишти,
Утғалимат оғрашур.

(Қыс пенен жаз тоғысты. Бир-бирине жаман көз бенен қарады. Олар бирин-бири жеңіу ушын беллесті).
Жаз айтты:

Қыш иарыру суўләнур,
Эр ат манин йаурунур,
Иклар неме саурнур,
Ат йин тани тағришур.

(Қыс өтиуі менен-ақ суўлар сарқырап ағады. Жигитлер бедеу атларын минип жолға шығады. Егинлер желкилдеп өсип, бедеу атлар тепсинип ойнайды).
Қыс айтады:

Ол қар қамуғ кишин инар,
Ашлиғ, тариғ, аннин унар,
Иаулық йағы мәндә тинер,
Сән нелибан гебрашур.

(Қар тек қыста ғана жауады. Арпа, бийдай хәм басқа егинлер нәр алып өседі. Бир-бири менен душпан адамлар тынышланады. Ал сен келгеннен баслап олар хәрекетке кириседи).
Жаз айтады:

Пилки йарым отлатур,
Отлаб аннин этлатур,
Бәкләр самиз атлатур,
Сауунуб уғур аюрашур.

(Мен келген уақытта жылқылар жерден өзлери шөп алып жейди. Жугымлы көк шөптерди жеп семиреди. Беклер семиз атларға минеди. Қууанышқа сыймай бирин-бири қыдықлап ойнайды).

Қалай да бул қосықтарда тәбият картиналары оғада реалы сүүретленген. Хәрқандай мәусим өз көриниси, белгиси арқалы сыпатланады. Бул хешқандай сыр емес. Ерте дәуірде жасаған адамлар тәбияттан гәрезли болып жасады. Соның ушында олар тәбият көринислерине жас баладай қызығып қараған. Хәрбир мәусимнің өзгешеликтерин өзінше бақлап барған. Мысалы:

Қар боз көмүг әрушди,
Тағлар сууи ақишди,
Көкшин булит әришди,
Қәйғуқ болуу окрашур.

(Қар музлар ерип, таудан сарқырап суулар аға баслады. Көк бултлар көтерилип, ол сууда жүзген қайықлардай жылжып баратыр).

Қақләр қәмүг көләрди,
Тағләр башын иларди,
Ажун төни йилирди,
Туту чөчөк жәркәшур.

(Сай салаларға суулар толып кетти. Таудың басы думанланып көринбей қалды. Өсимликлер менен теректер сел менен жууынып, барлық тәрәп жаснап кетти).

Тумән чөлгә тизилди,
Букинден ол нәзилди,
Өкуш иатиб үзилди,
Иерде күбә өзрәшур.

(Хәр түрли байшешеклер бирден өсип шықты. Узақ ұақыт топырақ арасында қалып туйшыққан гүлдер басын көтерип әлұан түске ене баслады).

Әсиресе бул тәбият картиналары «Девани луғат ат түрк»тиң қарақалпақшаға аудармаларында оғада айқын сезиледи.

Мысалы:

Күлди бәхәрдиң жүзи,
Ақты сел ерип музы.
Шықты жарық жұлдызы,
Тыңла сөзим күлкисиз.¹

Түрли шешек ашылды,
Гүлли гилем жазылды,
Дунья қызыл жасылды,
Умытылды сууықлар.

Қулласы «Девани луғат ат түрк»тиң көпшилиги тәбият ҳаққындағы қосықлардан ибарат. Бунда ҳәрбир

¹ «Девани луғат ат түрк» басқада түрк тиллес халықлары мийраслары менен бир қатарда К. Мәмбетов тәрәпинен ҳәзирги қарақалпақ тилине көркем аударылған. «Ерте дәуірдиң әдебий естеликтери», Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986 жыл.

жуплет қосықты оқып отырып, тәбияттың әлұан түрли сырларын сезиуге болады. Қосықлардың мәнисине қарап отырып, бул бағдардағы ауыз еки халық өнериниң түрлерин «Мәўсим қосықлары»—деп атаса да болады. Себеби булардың арасында ҳәрбир пасылға бағышланған қосықлар оғада көп.

Аңшылық ҳаққында қосықлар

Ерте дәуірдеги жәмийетте аң аўлау ең баслы ұазыйпалардың бири болды. Себеби ол ұақыттағы адамлар жердиң тилсимин толық түсинип жетпеген. Тоғайлар ҳәдден зыят көп болып, олар өзлестирилмеген. Бул тоғайлардың ишинде есап саны жоқ аңлар тиришилик етип, ҳәтте олар адамларға да үлкен қәуип салып турған. Соның ушында бул дәуірде жасаған халықлар арасында аңшылық баслы орынға көтерилген. Бул ұақыялар сөзликтеги қосықларда төмендегише баянланады.

Кийик көрдим, кеўлим тасты,
Ийтим дәрхал тарпа басты,
Албырақлап кейин қашты,
Тамағынан бууып алды. (2-том, 31-бет).

Ерте дәуірлерден баслап шығыс еллеринде аң аўлау, саяхатқа шығыу үлкен дәстүр болған. Олар саяхатқа шығыу алдында үлкен той берип, сол күни айырым жигитлердиң аң менен айқасқан батырлығы алғысланған. Бундай ұақыялар гейде қосық арқалы жырланған. Мысалы:

Ийитлеринг ишлату,
Иағач иамиш иргату,
Қулан, кийик аулату,
Базарим келиб ауналим.

(Жас жигитлерди көбирек иске жумсайық. Ағашларды силкитип мийуелерин тергизейик. Соңынан қулан кийик аўлатайық. Сөйтип, бул қуғаншылы күнлерди байрамлайық).

Усының өзинен-ақ белгиле болып тур, сол дәуірдеги мөканлаған халықтың көпшилиги аңшылық пенен

шуғылланған. Бул қосықларда саяхатқа шығуының тәртіби, аң қуслары хәм олардың түрлери хәққында сөз барады. Мысалы:

Часру бериб кушлату,
Тайған изиб тршлату,
Тулки, тонгуз ташлату,
Эрдим била окладим.

(Жигитлерге саятшы қусларды берип, қус аўлауға жиберейик. Түлки менен доңызларды тас пенен урып жығайық. Соңынан ийтлерге тислетейик. Бул жолдағы батырлығымыз ушын мақтанайық).

Сөзликтеги қосықларда соның менен бирликте жасларды аң аўлауға, батырлыққа үйретуі хәққында сөз барады. Мысалы:

Тосун минуб секиртсун,
Әсизлигини әмуртсун,
Итка кийик қайтартсун,
Иатмиш сәни умнәлим.

(Жигитлеримиз асау атларды минип үйретсин. Ийтлерди кийиклердиң изине салып аң аўласын. Биз аңның гөшин жеуден үмитимизди үзбейик).

Мине бул мысаллардан да айқын көринип тұрыпты, аңшылық бизиң ата-бабаларымыздың ең сүйикли кәсиплериниң бири болған. Бул хәққында Махмуд Қашғарий оғада характерли материаллар береді.

Батырлық хәққында қосықлар

Бизиң бәримизге де белгили—батырлық ерте дәуірде жасаған халықлардың үлкен таянышы болды. Бауырсақтай бөлинип кеткен қәуимлер оғада бийберекет жасады. Бир-бирине менсинбей қарағаны ушын да қанлы қырғынлар көбейип кетти. Әлбетте, булардың арасында әдалатлы басшылар да болды. Соның менен бирге әззини көрсе арқасы қозып, басып алыуға талпынғанлары да бар еди. Сонлықтан да бундай жағдайларда батырдың орны бөлек. Олар дәслеп халық қосықларында көринген болса, соңынан батырлық эпослардың бас қахарманларына айланды.

Махмуд Қашғарий жыйнаған сөзлик түрки халықлардың бабаларының көзи менен сөзи. Соның ушында

бул халық қосықларында батырлық темасы ең жоқарғы орынларға көтеріледі. Мысалы:

Ғәзеп пенен атландым,
Арыслан киби тапландым,
Батырын жығып бапладым,
Енди мени ким тутар.

1-том, 146-бет.

Бузраж және ойланды,
Батырлары сайланды,
Әскерлери жыйланды,
Сауаш ушын атланар.

1 том, 161-бет.

Хан шатыры қурылды,
Сауашқа дабыл урылды,
Жаулар желдей үйрилди,
Қашқан менен қутылмас.

1-том, 203-бет.

Алыплар бәри сап келер,
Бир бирине тәп берер,
Қәтесиз оқ атады,
Кимлер оған шақ келер?

1-том, 240-бет.

Сауашларда алыстым,
Сарқардаға жабыстым,
Қасқа атта атыстым,
Ядтан шықпас сол күнлер.

1 том, 348-бет.

Жаудың тобын айырдым,
Альштың мойнын қайырдым,
Бир нешшесин майырдым,
Алдым алтын гүмисин.

1-том, 351-бет.

Бирин-бири қууалады,
Көп геллелер думалады,
Душпан және тубалады,
Қылыш қынға жууырады.

1-том, 377-бет.

Беглердиң аты шаршады,
Дәслепки ғайрат тарқады,
Жеңилиуден қорқады,
Жүзлери әбден сарғаяр!

1-том, 449-бет.

Мине бул мысаллардың өзинен-ақ көринип тұрыпты.

¹ Оқышыға кеңірек түсиникли болуы ушын автордың өзи тәрепинен аударылып баспаға басылған текстлерденде толық пайдаланады. Зәрүр орынларда шығарманың түп нұсқасынан берилди.

«Девани луғат ат түрк»те батырлық темасы хәдден зыят кең мағанада берилген.

Батырлық ҳаққындағы қосықлардың көпшилиги белгили сюжетлерге қурылған. Бунда тек бир эпизод ғана емес, ал тутас ұақыялардың бар екенлигин сезиу-ге болады. Мәселен, душпаннын бастырып келип қалыуы. Бунан қарсы қорғаныу усыллары хәм соның менен бирликте жаўды қайтарыуға қатнасқан батырлар хәрекети сөз етеледи. Тап усындай дәстүрли, қосықлар қахарманлық халық дәстанларын да пайда еткен болыуы мүмкин. «Девани луғат ат—түрк»теги тап усындай қахарманлық қосықлардың бири, таў әтиралын мөканлаған тайпаларға қарсы душпанлардың хұжим жасағанлығы хәққында барады. Мысалы:

Көзи кикриб уғиш тердим,
Иағи қару кериш көрдим,
Тоқуш ичра уруш бердим,
Әран көруб баши тигди.

(Таўдан төмен қарап, қатты даўыслап руў тайпаларымды жыйнадым. Жаўға қарсы садағымды оқладым. Соңынан майданға шығып душпан менен айқастым. Мениң ерлигимди көрип, душпан батырының басы бирден салбырап қалды).

Буннан кейин саўаш басланып кетеди де, қосықтың даўамы урыс картиналарын баянлай баслайды. Яғный:

Өзиң өкинуб урулади,
Ийрак ерки қарилади,
Атуғ кемишиб урулади,
Оуут болуб туби ағди.

(Дәслеп геўдесин көтерип, бақырып алға умтылды. Атларының дизгинин босатып, жаў жарағын қолға алды. Бирақ соңынан салпаўсып, таўға қарай қашты).

Буннан кейин душпанның қорқып қашып тым-тырақай болып кеткенин, соңынан келисимге келиу үшін елши жибергенлиги хәққындағы ұақыялар менен танысамыз. Мысалы:

Әран изиб соқа турди,
Баши бойнин соқа турди,
Өуут болуб бука турди,
Узу камә табан йғди.

Сол енди мениң менеп келисимге келиу үшін алдыма батырларын жиберди. Олар мениң алдыма келип дизелерин бугип, басларын көтере алмай қалды. Өкинши мойыңлары салбырап; «саўашты тоқтатсаңыз» деп жалбарынды).

Уақыя буннан кейинде даўам етип кете береді. Душпан саркардасынан көп дүнъя мал талап етип, өлтirmeй аман алып қалғанлығы хәққында сөз барады. Мысалы:

Әблан келсам узу бариб,
Тутар әрдим саусин тариб,
Булун қилиб баши йариб,
Илуғ барча мөнга йғди.

(Егер саўашты даўам ете бергенimde, әскерлерин пытыт етип, саркардасының басын жарған болар едим. Бирақ ол өзиниң жанын сақлап қалыу үшін маған көп сыйлықлар усынып жалбарынады).

Мине усының өзинен-ақ көринип турыпты, ерте дәуирдеги әдебиятта батырлар темасының орны бир басқа, себеби ол ұақытлары елдің исеними де, тиреги де батырлар болған.

Турмыс қосықлары

Қайсы заманда болсада поэзия сол заман шынлығының тәрезиси болып келгенлиги анық. Өмирдеги жаңалық, жақсылық хәм жаманлықлардың бәри де халық поэзияларында сақланған. Халық буларды қолға етип айтып, әуладтан әуладқа жеткизген. Тап усындай қосықлардың түрлери «Девани луғат ат түрк»те де бар. Бунда халықтың өз жасаған заманына болған көз-қараслары оғада актив түрде сүўретленеди. Мысалы:

Бузылды бул заманлар,
Жыйналды көп жаманлар,
Кемейип билимданлар,
Илим—хикмет жоғалды.

1-том, 128-бет.

Жаман адам жоқ болсын,
Хәқ, әдалат көп болсын,
Қозы, бәри жарассын
Мөминлерден бек болсын.

1-том, 130-бет.

Бунда илим хикметтиң жоғалыуы заман теңсизлигине алып келип, адамлар арасында әдалатсызлық хұким сүрип атырғанлығы айтылған болса, екінши бир

қосықта қатты сууық нәтижесінде камбағал дий-ханлардың азап шегіп атырғанлығы айтылады. Яғ-ный:

Ылай, балшық дизилер,
Камбағаллар езилер,
Сууық қатты сезилер,
Бармақларын үлесер.

1-том, 249-бет.

Буннан кейінгі қосықтардың көпшілігінде ата-ананы қадірлеу, перзенттік миннет, дидактика қақ-қында сөз барады. Халық арасында айтылып жүрген хикметті сөздердің көпшілігі сол ерте дәуірдегі ха-лық қосықтары менен сабақлас екенін көріп хайран-йық. Кооператив дегенің тек пул менен жұмыс апара-

Дәслеп ата-анаңның,
Қадірле сен сөзлерің.
Умытпа жыртық кийімді,
Дәулетті болған гезлерің.

1-том, 463-бет.

Өтирик өсекшілер тәрийпі көп ұақытлардан бери мәлім. Олардың жағымсыз хәрекеттері қаққындағы критикалық пикирлер сол әйемгі дәуірдің мәдени мийрасларынан басланады. Яғный:

Өтирик өсекшіге,
Бул дүнья баққан емес,
Биреуді сырттан сайып,
Хешким бахыт тапқан емес.

2-том, 291-бет.

Дүнья деген харамдур,
Көп нәрседен жамандур,
Ерди ерден шетлетер,
Онсоң исің тамамудир.

2-том, 387-бет.

Булардан басқа да жас үлкенді хұрметлеу, жастан билим ийелеуіге тырысу, миймандос болуу қаққында да әдеуір ибиратлы пикирлер айтылған. Мәселен, және бір қосықта: «Мийман атаңнан уллы. Оны ила-жы барынша хұрметле»—деген мағанада пикирлер айтылады:

Мийман келсе сөлем бер,
Бол бәрхама әменгер,
Илажы болса хұрметле,
Атына арпа, сабан бер.

2-том, 367-бет.

Ал айырым қосықтарда гейпара адамлардың екі жүзлілігі, жалған дослық хәм жалатайшылықтар өшкараланады. Мысалы:

Достым болып танысты,
Малымды да сатысты,
Қарақшы менен табысты,
Урлап кетті тайымды.

3-том, 79-бет.

Қулласы, бул қосықтардың бәрінде де ерте дәуір-дегі адамлар турмысы, олардың өмір қақыйқатлығы терең хәм актив сүүретленген.

Мухаббат қосықтары

Мухаббат лирикасы бұрыннан соңғы барлық ел-лердің әдеби мийрасларында да кең сақланған. Өмір бар жерде турмыс бар. Турмыс бар жерде мухаббат бар. Солай екен, хәрбір дәуірді мухаббат лирика-ларына тийкарланбай, оның әжайып сырларынан тә-сирленбей дәлиллеу мүмкін емес. Белгилі татар жа-зыушысы Хажы Тахташтың «Мухаббат—бул ески нәрсе. Бирақ хәрбір жүрек оны жаңартып барады»—деп айтқанындай-ақ, биз ески дәуір мийрасларын оқығанымызда да бул қаққында терең толғаныстарға ийе боламыз.

Соның ушында мухаббат қаққындағы қосықтарды ески тема деп қарауда қыйын. Махмуд Қашғарий өз заманындағы мухаббат қосықтары қаққында айтады. Сонда да бул қосықтар бизге таныс сыяқлы сезиле береді. Мысалы:

Жасырын мухаббат,
Бир күни билинер,
Ауырыу көзди жасырма,
Паш етер ириңлер.

2-том, 199-бет.

Негизинде де солай. Муҳаббат жасырын жағдайда басланганы менен өзін журтқа паш етпесликтен илажы жоқ. Себеби хақыйқый муҳаббат ҳеш ўақытта бир-бирин жасыра алмайды.

Ерте дәуир—бул шынында да батырлық дәуири. Хәр қыйлы саўашлар нәтийжесинде жигитлер көп жараланған. Оларды емлеў, меҳрибанлық көрсетиў батырлардың әдиўли зайыпларының иси еди. Соның ушында бул дәуирдеги халық қосықларында:

Аяқта қалмады дәрман,
Мен хәзир жәрдемге зарман.
Қалмасын кеўилде әрман,
Сүйиклим, мени тез емле

1-том, 361-бет.

Ал гейпара қосық қатарларында болса қызлардың келбети, қәдди-қәўмети оғада шеберлик пенен сүүретленеди. Мысалы:

Алдады мени,
Жумсақ бөден қыз,
Кәўмети гүлдей,
Мурны да тегис.

1-том, 390-бет.

Сыйқырлы көзи,
Жағымлы өзи.
Ай киби жүзи,
Алды мениң жанымды.

3-том, 40-бет.

Қайсы заманларда болсада ашықлық үлкен дәрт болған. Қыздың яки болмаса жигиттің биреўди жақсы көрип қалыўы хәм бир-бирине сөз айта алмастан лал болып қалыўлары—бул шын мәнисинде де табиғый қубылыс. Тап усындай хәдийселерди сүүретлеўши картиналар ески дәуирдеги халық қосықларында да сақланған. Мәселен: «Девони луғат ат түрк» те:

Сарғайып кеткен жүзлери,
Аўзын ашса күледи.
Ашық болған гезлери,
Буны хәмме биледи.

2-том, 218-бет.

Яки болмаса өзін таңлап қосылған жубайына үлкен хұрмет пенен қараў, басқаға кеўил бурып, оның кеўлин қабартпаў, қолыңнан келгенинше оған жәрдем берип, ана сыпатында әдиўлеў, солай етип ер хәм хаял арасындағы муҳаббатты беккемлеў проблемалары ески дәуирлерден баслап-ақ халықтың муҳаббатты қәдирлеўиниң ең баслы шәрти болып келеди. Ерте дәуирдің халық қосықларында бул хаққындада оғада баҳалы пикирлер айтылған. Мысалы:

Жолдасыңды хұрмет қыл,
Өзгелерге көз тикпе.
Баға алмасаң таўықты,
Көз салмағыл кекликке.

3-том, 18-бет.

Қулласы, «Девани луғат ат түрк»те хәрқыйлы темада жазылған қосықлар көп. Буларды өз мәнисине қарай және де бир неше бөлеклерге бөлип қараўға болады.

Жоқлаўлар

Жоқлаў түрк тиллес халықлар әдебиятында оғада ерте дәуирлерден бери бар. Адам баласы бул жарық дүнья менен хошласқанда, хәмме ўақытларда жоқлаўлар айтылған.

«Девани луғат ат түрк»теги жоқлаўлар негизинен батырлар өлимин қайғырыўға бағышланған. Түрк тиллес халықлардың мәдений тарийхында әсиресе Ер Алип Тонгоның орны бөлек. Бул баҳадыр ер жүрек адам хаққында жақсы пикир түрки жазба естеликлериниң бәринде де бар. Бирақ Ер Алип Тонгоның жа-саған дәуирин анықлаў қыйын. Ол жөнинде аўыз еки түринде де айтылған қосықлардың есап-саны жоқ. Солай болсада «Девани луғат ат түрк» бул хаққында әдеуир муғдарда мағлыўматлар береди. Бул негизинен Ер Алип Тонгоның өлимин бағышланған жоқлаўлар. Бул жоқлаўлар өз тәсиршенлиги менен хәрқандай адамды ләрзеге салады. Мысалы:

Алб Эргунға өлдимү,
Әсиз ахун қалдимү,
Узлақ өчун алдимү,
Әмди нурақ артидур.

(Алып Ер Тонго өлди ме? Мына дүнья растанда оннан айрылып қалды ма? Яки замана оннан өшин алды ма? Пүткіл ел журт оған жан жүрегі менен қайғырып атыр)

Нағы өтин очурған,
Тойдинг ани көчурған,
Ишләр тузуб кечирған,
Тегди оқы өлтурур.

(Ол душпанның отын өширип, өзи сауаш болған гезинде әскерлерди тәртипке салатуғын еди. Және душпанның себин бузып, қыйын ислерди атқаратуғын еди. Оған әжел оғы тийди).

Беклер атин әрғуруб,
Қазғу ани турғуруб,
Манғизи йузи сарғариб,
Қорқум әнгар туртулур.

(Бул аұыр қазаны еситкенде беклердің бәри де ат шаптырып келди. Қайғы хәзиреттен адамлардың жүзи тап запырандай сарғайып кетти)

Өлишиб эран бөрлайыу,
Ииртин йақа урайыу,
Сикириб они йирлайыу,
Сигтаб көзи ортелур.

(Адамлар бирден бөридей шуұлады. Жағаларын жыртып турып жылады. Саз дауысқа салып турып бозлады. Көзлери мөлтилдеген жасқа толып, ҳеш нәрсени көрмей қалды).

Усының өзинен-ақ көринип турыпты, жоқлау жанры ерте дәуирдеги әдебиятта оғада үлкен орынды ийелеген. Бул жанрдың келип шығуы тарийхы оғада узақ. Ол фольклор хәм жазба әдебият пенен пүткіллей араласып, тасқа жазылған қосықлардың да ен баслы темасына айланған.

«Девони лугат ат түрк»теги нақыл мақаллар

Нақыл-мақал—бул халықтың қәдирли сөзиниң қаймағы болып, әсирден әсирлерге тарқалып жүр. Данышпанлық пенен айтылған бул сөзлердің қайсы әсирлерде пайда болғанын да билмейсең. Солай болсада хәрбир дәуир оны өзінше байытып отырады.

Деген менен хәрбир дәуирдин де өзине ылайық мәденият гәзийнесине қосатуғын үлеси бар. Сол жағынан еске алғанда «Девани лугат ат түрк» ХІ-әсирдин өзінде-ақ ел ишиндеги алтын сөз қаймағын жыйнап халықтың өзине инам еткен шығарма. Мысалы:

1. Жаұды аясаң басыңа шығады.
2. Қайғыны ер көтерер,
Жаұынды жер көтерер.
3. Еки айғыр айқасса ортасында тай өледі.
4. Көк шөп күймес, елши өлмес.
5. Бүркіттің сайрағаны—өлгени.
6. Қус қанаты менен, ер аты менен
7. Жылан өзин билмей, түйениң мойны қыйсық депти.
8. Үрлеп ишкеннің аұзы күймес.
9. Бес бармақ бирдей емес.
10. Қорыққанға қос көринеди.
11. Әкеге тартпай ул туұмас.
12. Ебелек шыбын сүтке түсер.
13. Сабырсыз үйге сыймас.
14. Қан қан менен жуұылмас.
15. Өгиздің аяғы болғанша, бузаұдың басы бол.
16. Адам аласы ишинде, мал аласы сыртында.
17. Тойған қонақтың көзи жолда.
18. Аұырыұдың алдын ал.
19. Жаман байдан жесирлик жақсы.
20. Арыслан қартайса тышқан аұлайды.

АХМАД ЮГНАКИЙ ХӘМ ОНЫҢ «ХИБАТ—УЛ ХАҚОЙИҚ» (ХАҚЫЙҚАТЛАР СЫЙЛЫҒЫ) ШЫҒАРМАСЫ

XII әсирдеги түрк тиллес халықлар әдебиятының көркем сөз шеберлерінің бири Ахмед Югнакий Юсиф Хас Хажибтен кейинги көзге көрінген әжайып шайырлардың бири еди.

Шайырдың туылған жери сол уақыттағы Қарханийлер мәмлекетінің ең көрнекли қалаларының бири Югнак, Туркистан қаласына жақын жер деп тәрийленеди. Оның қайсы жылы туылғанлығы белгисиз. Бирақта ол қаққында жазылған қосықта: «Шайырлардың шайыры, даналардың данасы. Сөз өнеринен гәұхар терген адам» деп тәрийленеди.

Шайырдың өмирбаяны қаққында жетерли мағлыұматлар сақланып қалмаған болсада, оның шығармаларын XV әсирде көширген кәсиблер бул қаққында әдеуір мағлыұматлар береди. Мысалы:

Аталы аты мәхәмедий Иукакий
Әдий Ахмед оглы, йок ҳеч шаки

Яғный: (Шайырдың әкесиниң аты Мухаммед Югнакий, ал өзиниң атының Ахмед екенлигине ҳешқандай гүмаңымыз жоқ).

Әдибниң йери аты Иугинен әрур,
Сәфалиқ этәб йер, конгуллар йарур.

Яки (Шайырдың туылған жериниң аты Югнак, зейниңди ашатуғын бир әжайып жер)—деп жазыуына қарағанда, өзин Ахмед Югнакий деп атағанын еске алғанымызда бул шайырдың шынында да Югнәк қаласында туылғанлығының гүұасы боламыз.

Югнәк шынында да сол уақыттағы Қараханийлер мәмлекетиниң социал-экономикалық жағынан раўажланған қалаларының бири. Туркистан менен бир қатарда турып, ески түрки тилиниң раўажлаңуына үлкен үлес қосқан орайлардың бири болып есапланады. Соның ушында Ахмет Югнакий Юсиф Хас Хажибтен кейин екинши болып түрки тилинде үлкен шығарма жазып қалдырыуға қол урған.

Оның бизге шекем келип жеткен ең көлемли шығармасы «Хибат ул ҳақойиқ» (Ғақыйқатлар сыйлы-

ғы) Ахмад Югнакий мүмкин буннаи басқада белгили шығарма жазған шығар. Бирақ ол шығармалар бизиң заманымызға келип жетпеди.

«Ғақыйқатлар сыйлығының» қол жазбасы табылғанлығы қаққында ең биринши мәртебе 1906-жылы түрк алымы Нәжиб Асим хабарлады. Бирақ буннан кейин де бир неше қолжазбаларының табылғанлығы мәлим болды. Солардың ишинде ең ескиси Самарқанд нусқасы болып, бул нусқа 1444-жылы самарқандлы коллиграф Зейнул—Абиддин Жураний деген киши тәрепинен ески уйғыр ҳәриби менен көширилген.

Буннан басқашарақ бир қолжазба 1480-жылы Әбдуразақ бақсы деген бир адам тәрепинен көширилген. Бул нусқа османлы түрк тилине аударылып, өз тексти менен қоса 1916-жылы Нәжип Асым тәрепинен бастырып шығарылған.

Буннан басқа араб ҳәриби менен көширилген және бир қолжазба Берлиндеги китапханада сақланбақта.

Бул мийнетти ең дәслепки изертлеушилердин бири түрк алымы Рашид Арат Рахмет болып, дәстанның толық текстиң латын ҳәриби тийкарында, аударып, 1951-жылы Стамбулда бастырып шығарды. Буннан кейин Совет алымлары Е. Ә. Бертольс, С. Е. Малов, К. Маҳмудов ҳәм тағы басқалар илим изертлеу жұмысларын алып барады.

«Ғақыйқатлар сыйлығы» негизинен дидактикалық шығарма. Бунда басқа шығармалар сыяқлы автор тәрепинен өз қәлеми менен нышанаға алынған белгили сюжет те жоқ. Дәстанның бастан аяғына шекем нәсият. Нәсият болғанда да тек жылтыр сөз емес, бәлки ҳәр баққа бөлинип берилген дидактика. Билим қаққында, жақсылық ҳәм жаманлық, минез қулық қаққындағы бапларға бөлип қарайды. Мәселен, автор билим қаққында сөз баслайды:

Текст:

Биликтен айур—мән сөзүмға ула,
Биликликке йа дост өзүңни ула,
Билик бирла биликир сағадат йолы,
Билик бил сағадат йолыны була.
Бақалық дийар ол биликлик киши,
Бул жақил биликсиз бақасыз биши.
Биликлик биликсиз қаған тәң болур,
Биликлик тиши жәхәл әр тиши.

Сәнәкке ийлик, әрзиға билик,
Әрзи көрқи ақл ол сәнәкниң йилик,
Биликсиз йиликсиз сәнәктәк ҳалы,
Ийликсиз сәнәкка сунулмас илик,
Билик билти бости эрән бәлгулик,
Биликсиз тириклә йитук көргүлуи,
Биликлик эр олти аты олмәту,
Биликсиз эсэн әркән аты өлук.
Биликли бириңгә биликсиз мыңын,
Тәнәкли тәнәди биликниң тәңин,
Бақа көргүл әмти уқа сынайу,
Иә нәң бар биликтин асығыслық өнин.

Аудармасы:

Сөз етпекши едим және билимди,
Жолдас болғай саған бәрхә билимди.
Билим менен бахыт жолы ашылар,
Ел ғамын ойлаған оған асығар.
Билимди адам турар күниңе жарап,
Билимсиз адамлар, мийүесиз дарақ.
Бирі өтпес пышақ, биреуи алмас,
Билимсизлер билимниңе тең болмас.
Хәмме уақыт билим керек жигитке,
Билимсизлер усар майсыз жиликке.
Илимсизлер болар майсыз сүйектей.
Иши боп-бос, бірақ елге керектей.
Билимди дүнъяны көркейтер тағы,
Соның үшін бәлент болар атағы.
Билимди өлсе де аты өлмейди,
Билимсизлер бахыт таппай шөллейди.
Билимди ислер мың адамның жұмысын,
Билимсиздің көриң қуры жүрисин.
Билим менен жаснар, дүнъя адамда,
Пәмсиз болсаң жақсы болмас сағанда.
Сол пайғамбар Расулдің өзи де,
Исен деген билимниң сөзине,
Перзент қәдирин үйрен ата-анадан,
Илим қәдирин үйрен бәрхә данадан.
Илим менен дүнъя қызықлы болар,
Илим үйренбеген—жазықлы болар.
Билимсиз исине кеўлиң толмайды,
Билимниң иси еки болмайды.
Билимсизлер сырын ашады тезден,
Билимдилер қашар, керексиз сөзден.
Билимсиз таяқ жер бәрхә тилинен,
Хәр сөзинде наданлығы билинген,
Билимдилер өз сөзине қаратты,
Тәўбеге келтирип түрк, арабты.
Сөз бенен билинип Хатам Тайлығы,
Даналардың билим болар байлығы.

Минә дәстандағы тәрийп етилген билимлик ҳақ-
қында айтылған нәсияттың бир бөлегі.

Автор өмирдеги хәрбир проблемаға өз дыққатын
қаратады да, оған болған өз минәсипетин билдиреди.
Яки болмаса «жалған сөйлеу хәм өтирикшиликтин
зыяны» ҳаққындағы бапты алып қарайық».

Жалған сөзде мәни болмас жалтырар,
Өтирикши адам қорқып қалтырар.
Хәмме уақыт жолың табар туұрылық,
Жалған сөзге сен қаларсаң қуұырылып,
Жалған сөз кеселлик, туұры сөз шыпа.
Өтирикши хешкимге етпеген опа.
Жалған сөзден елге мерез боласаң,
Халық исенбес, қатарыңнан қаласаң.
Көриң келсе бәрхә жақсылық жолы,
Үстиңе кийгейсең туұрылық тоны.
Сөзиңде түсиниксиз гийне болмасын,
Душпаның хеш уақыт сырыңды алмасын.
Пәмсизлигиң үшін саған күлмесин,
Сырыңның хәммесин елиң билмесин.
Сырыңның барлығын достыңа айтпа,
Достыңның досты көп, ол басқа жақта.
Ауыздан шыққан сөз елди аралар,
Елиу журтқа өсек болып таралар.

«Хақыйқатлар сыйлығы» дидактик шығарма деп
атадық. Бірақта бул дидактика қуры нәсиятгөйлик-
тен ғана ибарат емес. Ол хәрбир бап сайын тереңле-
сип бара береді. Шайырдың өз заманына болған көз
қарасы күшли философиялық қатарлар менен алма-
сады. Мысалы:

Бу агун көр өрға көрумлик ташы,
Ва ләкин ичинде қазар нахушы.

(Бул дүнъя сырттан қараған адамға жүдә көркем.
Бірақ ишки таманы жағымсыз нәрселер менен пысқып
турыпты).

Демек сол заманның ишки қарама қарсылығы, үс-
тем класс үәкиллери тәрепинен халыққа болып атыр-
ған әдалатсызлық, адамлар арасындағы жауызлық,
еки жүзлик, өтирикшилик шайырдың жүрек бауы-
рын езип жибереди. Ол адамлардың бир-бирине әда-
латлы тыныш-татыу жасауы үшін бахытлы жол из-
лейди. Себеби Ахмад Югнакийдің өзи жазып қалдыр-
ғандай-ақ, бул өмирде жақсылық пенен жаманлық
араласа жүреді. Мысалы:

абача.

Ачун, кулгифәр баз әлин қаш тәтәр,
Бир алкин тутуб шахд бири захр қатар.

(Бул дүнья бир қолы менен бал тутса, екінші қолы менен зәхәр тутады). Зәхәр тутқан қоллардан қалайынша қутылыу мүмкін? Буның түп-тийкары тәрбия. Адамларды әдепли, сабырлы етип қайтадан тәрбиялауымыз керек—деп жар салады.

Қалайда адамды бір-бири менен урыстыратуғын да, келиспеушиликке алып келетуғын да дүнья мал ушын гүрес. Көп пул адамды бахытлы да яки пүткіллей хор етип жиберіуи де мүмкін. Соның ушында адам баласының баслы бахытсызлығы мол дүнья табыуға болған өшликтен келип шығады. Яғның шайырдың өзи жазғанындай-ақ:

Бул дунна нәкитин йәгу көзгулик,
Ол артуқ тиләмә вабод йтгулик.

(Бул дүньяның байлығынан тек ишип жеп, кейиниуғе ғана жыйна. Басқасы ауырлық етеди). Яки:

Қамуғ қазғанақлы ачун малыны,
Мәйумәди барды көруң халыны.

(Мал дүньяны көп топлаған адам оны ишип жемей аштан өледі. Буның қандай қызығы бар). Яки болмаса:

Тавар асығ—нәмиш барурсаң йалық,
Қалур бунда киссаң сабат сандуғың.

(Бәрибир өлгеннен кейин қәбирге жалаңаш қалда кетесен. Қалтаң, дорбаң себет сандығының бәри қалып кетеді).

Ахмад Югнакий дүньяпараз хәм ашкөз адамларды қатты критикалайды. Оның пикири бойынша дүньяда сондай бир аш көз адамлар топары көбейип кеткен. Олар арша-арша алтынлар арттырып, кийимдерин жамап кийип жүреді. Бундай тайпадағы адамлар өзінде хәм этирапындағы адамларды да аштан өлтиреді. Соның ушында ол: бул дүньяда жақсы жасамақшы болсаң, өзгелерди алдама. Өз мийнетиң менен ғана жаса. Ал мал-мүлкти өзиңе жеткендей етип ғана жыйна. Егер өз мийнети менен тапқан болса, би-

реудің мүлкін көпсинбе. Халықты алдап, биреулердің есабынан дүнья топламақшы болған адамнан қаш. Өз мийнетиң менен табылған хадал дүньяны ишип жеуғе үйрен—деп уқтырмақшы болады.

Автор буннан тысқары китаптың соңында өзи хаққында да толқынланып жазады:

«Мен шайыр Ахмад пәнду нәсият сөзлерин айттым. Буны ҳикметли сөз яки нәсият китабы—деп атаса да болады. Оны оқыған хәрқандай адам пал татқандай болады—деген ниһеттемен. Бәлки өзим өлип кетермен. Ел арасында сөзлерим қалсын. Жаз өтеди, гүз келеди. Өмир өтип баратыр. Бул жаз хәм гүзлер өмириниң бир бөлегин алып баратыр. Соның ушында таңсық болған бул түркше китапты жаздым. Қалесең оны мақулла. Қалемесең жаманла. Өзиниң еркиң. Өзим өлип кеткенде естелик болсын деп, бул таңсық сөзлерди жаздым».

Усының өзнен-ақ белгили болып турыпты, Ахмад Югнакий оғада талантлы шайыр болған. Ол өз сөзиниң қәдир-қымбатын билетуғын адам болғанлығы да сезиледи.

Буннан тысқары шығармада әдеп-икрамлылық, дослық хаққында сөзлер барады. Яғның: «Ким саған жаманлық қылса, сен оған опа қыл». Себеби: «Қанды қан менен жууып тазалап болмайды» деп айтылған болса, екінші жағынан өмир философиясы хаққында пикир билдирип: «Бул дүнья бир күн ғана қонып кететуғын кәрұан сарайға усайды. Кәрұан бир күн қонып, өз жолын дауам етеди. Биз де тап сондаймыз. Адам баласына бул өмирди билип сезиу ушын жүз жылдың өзи де қысқалық етеди. Соншама өмирдің өзи бир күн қурақым көринбейди»—деп жазды.

Қулласы Ахмад Югнакий өз заманының белгили данышпан шайырларының бири болды. Өз дәуириниң әдалатлы хәм әдалатсыз тәрепдерин шын жүрегинен сезе алды. Өзинен кейинги әуладқа әдеп-икрамлылық хаққында жақсы сөз қалдырды. Арадан көп әсир уақыт өткен болсада биз оның әжайып мийрасын хұрмет пенен еске аламыз.

ХІІІ—ХІV ӘСІРЛЕРДЕГИ ӘДЕБИЯТ

ХІІІ әсирде Орта Азия хәм Қазақстан халықлары өз алдына отау тигип бөлине қоймаған еди. Шығыста

қарлуқлар, орта бөлекте оғузлар, арқада қыпшақлардың үстемлиги басым болып, булардың бәрі де бири бири менен араласып, уыуыма «түрки» деген бир тилди пайда еткен. Олардың қәуимлик бирлиги тийкарында жасап атырған жер шәриятна қарай диалектлик белгилери де бир-биринен парқ қылатуғын еди.

VI әсирден баслап Орта Азия хәм Қазақстанда үстемлик еткен араб тили, XI әсирге келип парсы тилиниң үстемлиги менен аўмаса баслады. Буган ең баслы себеп болған хәдийсе, Орта Азияға Иран қәуимлериниң келип қонысласа баслаўы, оның үстине шығыс ояныў дәуириниң баслаўшылары Рудакий, Омар Хайям, Фердаусий, Саадий хәм Хафыз сыяқлы данышпан шайырлардың пайда болыўы, басқа тилдеги әдебиатларды ысырыңқырап, парсы тилиндеги әдебиаттың үстемлигин алып келди. Буннан тысқары, Орта Азияны мекәнлаған халықтың парсы бөлеги өзлериниң этникалық бирлигин бекемлеп, өзлерин тәжиклер деп атай баслады. Ал түрки халықларының арасынан шыққан данышпанлардың өзлери де өз тили менен қоса араб хәм парсы тиллерин үйрениўге мәжбүр болды. Соның ушында бул дәуирдин данышпанларын хәтте тилине қарап та қайсы халықтың ўәкили екенлигин де ажыратыў қыйын. Мәселен, Әбу Райхан Беруний, Әбу Насыр Фарабий өзлери түрки халықлары арасынан шыққан болсада барлық мийнетлерин араб тилинде жазған. Парсы-тәжик халқының ўәкили Әбу Әлий ибн Сино хәққинда да тап усындай пикирди айтыў мүмкин.

Бирақ солай болсада түрки тили дықаттан шетте қалған жоқ. Бул тилде шығарма жазған айырым алым хәм шайырлар пайда бола баслады. Олардан Атаий хәм Саккакий дәрәтпесин көрсетиў мүмкин. Бирақ бул шайырлар да түрки тилиндеги әдебиатты Әлийшер Науайы дәрәтпесин сыяқлы бийик шыңға көтере алған емес.

Ал енди XIII әсир ўақыяларына қайтадан оралатуғын болсақ, бул дәуир Орта Азия тарийхындағы ең мүсийбетли дәуирлерди өз ишине алады. Бул дәуирде Шыңғыс хан Орта Азияны пүткиллей ойран еткен еди.

Бул дәуирде түрк тиллес халықлардың уйытқысы деп есапланған үш орай, бириншиси Түркстан үлкесиниң орайлық қалалары болған Отырар хәм Сығнақ,

екиншиси Хорезм пайтахты Үргениш, Самарқанд хәм Бухара үшіншиси Едил, Жайық үлкесиниң пайтахты Сарай. Шыңғысхан бул үлкелердин бәринде өз қастын тигип 1920-жылдан баслап жаўлап алды. Солай етип бул үлкелердин бәрин өзиниң үш баласына бөлип берди. Түркистан хәм Хорезмнен баслап Орал таўларына шекемги аралық үлкен улы Жошыға, Маварунәхр хәм Хурасанның бир бөлеги Шығатайға, Жети суўдан тап Монғолстанға шекемги аралық Угедейге тийисли болды.

Қалайда бул сорамның ең үлкени Жошы улысы болып, бул үлке 1227-жылы Жошы өлиминен кейин, оның баласы Батыў тусында әдеуир улғайды. Батыў Алтай таўларынан баслап, Дунай дәрьясына шекемги жерлерди басып алып, өз территориясын әдеуир кеңейтип Алтын орда деп атады.

Алтын Орда мәмлекети Батый, Берке, Мөңке-Темир, Туда-Менке, Төле-Буқа хәм Өзбек ханлар тусында әдеуир кеңейди. Бирақ соңын ала феодаллар арасында қарама-қарсылық күшейип, Алтын Орда мәмлекети қулады.

Әлбетте, моңғол басқыншылығы әдебиат пенен мәденияттың раўажланыўына кери тәсирин тийгизди. Бирақ бул дәуирдеги әдебиаттың раўажланыўы бирден тоқтап қалған жоқ. Моңғоллар аз санда болғаны ушын да бул жердеги әдебиат өзиниң бағытын түрки тилинде даўам ете берди. Хәтте Алтын Орда ханлығының ис. қағазлары, жарлықларының өзи де түрки тилинде даўам етти.

Бул дәуирде Алтын Орданың пайтахты Сарай қаласы болып, ол Шығыстың көп ғана қалалары Үргениш, Самарқанд, Сығнақ, Бухара хәм Қытай, Хинд, Араб еллери менен бекем байланыс дүзген. Сол дәуирдин атақлы араб алымларының бири Әмийн әл-Холи XIII—XIV әсирдеги Алтын Орданың пайтахты Сарай қаласы илим хәм мәденияттың үлкен орталығы болғанлығы хәққинда терең пикир билдиреди. Бул қаланың өзинде сол ўақытлары Қутуб ад-Дин ар-Разий, Садад-Дин ат-Тафазаний, Жәлел ад-Дин, Хафиз ад-Дин ал Баззавий, Ахмад ал-Ходжандарий киби талантлы тилши, әдебиатшы хәм философ алымлар жасаған.

Ал бул дәуирдин шайырлары арасында Сайфы Сарай, Хорезмий, Қутуб, Дүрбек, Лутфий, Атаний, Раб-

ғузий хәм басқалары өз заманының ең көрнекли сөз ийелериниң бири болып жетисти. Олар бизлерге мийрас етип қалдырған Хорезмийдиң «Мухаббатнама»сы, Сайфы Сарай тәрәпинен түрки тилине аударылған «Гүлистан», Дүрбектиң «Юсип Злиха»сы, Рабғузийдиң «Қысса—сул әнбиясы» айрықша әҳмийетке ийе.

Булардан тысқары филолог алымлар тәрәпинен дөретилген айырым илимий китаптар да бар.

ҚЫПШАҚЛАР СӨЗЛИГИ «КОДЕКС КУМАНИКУС»

Орта Азия халықлары арасында оғуз-қыпшақ тили әдебий тилдиң пайда болыуына тийкар салғаны сыяқлы, бул үлкенің халықларының пайда болыуында қыпшақлардың қәуимлик бирлиги хәм қыпшақ тилиниң тәсириниң үлкен болғанын да умытпауымыз керек. Себеби XIII әсирдиң өзінде-ақ түрки тилиниң ең баслы бөлеги болып, ол қарақалпақ хәм қазақ тилиниң қәлиплесиуине тийкарғы өзек болып, соның менен бирликте өзбек тилиниң де ең баслы диалектлериниң бири еди. Былайынша қарағанда сол ўақыттағы әдебий тилдиң өзи де оғуз-қыпшақ хәм қарлуқ-қыпшақ тиллери тийкарында пайда болды.

Демек бул дәуир ушын қыпшақ тили хәм оның естеликлери айрықша әҳмийетке ийе. Өйткени қарақалпақ, қазақ хәм өзбеклердиң көпшилик бөлеги қыпшақ бирлеспесинде болған. Соның ушында Қыпшақ дәуириниң естеликлери де бул конфедерацияға қатнасқан халықлардың ортақ мүлки болып қалады.

Сол жағынан қарағанда XIII әсирден қалған мийрас қыпшақлар сөзлиги «Кодекс куманикус» үлкен әҳмийетке ийе.

Бул китаптың түп нусқасы XIII әсирде Гота шрифти менен көширилген болып, Венецияның Марк әулийе китапханасында сақланбақта. Оны бул китапханаға XIV әсирде жасаған, аты пүткил дүньяға белгили Италияның талантлы шайыры Ф. Петрарка 1362-жылы сыйлыққа берген. Егерде Ф. Петрарканың көп ғана шығыс еллеринде елши болып ислегенин есапқа алсақ, оған бул китапты сол еллердеги данышпан досларының бири сыйлыққа берген. Петрарканың өзи XIV әсирде жасаған болса да, китаптың көширилген дәуири XIII әсир деп уқтырылады.

«Кодекс куманикус» соннан төрт әсир кейин ғана

батыс алымларының қәлемине илинди. XVIII әсирде бул хәкқында Лейбниц, Датил Корнидес, Генрих Клапорт хәм тағы басқалар бул қолжазба хәкқында илимий изертлеу жұмысларын алып барды.

Венгер алымы Геза Кун 1880-жылы «Кодекс куманикус»ты латын тилине аударып, Будапешт қаласында баспадан шығарды. Буннан кейин бул мәселе менен көрнекли рус тюркологи В. Радлов шуғылланды.

Батыс алымларынан Карл Гренбек қолжазбаның түп нусқасын Копенгагенде бастырып шығарды. 1942-жылы ол тап усы китап тийкарында қыпшақша-немише сөзлик дүзди. Румын алымы Владимир Дримба тийкарғы нусқаға таяна отырып, 1937-жылы «Куман тилиниң синтаксиси» деп аталған китабын жазды.

Буннан кейин бул мәселе менен қазақ, өзбек хәм қарақалпақ алымлары кеңнен шуғылланып киятыр. «Кодекс куманикус»ты изертлеушилердиң хәммеси де «бул мийнет негизинен қыпшақ тили тийкарында пайда болған хәзирги қарақалпақ, қазақ, қырғыз, өзбек, татар, башқұрт, ноғай, қарашай, қумық, қарайым тиллериниң негизи сыпатында қарайды.

Бул китапта сол XII—XIII әсирде жасаған атабабаларымыздың айтқан толғаулары, нақыл-мақаллары, аңыз хәм жумбақлары берилген. Жумбақлардың хәтте хәзирги қарақалпақ тилинде қолланылатуғын жумбақлардан парқы жоқ. Мысалы:

Сенде, мен де жоқ,
Сенгер таўда жоқ,
Отта, таста жоқ,
Қыпшақта жоқ.

(Қустың сүти)

Ишер, жер,
Инине кирер.

(Пышақ).

Бул жерде тек еске алатуғын мәселе, жумбақлардың түп нусқасында «сенде, менде жоқ» деген сөздиң изиндеги «жоқ» сөзи «йоқ» деп берилген. Ал, екінши жумбақтағы «жер» сөзи орнына «йер»—деп берилген.

Ал буннан кейинги жумбақларда да тап өзимиз балалық ўақытлардан берли айтып үйренген қатарлар ушырайды. Мысалы:

Тап тап тамызың,
Таматуғын тамызың,
Көлеңкеси гүмистен,
Нүйегуғын тамызың.

(Губелек).

Узын ағаш басында,
Уллы битис битирдим.

(Кесеу).

Ақ үй, аўзы-мурны жоқ үй.

(мәйек).

Жазда жабыұлы тоқпақ жатыр.

(Кирпитикен).

Жазда жабыұлы қайыс жатыр.

(Жылан).

Ерте турдым,
Атып урдым.

(Есик).

Белдеўде бес ат,
Бесеуи де қасқа ат.

(Бес бармақ).

Мине бул мысаллар XIII әсирдеги кітаптан алыныуына қарамастан, қазирги оқыушылар ушын да ҳешқандай түсиниксиз жери жоқ. Сөзлериниң көпшилиги ҳәтте қазирги орфографиямызға сәйкес келеди. Соның ушында бундағы сөзлердиң ҳеш биреуинде жатсынып қарай алмаймыз. Яки болмаса В. В. Радлов тәрәпинен дүзилген сөзликлерди алып қарайық. Ондағы «А» ҳәрибинен басланатуғын сөзлердиң өзи де бүгинги сөзлигимизден ҳешқандай парқы жоқ. Мысалы: «азамат», «аяз», «айран», «ақша», «ақымақ», «ақсақ», «айна», «ат», «аян», «атау», «ашыу», «айыл», «айым» ҳәм тағы басқа сөзлер.

Буның менен «Кодекс куманикус»тың тап бүгинги сөзимизден ҳешқандай парқы жоқ деп қарауға болмайды. Сөзликте көрсетилгендей-ақ: Дүйсемби—тушанбе; сийсемби—сешанбе; сәрсенби—чааршамбе;

пийшемби—паншанбе; жума—айна; шемби—сабат күни; екшемби—йекшамбе; болып жазылған.

«Ақшам» сөзи «ақшам» болып жазылғаны менен «кеш» сөзи «кепе», «таң атқанда» деген сөз «таң сарғайғанда», «бүрсен күни» деген «бириси күн»—деп жазылған.

Қалай болғанда да «Кодекс куманикус»тың тили қарақалпақ тилине жүдә жақын. Ал сөзликтин аты мәселесине келсек, кітаптың атамасы латын тили тийкарында берилип, «Кодекс»—сөзлик—деген мағананы аңлатып, «куманикус» (куманлар) «қыпшақлар»—деген пикирди аңлатады. Соның ушында бул кітаптың аты «Қыпшақ тилиниң сөзлиги»—деген шешимге келемиз.

XIII әсирде әдебият пенен бирге тил илими де кең раўажланған еди. Бул кітап негизинен тил илимине бағышланғаны менен онда әдебий естелик оғада көп. Сонлықтанда ол тил ҳәм әдебият илими ушын тендей хызмет атқарады.

РАБҒУЗИИ ХӘМ ОНЫҢ ҚЫССА — СУЛ РАБҒУЗИИ» КИТАБИ

Бурханатдин Рабатий Насритдин Рабғузий XIV әсирдин орта гезинде Хорезмде өмир сүрген белгили сөз усталарының бири. Ол жаслығынан әдебият, тарих ҳәм философияға қызығып, ел аўзынан көп ғана аңыз ҳәм қыссаларды жыйнап, оны хатқа көширип айтып жүрген. Ол араб тилине жетик болғанлығы ушында сол типтеги көп кітаптарды оқып, ондағы әулийе ҳәм пайғамбарлар ҳаққындағы қыссалар ҳаққында бир кітап жазып, бул ҳаққында өз халқы менен пикирлеспекши болады. Себеби сол ўақыттын өзинде араб тили «қудайдың тили» есапланып, қуран сүрелери ҳәм басқа рәўиятлар басқа тилге аударылуы мүмкиншилигине ийе емес еди.

Рабғузий, бул рәўиятлардың ең характерли жерлерин алып, өзинше оны әдебий усулда ислеп түрки тилинде әпиуайы халыққа түсиникли болған қыссалар дүркинин пайда етпекши болды.

Оның өз алдына қойған мақсети, ең дәслеп адамларды дүнья ҳәм жаратылыстың пайда болуы ҳаққында таныстыруы еди. Соңынан жин, шайтан, периште ҳәм әзирейиллер ҳаққында қыссалар тоқып, «о

дуньяның» жақсылық хәм жаманлық әлапатлары хақында пикирлер жүргизеди.

Буннан кейин Әулийе—әнбия хәм пайғамбарлар хақында пикир жүргизип, оларды қудайдың жердеги елшилери сыпатында тәрийплейди. Булардан тысқары жыл есабы хәм басқа да тарийхий уақыялар хақында пикирлер бар. Рабғузийдің өзи Хорезмнің Рабаты оғуз—деп аталған ауылында тууылған. Соның ушында бул китап түрки тилинің оғуз-қыпшақ диалекти тийкарында майданға келген. Автордың өзиниң жазыуына қарағанда бул шығарма 1311-жылы питкерилген. Китап төмендегише қатарлар менен басланады.

Уш түгаттим бу китобни, әй еранлар ер юзи,
Бир йил ичра кечти ониң ей, қиши, ез күзи.
Ой купордим, узум уздим, сузни туздим, тунлә мен,
Эрта турдум хама урдум, әмганиб тун кундузи.

Бунның өзинен-ақ көринип турыпты Рабғузий бул китапты үлкен ықлас пенен жазған.

Өзи Рабат үлкесиниң қазысы болып ислеп турғанда бул китапты жазыуды қолға алған хәм сол жердің өмири Тоқбуғаға сыйлыққа берген. Рабғузий қыссаларының XV әсирде көширилген бир нусқасы Лондонға Британия музейинде сақланбақта. Ал XVI әсирде Хийұада табылған бир нусқа Өзбекстан Илимлер академиясының Әбу Райхан Беруний атындағы шығыстаның институтында сақланған.

«Қысса—сул әнбия» 1859—1881 жыллары Қазан қаласында бир неше мәртебе баспадан шықты. Соңнан Ташкент қаласында басылды.

Рабғузий қыссалары Қазан баспасында «Қысса—сул әнбия» деп аталған болса, негизги нусқаларда «Қиссай Рабғузий» деп аталады. Рабғузий қыссалары негизинен 72 қыссадан ибарат болып, булардың ишинде үлкен хәм киши қыссалар да бар. Мәселен Шийс, Муўса, Салых, Юсип хақындағы қыссалар көлеми жағынан әдеуір бар. Хәтте Юсип хақындағы қысса бир лирикалық повесть дәрежесине көтерилген.

Қыссалар негизине пайғамбарларды нәсиятлау тийкарында жазылған болып Муўса, Нух, Салых, Ибрайым, Ысақ, Исмайыл, Яқып, Юсип, Лот, Аюб, Даўыт, Сулайман, Ййса, Юнус пайғамбарлар хәм әнбиялар

дың өмирине бағышланған ҳикаятлар менен толық тасқан.

Рабғузий пайғамбарлар хақында гүрриң етиў менен бир қатарда, оларды кисиниң хақын жемейтуғын хадал хәм хақыйқат ушын гүресийуши адамлар сыпатында да көрсетеди. Мәселен, Даўыт пайғамбар хақындағы рәўиятта: «Даўыт патша күндиз мәмлекетти басқарыу менен шуғылланса, түнде дәуриш киймин кийип, ел гезип, адамлардың не менен шуғылланатуғынын бақлайтуғын еди. Ол халықтан: Патшаларың әдил ме? Ел бийлеген хәкимлерин халыққа зорлық хәм зомбылық жасап атырған жоқ па?—деп сорайды. Сонда бир адам: Даўыт патшамыз жақсы. Бирақ кисиниң хақын жейди»—деп айтады. Буннан қапа болған Даўыт патшалықты тәрк етип, қолына балға алып, темирши уста болып кетеди».

Рабғузий хәрбир қыссаны жазғанда оның қахарманларының характерин сызып көрсетиў ушын турмыста ушырайтуғын гейпара уақыяларды өз шығармасына қосып жибереди. Бул арқалы ол хәтте үстем класс уәкиллериниң зорлық-зомбылығына болған өзиниң айқын көз қарасын да көрсетпекши болады. Мәселен, тап усы қыссадағы бир рәўиятта: Даўыт патша өз елиндеги бир кисиниң хаялына ашық болып қалыпты. Өз әрманын иске асырыу ушын дәрхал ол хаялдың күйеуин урысқа жибереди. Тап сол күни патшаның алдына арыз айтып еки киси келеди. Биреуи ағасы, биреуи иниси екен. Иниси айтады: Ағамның тоқсан тоғыз қойы бар. Сондай болсада бүгин мениң жалғыз қойымды тартып алды. Буған гәзепленген Даўыт патша жигиттиң ағасына кейиди:

— Сениң инсабың бар ма, өзи. Өзиниң тоқсан тоғыз қойың бола турып, ининиң жалғыз қойын тартып алғаның не? Сонда ол киси жууап қайтарды.—Сизниң инсабыңыз бар ма? Өзиниңдиң тоқсан тоғыз хаялыңыз бола тура, биреуидиң жалғыз хаялын тартып алғаныңызды халық билмей ме?—депти. Сөзден жеңилген Даўыт бир бармағын тислеп алған екен.

Қыссада бундай ҳикаятлар оғада көп. Олардың арасында Луқманы хәким хақындағы ҳикият халық аңызларына әдеуір жақын турады. «Шақлы Искендер» «Нух пайғамбар» хақындағы рәўиятлар Әбу Райхан Берунийдиң «Естеликлер» китабын еске түсиреди.

Бул қыссада да Нух пайғамбар пүткил тиришилиқ-

ти топан сууынан қутқарып қалады. Кемени тышқан тескенде, бір жылан үш бүкленип тығын болады. Жылан пүткил дүньяны апаттан қутқарыу ушын ең мазалы қанды сорып аұқатланыуы керек екен. Соның ушын да дүньядағы ең мазалы қанды анықлау нийетинде Нух пайғамбар пешше шыбынды жибереди. Пешше: ең мазалы қан, адамның қаны,—деп қарлығашқа хабарлайды. Қарлығаш: мазалы қан сорыған тилиңди бир көрейин—деп оның тилин қырқып алған. Соның ушында шыбын сес шығара алмай дызылдай береді екен. Ол пайғамбардың алдына барғанда да өз пикирин баян ете алмай дызылдай берипти. Қарлығаш: оның сөзинің мағанасын түсіндирмекши болып: ол, дүньядағы ең мазалы қан құрбақаның қаны деп айттып тур депти. Сол күннен баслап жылан құрбақаны аұқат ететуғын болған.

Бул қыссаның сюжети диний түсиниклер тийкарында жазылғаны менен тийкарында өмир ҳақыйқатлығы ушын гүрес жолы сезиледи. Нух пайғамбар пүткил дүньяда тиришиликти сақлап қалыу ушын гүреседи. Ол ушан қайық жасап, барлық жанлы жәниуарларды жуп-жуптан жайғастырады. Ал тышқан пүткил тиришилик дүньясына сатқынлық жасайды.

Солай болсада дүньядағы ең жауыз мақлуқ жылан дүньяны апаттан қутқарып қалыу ушын жәрдем береді. Рабғузий бул пикири менен хәрқандай жаман хайуан хәм адамларда да жауызлық хәрекет пенен бирге жақсылықтың да әламаты бар деп айтпақшы. Хәтте мусылман дининің ең баслы кітабы ҳидаяның өзінде:

Шәриғат әйлесең өлтир жыланды,
Марифат әйлесең қыйнама жанды,—

деп айтқан.

Демек солай екен, мусылман шәрияты бойынша жылан өлтирилиуи керек. Бирақ олай дейин десек, Рабғузийдің өзи жылан образын ең ақыллы хәм парасатлы образ дәрежесине көтерген.

Туұры, екінши бир қыссада жылан унамсыз қахарман сыпатында сүұретленеди. Бул қыссада Қызыр Алиқиссалам бир өртенген тоғайдың арасында атлы шауып баратырып, жанып атырған ағаштың шақасына

оратылып өлим ҳалында қалған бир жыланға рейими келеди хәм оны ат дорбасына салып, өлимнен қутқарады. Бирақ жылан Қызыр Алиқиссаламға жаманлық етеди. Оны жағып, қанын сорымақшы екенлигин айтады. Бирақ Қызыр ата буған көнбейди. Бул мәселени тынышлық жолы менен шешейик. Үш гүуа табайық. Егер үшеуи де сениң пикиринди мақулласа, онда мен разыман,—дейди. Буған жылан келиседі.

Биринши гүуа терек болып, оннан:

— Жақсылыққа жақсылық бар ма?—деп соранады. Оған терек:

— Жоқ—деп жууап қайтарады. Себеби, өмиримше мен адамларға жақсылық етип киятырман. Жаз бойы мениң саямда отырып дем алады. Ал қыс болса, биреу балта сап, биреу бел сап ушын керек—деп мени қырқып азап береді. Жақсылыққа жақсылық жоқ—дейди.

Екінши гүуа сыйыр болып, оған да тап усындай сорау бериледи.

— Жақсылыққа жақсылық жоқ—деп жууап қайтарады сыйыр. Мен өмиримше адамларды өз сүтимди берип бағаман. Енди мене қартайған шағымда саллақханаға алып кетип баратыр,—дейди.

Үшинши гүуа жолдан өтип баратырған бир пышық болып, ол хийлекерлик жолын қоллайды. Сорау берилгеннен баслап-ақ мәселениң не хәққинда кетип баратырғанлығын сезип:

—Хей жылан, бул құрттай дорбаға қалай сыйдың,—деп сораиды. Сол уақытта жылан дорбадан шығып және дорбаға кирмекши болады. Пышық шаққанлық пенен шапшып, оның басын жулып алады.

— Жақсылыққа жаманлық пенен жууап бермейтуғын мақлуқтың сыбағасы ұсы,—дейди.

Қызыр Алиқиссалам пышықты жақсы көрип қалып арқасынан бир сыйпаған екен. Пышықлар сол күннен баслап хешқандай арқасынан жығылмайтуғын болыпты.

Пышықтың арқасынан жығылмайтуғыны рас. Бирақ бул Қызыр Алиқиссалам уақыясына байланыслы ма? Я басқа бир сыры бар ма? Бул жағы белгисиз. Буннан тысқары пышықтың сол адамзат тиришилигине сатқынлық жасаған тышқан менен аұқатланыуы да адамларды ойландырады.

«Қисса—бул әнбияда сүұретленген Ануқ деген бир алып адам. Хорезм мифологиясындағы бир қолы ме-

нен балық тутьп, күнге кептирип жейтуғын Хубби образына әдеуір жақын. Оның еки аяғының арасының өзи бир күншилик жоқ. Дүньяны топан сууы басып кеткенде де оның дизесине ғана келген».

Құлласы Рабғузидиң қыссаларының көпшилиги шығыс халықларының мифологиясынан сюжетлери менен пүткіллей араласып кеткен. Буның бас қахарманлары пайғамбарлар болуына қарамастан, оған ерте дәуір адамларының жақсылық хәм жаманлық ушын түреслери, өзлери жасап турған дүнья қаққындағы түсиниклери де араласып кеткен.

Соның ушын бул қыссалардың сюжетлик тәреплине де итибар беріңкиреп, пайдалы тәреплирин үйреніуимиз керек.

* * *

Түрки халықларына ортақ болған әдебият тап усы жерге келгенде өз-ара ажыралғандай сезиледи. Себеби XIV әсирден баслап Орта Азия хәм Қазақстан халықларының өз-ара бөлиніулері баслаған. Бирақта бул бөлиніу процессиниң өзи де XIV—XVI әсир аралығын өз ишине алған.

Соның ишинде басқа халықлардан көре әдеуір ерте раўажланған хәм өзиниң жазба әдебиятын сақлап қала алған өзбеклер екенлигин тән алыуға туўра келеди. Олар өзлериниң халықлық бирлигин сақлап қалыу менен бирликтә Орта Азиядағы түрки әдебий тилдиң раўажланыуына да тийкар салды.

Буған ең баслы себеп XIV әсирден баслап өзбеклер мәмлекетиниң раўажланыуы Самарқанд, Бухара, Ургениш сыяқлы ири илим хәм мәденият орайларына ийе болуы еди. Бул дәуірде Әлийшер Науайы, Улығбек, Бабур сыяқлы данышпанлардың пайда болуы пүткіл өзбек халқының даңқын дүньяға жайды. Оғуз, қыпшақ хәм қарлұқ диалектлериниң қосылыспасы тийкарында әдебий тил майданға келди. Бирақта тарийхтан сол жағдай аян, XIV әсирден баслап, Орта Азия хәм Қыпшақ даласында жасап атырған барлық халықлар да өзиниң хәзирги халық атамасы менен атанған емес. Бул дәуірдиң өзинде де ноғайлылар соңнан өзбеклер деп аталған бирлеспелердиң болғанлығын айтады. Егер сол дәуірдиң тарийхшысы Рузбахан Испаханидиң пикирине дыққат аударсақ: «XIV әсир-

деги Өзбек бирлеспесиниң өзи де дүньяда белгили үш халықты пайда етти. 1) өзбеклер, 2) қазақлар, 3) қарақалпақлар».

Демек бул дәуірде қазақ та, қарақалпақ та өзбек бирлеспесиниң қорамында болған. Сонын ала XV әсирде қазақлар, XVI әсирде қарақалпақлар бул бирлеспеден өз алдына халық сыпатында ажыралып шыққан.

Қалайда түрк тиллес халықлардың ең үлкен құрамы Ноғайлы бирлеспесі болды. Тап сол XIV әсирдиң өзинде-ақ буның сорамында өзбеклер, қазақлар, қарақалпақтар, татар, башқұрт хәм Кавказдың айырым түрк тиллес халықларының болғанлығы белгили. Оның орайы Жайық дәрьясының бойындағы Сарай қаласы. Астрахань ханлығы да буған бағынышлы болды.

Екинши орай Сығнақ, Отырар, Яссы, Өзген қалаларын өзине жәмлеген Туркистан үлкеси, үшінши орай Хорезмниң пайтахты Ургениш, төртинши орай Шахрисабз, Бухара, Самарқанд, бесинши орай Ферғана алабы.

Ноғайлы бирлеспесине тийкар салған Сарай хәм Астрахань, Туркистан хәм Хорезм үлкеси менен жақыннан қарым-қатнаста болды. Бул үлкелердиң бәри Жошы ұрпақларына қарайтуғын болғаны ушын да, ол жерлердиң хан хәм хәкимлериниң өзлери де Сарай тәрепинен белгиленди. Соның ушын бул үлкелерге әмирлер белгиленгенде де өзлери менен бирге халық, үйир-үйир мал, әскерлер бир үлкеден екинши үлкеге көшип жүрген. Усындай себеплер менен XIV әсирдиң өзинде Едил хәм Жайық бойында өзбеклер, қарақалпақлар хәм қазақлар, сондай-ақ Туркистан хәм Хорезмде қазақ хәм қарақалпақлардың үлкен бир бөлеклери пайда бола баслады. Ноғайдың ақлығы Тоқтамыстың Туркистан үлкесин сорап турған уағында да өз ағайини болған Едиге оның менен келиспей, өз қарамағындағы халықты Хорезмге Қутлығ Темир қарамағын көширгенлигин билемиз.

Усындай бир уақытта Шахрисабзден шығып бас көтерген Әмир Темир барлық хәкимиятты өз қолына алды. Өзбекстанға ири феодаллық мәмлекет пайда болды. Бул мәмлекеттиң басым көпшилиги өзбеклер еди. Буның сорамына сол уақытта енди ғана халық болып қәлиплесип киятырған қазақ хәм қарақалпақлар да кирди. Рузбахан Испаханый «өзбек бирлеспесі үш ха-

лықты пайда етті»—деп айтқанда усы тарихый қақықатты нәзерде тутып отыр. Солай етип, қазақ хәм қарақалпақлар Астрахань, Сығнақ хәм Үргенич этирапында үш бөлекке бөлинди. Бірақ булардың тийкаргы ордасы Сарайшық этирапындағы Ноғайлы бирлеспесинде еди. Соңынан XV әсирде Жәнибек хан қазақларды изине ертип, өз ханлығын дүзди. Едил, Жайықтағы көшпели өзбеклердің сәрдары Шайбаны хан XVI әсирде Ноғайлы ордасын таслап, шығыстағы Темурийларға қарсы хұжим жасап, Сығнақ, Самарқанд, Бухара, кейинирек пүткил Өзбекстан жерин бағындырғанлығын көремиз. Сол күннен баслап өзбек жеринде Темурийлар династиясы қулап, Шайбанийлар династиясы хәкимлик етти.

Ноғайлылар бирлеспесиниң соңғы мийрасхоры қарақалпақлар XVI әсирдің соңғы гезине шекем ноғайлылар деген ат пенен Едил хәм Жайық бойларында жасап, соңынан Сығнақ хәм Үргениште жасап атырған өз туысқанларына келип қосылды.

Ал енди сол XIV—XV әсир әдебияты қаққында сөз болғанда өзлерин қарақалпақ деп атамаған болса да ата-бабаларымыздың басып өткен тарихый жолы менен жүрген талай шайырлардың дәретпелери көзге түседи.

Бул Сырдәрья бойында жасап «Мухаббатнама»—деп аталған әжайып шығарма жазған Хоразмий. Едил хәм Жайық дәрьяларында жасап, әжайып шығыс дәстанларын халқымыз арасына тарқатқан Кутуб пенен Дүрбек. Бул шайырлардың шығармаларының тили де Қыпшақ диалектинде жазылған болып, қарақалпақ тилине әдеуир жақын. Соның ушында биз қарақалпақ оқыушыларын бул хұрметли шайырлар мийрасы менен таныстыруды мақул көрдик.

ХОРАЗМИЙ ХӘМ ОНЫҢ «МУХАББАТНАМА» ДӘСТАНЫ

Алтын Орда дәуириниң ең көзге көринген сөз шеберлериниң бири Хоразмий XIV әсирдің орта гезлеринде жасаған болып, оның бизге «Мухаббатнама» дәстаны мийрас болып қалған. Шайырдың қай жерде туылғаны бизге мәлим емес. Оның өз атын Хоразмий деп атауына қарағанда хорезмлик болуы керек. Бірақта оның жазған шығармаларына қарағанда өзиниң

Сырдәрьяның төменги ағымында жасағанлығы мәлим болады. Себеби ол Алтын Орда ханы Жәнибектиң тусында өмир сүрген болып, өзиниң белгили шығармасы «Мухаббатнама»ны сол Сыр бойындағы Қоңырат узысының әмири Мухаммед Хожабекке бағышлайды. Дәстан 1353-жылы жазылған болып, оның еки нұсқасы хәзир Лондондағы Британия музейинде сақланады. Қолжазба буннан кейин де 1432-жылы уйғыр хәриби менен көширилген. Ал араб хәриби менен жазылған варианты 1509-жылы және қайтадан көширилгенлиги мәлим болды.

«Мухаббатнама»ны дәслепки изертлеушилер А. Н. Самойлович, А. М. Шербак, Әмир Наджиб хәм Натан Маллаевлар болса, соңынан С. Қасымов, Б. Валихожаев хәм Алма Қыраўбаевалардың жумыс алып барғанлығы мәлим.

Дәстан 473 бәйиттен ибарат болып, булардан 156 бәйит парсы тилинде жазылған. Соған қарап отырып, автор араб хәм парсы тиллерин де жетик билген.—деген шешимге келемиз. Булардан 317 бәйит шығатай тилинде жазылған болып, түрки тилиниң оғуз—қыпшақ диалектлерине сәйкес келеди.

«Мухаббатнама» шын мәнисиндеги ашықлық дәстан. Бунда автор қақықый ашықлық образға киреди. Ол уақыяны сырттан бақлаушы емес, бәлки ишине кирип барады. Соның ушын да хәрбир бәйит оқыған адамда үлкен тәсир қалдырады.

Дәстан Алтын Орда хұкимдарларының бири Мухаммед Хожабекке арналады. Шығарманың бас бети де тап усы уақыялардан басланған. Мысалы:

Тун ақшам ким көрунди бәйрәм айы,
Мухаммед Хожа—бек дәвләт хұмайы.

Буйурды өрга шадырван урулды,
Қәдәх келтурдилар мәжлис қурулды.

Хусәйин пәрдаси үзрә тузуб саз,
Муғанин бу ғазали қылды ағаз.

...Табасум қылды айды: әй фәләни,
Келтургул бизга лайық әрмуғаны.

Тилармин ким бизниң тил бирла пайда,
Китаби әйласаң бу қыш қатымда.

Қабул қылдым, йир өптим, айдым: әй шах
Ишкін тотырақы дәвләт ли дәргах.

Аудармасы:

Түнди жақты етиў пәлектиң иси,
Мухаммед Хожабек дәўлеттиң қусы.

Бийикке жипектен шатыр қурылды,
Қадақ көтерилип, мәжилис қурылды.

Саз әсбапқа әстан салып нәзерин,
Қосықшы айтпақшы болды ғәзелин.

Сонда орнынан турып Махмуд Хожабек,
Айтты: шайыр поэманды басла—деп.

Тилегим сол, тез жаз, бірақ қысынба,
Таяр болғай усы жылдың қысында.

Дедим: қосық жазыў шайыр ушын тахт.
Сиздей шахқа арнаў мен ушын бахыт.

Буннан көринип турыпты, Мухаммед Хожабек оған
бул әжайып дәстанды жазып шығуўды буйырған. Дәс-
танның темасы хәм сюжети хаққындағы гөззал ойлар
шайырдың өзінде пайда болды ма, яки Мухаммед
Хожабек айтып берген бе, қулласы белгисиз. Бірақ
не деген менен мухаббат хаққында үлкен тәсирлениў-
шилик бар. Бул ойлардың раўажланыўына Мухаммед
Хожабектиң тәсири болыўы да мүмкин. Хоразмий бул
кисини жүдә әдепли, халыққа қайыр-сақаўаты көп
болған даналар данасы сыпатында сүүретлейди.
Мысалы:

Зехи арслан йрәк Қоңырат урығы,
Кичик йашдин улуғларның улығы,

Сәадат мәдәни иқбол ганжи,
Мухаммед Хожабек аләм куванжи.

Оза жансыз тән ерди мүлки сенсиз,
Шахишах Жәнибек ханға еткенсиз.

Аудармасы:

Қоңыраттың әй айбатлы арыстаны,
Мен хеш тән алмадым сизден басқаны.

Аудармасы:

Сениң қуўанышың кеўлимиң таўы,
Мухаммед Хожабек—өмир арқаўы.

Халықты тойдырған бектиң бириси,
Атақлы шах Жәнибектиң иниси.

Китапта буннан кейинги сөзлердиң хәммеси де
мухаббат хаққында барады. Шайыр мухаббат хақ-
қында сондай бир сөзлерди таўып айтады. Буларды
оқып отырып Хоразмийди мухаббаттың қәдир қымба-
тына жеткен бир адам сыпатында да таныў мүмкин.
Мысалы:

Ики йақтау гавхәр аләмға бергән,
Мухаббат ганжини адамға бергән.

Хәва узра берур шунқарға кунн
Толын әйдек қылур бир қатра сунн.

Аниң ким әл ийниндә мең йаратты,
Бойы бирлә сағыны тең йаратты.

Аудармасы:

Дүнья ай күнге етер, қанаат,
Адамзат мүлжиниң тажы мухаббат.

Елеслетер мисли аспанда қуўды,
Толған айдай етер бир тамшы суўды.

Гөззалдың жүзине бир мең жаратты,
Бойын шашы менен тең жаратты.

Хоразмий бир талантлы художник сыяқлы гөззал
қыздың келбетин сүүретлей баслайды. Бул сүүретлеў
өзине тән болған бояў, белгилер арқалы берилип, би-
зиң көз алдымызда XIV әсирдиң ең гөззал қызлары-
ның бири пайда болады. Енди хәрқандай адам бул гөз-
залдың алдында тутқын болып қалады. Бул әпиўайы
түрдеги сүүретлеў емес, бәлки шайырдың мухаббат
хаққындағы жүрек дәртлери менен уласады. «Мухаб-
батнама» хақыйқый ышқы дәстаны болып, ондағы
ашық өз ярына опадар қыздың гөззаллық сыйқырла-
рынан рухланады, оған мәңги ашық болып ышқында
жанады.

Мухаббат соныңдай бир қамал, оны хәрқандай күш бузып ете алмайды ол тау сыяқлы бийки теңиз сыяқлы қәхәрли. Буны құдиретли патшада, есапсыз әскер де бағындыра алмайды. Оны бағындыратуғын күш тек гана жүрек.

Хорезмий ҳақыйқый мухаббат хәм гөззаллыққа толы өмир өзи жасап турған дәүир—деп түсіндірмекши болады. Себеби ол ашық болып қалған қыз «о дунья» периштелеринен де гөззалырақ. Бул ҳаққында ол «Мухаббатнама» да жазады:

Сағын бир тарына мың хур йетмас,
Иузиңниң нуриңә мың нур йетмас.

Әгер берсә суйурғаб ҳақ тәала,
Керәкмас сенсизин фирдәвси әла.

Кишиниң сенсизки нә жаны болсун,
Авиңдек умруниң нә саны болсун.

Аудармасы:

Шашының бир талына мың хур жетпес,
Жүзиңниң бир қалына мың нур жетпес.

Алла жазмыш етмиш, гөззалдың бири,
Маған керек емес, ҳеш өзге пери.

Сен жоқ жерде жигитлердиң жаны жоқ,
Сен жоқ жерде бул дуньяның сәни жоқ.

«Мухаббатнама» негизинен жигит тилинде жазылған болып, оның тийкарында жигиттиң қызға жазған II хаты берилген. Бирақта қыздың жигитке жазған жууап хаты берилмейди. Соның ушында бул дәстан ҳаял-қызлар гөззаллығының сырларын ашып көрсетийге қаратылған.

Дәстанның сюжети шығыс лиро-эпикасының мотивлерине тән болып, айта қаларлықтай мазмунлы уақыялар да жоқ. Көбирек лирикалық қахарманның мухаббат ҳаққындағы пикирлери баян етиледі.

Бул баянлама - кем-кемнен жигиттиң қызға жазған хатына айлана баслайды. Ал жигит болса шын ықлас пенен қыздың портретин сызып көрсете баслайды. Ырасын айтқанда, бул бир сөз бенен сызылған сүүрет, ҳақыйқый адамзат гөззаллығының белгиси болып

сезиледи. Мәселен, ол қыз портрети ҳаққында айта келип:

Оймақ аўзын ашса шешек шашылар,
Буны сезип, гүл бақшалар ашылар.

Сениң жылўаң өликке жап ендирер,
Сениң күлкиң ҳатте айды сөндирер.

Сен сөйлеген ўақта тиллерин шекер,
Қуў ағаш көгерер сөйлесең егер...

Бул пикирде айқын көринип турғандай-ақ, ҳаял-қызлардың унамлылық келбетин жақсы сезген. Бирақ ол усыншама гөззаллықтың бәри өзине бағынышлы деп есаплайды. Мухаббат—бул еркин сезим. Соның ушында усыншама сулыўлыққа ийе болған бул гөззал кимге несип етиўиниң өзи де белгисиз. Жигитлердиң жүрегин жандырып турған бир күйик. Хоразмий мәселениң бул жағын да жасырмайды хәм:

Мени өлтирди саған болған мухаббат,
Дуньяны тәрк етгим, менде жоқ тахат.

Мисли бир шөлдеги сулыў кийиксең,
Сени ойласам көзлериме күйиксең.

—деп пүткил дуньяға жар салады.

Дәстанда бул лирикалық қахарманның аты да берилмейди. Ол ким? Бул жағы да белгисиз. Бирақ сол жери анық. Хоразмий оны басқа қызлар қатары күнде көрип те жүрген. Ол мисли бир аспандағы ай киби көринип, шайыр жүрегине үлкен қозғау салған. Бирақ шайыр көпшилик алдында оның атын айтып, сыр билдириўден де қорқады. Соған қарағанда бул қыз хәким яки хан қызы болыўы да мүмкин. Усындай себеплер менен бул мухаббат шайырдан бөлегирек ҳалында сүүретленеди. Мысалы:

Қашың қаман, бойың сәрўи, белің қыл,
Опа қылған жигитлерге опа қыл.

Шайыр мухаббат жолында хәммениң бир қыйлы емеслигин де сезеди. Бирақ гөззаллықтың өзи оны қәдирлеўши адамына тийисли екенлигинде умытпайды. Яғный хәрқандай адам да гәўхар тас қәдирине жете

бермейди. Сонын ушында гәўхәрдың өзи де өзін қәдирлеўши адамына несип етиўи керек. Бул пикирлер төмендегише қосық қатарларында берилген:

Гәўхәрдың қәдирин билмейди надан,
Сол ушын хәрқыйлы болады адам.

Бирақ муҳаббат дәрти оны қыйнайды. Бул жолда ол хәтте Платонға қарағанда да көбирек азап шеккенлигин айтады.

Хоразмийдин жасаған заманы инсан муҳаббатын терең қәстерлеген емес. Бул феодаллық дәуир болып, кимнің мал-дүньясы көп болса сол бахытлы болып, қызлардың ишки дүньясы менен санаспай, олардың жас айырмашылықтарына да қарамай хаяллыққа алыў дәстүрге айланған еди. Шайыр бул дәстанда жас жигиттин ишки дәртлери тийқарында адамлардағы муҳаббат сезимлерин ашып бериўге урынған. Сонын ушында бул шығарма орта әсирдин нағыз ышқы дәстаны еди.

НӘЗИЙРЕГӨЙЛИК ӘДЕБИЯТ

XVI әсирдеги түрки халықлар әдебиятында нәзийрегөйшилик әдебияты болды. Солай екен, нәзийрегөйшилик деген не? Нәзийрегөйшилик—бир сөз бенен айтқанда еликлеў. Бир үлкен шығармадан тәсирленип, сол шығарманың темасы тийқарында екінши бир шығарма жазыў. Мәселен, шығыс еллеринде «Хамса» (беслик) китабын жазыў соншама дәстүрге айланып кеткен. Хәтте Хамсаны жазыў жолында елиўден аслам шайырлар қатнасқан. Булардан тек төрт шайыр Низамий Ганжавий, Хысраў Дехлевий, Абдурахман Жәмий хәм Әлийшер Наўайы ғана хамсашылықтын шыңына көтерилген. Олардың да хәр қайсысы хәр елдиң шайырлары еди. Низамий Ганжавий—азербайжан, Хысраў Дехлевий—хинд, Абдурахман Жәмий—тәжик, Әлийшер Наўайы—өзбек. Әлийшер Наўайыдан басқасының бәри де өз шығармаларын парсы тилинде жазған.

Бул әжайып шайырлардан мийрас болып қалған хамсалар тек темасы жағынан емес, бәлки сюжети жағынан да усас. Мәселен «Ләйли Мәжнүн», «Искендернама» ҳаққындағы китап хәр бирейинде бар. Айы-

рымлары «Хысраў хәм Шийрин» деп ат қойған болса, гейпаралары «Фархад хәм Шийрин», «Жети гөззал» китабы айырымларында «Сегиз саяра». Ал Хамсанын биринши китабы «Сырлар гәзийнеси» де тап сондай. Буған қарап отырып, шайырлар бир-биринен көширген, яки болмаса аударып алған деп те қарап болмайды. Себеби олардың бул темаға қатнасының өзи хәрқыйлы. Көркемлик өзгешелик, көлем жағынан әдеуир парық қылады. Бир тилдеги әдебияттағы нәзийрегөйшиликтин орны өз алдына. Ал басқа тиллерден түрки тилине алып келген нәзийрегөйшилик, бай әдебияттың үлкен тәжирийбелерин өз халқына таныстырыў ушын исленген үлкен мийнет—деп қараўға болады. Хәтте бул жолда өзиниң устазларынан да озып кеткенлер көп. Мәселен, Әлийшер Наўайы өз шығармасын түрки тилинде жазған болсада өз устазларынан озып кетти.

Тап усундай дәстүр XIV әсирдеги түрк тиллес әдебиятта оғада көп ушырасады. Мәселен, Хайдар Хоразмий, Низамий Ганжавийдин «Хамса»сынан тәсирленип, өзиниң «Сырлар гәзийнеси» шығармасын жазған болса, Қутуб шайыр тап сол «Хамса»ның «Хысраў Шийрин» китабынан тәсирленип «Хысраў Шийрин» дәстанын жазды.

Усы әсирдин көрнекли шайырларынан Сайфы Сарайи XIII әсирдеги парсы—тәжик шайыры Абдирахман Саадийдин «Гулистан» шығармасынан тәсирленип «Гулистан бит—түрк (Түрки тилиндеги «Гулситан» ды жазды.

«Гулистан» былайынша қарағанда парсы тилинен аударма сыяқлы болып көринеди. Бирақ бул аударма да емес, негизинен алғанда нәзийрегөйшилик тийқарында пайда болған шығармалар қатарында қараўға болады.

Солай етип XIV әсирде жасаған түрки халықлары өз тилинде дүньяның ең көрнекли шығармалары менен таныс болды.

XII әсирде түрки тилиндеги әдебият өз қәддин тиклеп киятырған болса да бул дәуирде шығыстың көпшилик данышпанлары өзлериниң қайсы халықтың үәкили болыўына қарамастан араб хәм парсы тиллеринде шығармалар жазды. Солардың бири XII әсирде жасаған көрнекли азербайжан шайыры Низамий Ган-

жавий еди. Ол өз шығармаларын негизинен парсы тилинде жазған. XIV әсирге келип, оның әжайып поэзиясынан илхамланып, нәзірғөйишлик усылындағы көркем шығармалар жазып, Хорезм, Қыпшақ даласы хәм Едил бойы еллерине кеңнен тарқалып кеткен шайырлар Қутуб пенен Сайфы Сарайи еди.

Әлийшер Науайы сонынан өзбек әдебий тилине тийкар салды.

ҚУТУБ

XIV әсирде жасаған Қутуб шайырдың тууылған жылы мәлим емес. Әмирбаяны ҳаққындағы мағлыұматлар оғада аз. Оның жаслық шағы Сығнақ қаласында өтип, сонынан Сарай қаласына көшип барған. Қартайған шағында Бағдатқа барып хәм сол жақта қайтыс болғанлығы айтылады. Араб хәм парсы тиллерин жақсы билген. Сол дәуирде жасаған Шығыс классиклерин өзиниң устазы—деп таныйды.

Түрки тилинде үлкен бир шығарма жазууды өз алдына мақсет етип қойған. Бул шығарманың арқауы сыпатында сол ўақытта шығыс еллерине көбирек тарқалып кеткен «Хысраў хәм Шийрин» поэмасын негиз етип алады. Бул дәстан сол ўақытлары көрнекли Азербайжан шайыры Низамий Ганжавийдиң «Хамса» сы арқалы көп еллерге белгили еди. Қутуб парсы тилиндеги бул шығарманы түрки тилине аударды ма, я оннан тәсирленип өзинше бир дәстан жазды ма? Ол жағы белгисиз. Әйтеўир бул дәстанды изертлеген алымлар еки түрли пикирге келеди. Совет шығыс изертлеўшиси Е. Э. Бертельс: «Қутуб «Хысраў хәм Шийрин»ди Низамий Ганжавийдиң «Хамса»сынан түрки тилине аударды»,—деп айтса, поляк изертлеўшиси А. Зайончковский: «Қутубтың «Хысраў хәм Шийрини» ниң Низамий дәреткен дәстаннан әдеўир өзгешелиги бар»—деген пикирге келеди. Расында да Қутуб дәстанды сөзбе-сөз аударған емес. Дәстанның мазмуны бир-бирине сәйкес келгени менен олар арасында—сюжетлик байланыс хәм көлеминде әдеўир өзгерис бар. Соған қарай отырып, нәзірғөйишлик әдебияттын үлгиси сыпатында қараўға болады.

Қутубтың «Хысраў хәм Шийрини» 1341—1342-жыллар арасында жазылып Алтын Орданың ханы Тыны-

бек хәм оның зайыбы ханша Мәлийке Хатунға бағышланған. Низамийдиң дәстаны 7000 бәйит болды, Қутубта 4740 бәйит. Дәстан қыпшақ тилиниң естеликлериниң бири болып, бул ҳаққында А. Н. Самойлович. Әмир Наджиб, А. М. Шербак хәм Э. Р. Тенишевлар илимий-изертлеў жұмысларын алып барған. Енди «Хысраў Шийрин»ниң мазмунына келсек:

«Иран елинде белгили бир ғарры патша жасап, оның әдепли, илимли хәм сулыў Хысраў деген жалғыз улы болыпты. Хысраў өз әтирапына билимли алымлар, шайырлар хәм сүүретшилерди жыйнап сухбет қурады екен. Булардың арасында Хысраўдың оғада талантлы Шапур деген бир сүүретши досты да болған. Шапур жаслығынан көп еллерге саяхат жасап, дүнья жаңалықларын биледи екен. Сондай саяхатларының биринде ол армиян патшасы Мехрибану хәм оның гөззал жийени Шийрин ҳаққындағы ҳикаятты айтып береди. Солай етип Хысраў Шийринге сыртынан ашық болып қалады. Шапурға өзиниң алтын жүзигин инам етип, өз досты арқалы Шийринға сәлем жоллайды. Шапур Хысраўдың сүүретин сызып, Шийринниң бағына апарып қояды. Шийрин бул сүүретти көрип, ашығыў бийқарар болып қалады. Шапур өзин Хысраўдың елшиси сыпатында танытып, оның сәлемнемесин усынады. Буннан кейин екеўи де бир-бирин жақсы көрип қалып, еки елдиң шегарасында дийдарласады. Бирақ бул жерге Хысраўдың әкесиниң қайтыс болғанлығы ҳаққында суўық хабар келип жетеди. Буннан кейин Хысраў өз елине қайтады. Бирақ сарай әмелдарлары бас бириктирип тахтты басып алады.

Өз елинен хәм тахттан айрылған Хысраў не қыларың билмей Шийринниң алдына келеди. Оған қосылмақшы екенлиги ҳаққындағы пикирин айтады. Бирақ Шийрин буған көнбейди.

— Халық муҳаббаты хәрқандай муҳаббаттан үстин болмағы лазым. Өзиниң жеке мәпинди ойлап, халықты қанхорлар қолына тапсыруў әдептен емес. Сен қалай болмасын өз тахтынды ийелеўиң керек—деген тилекти ортаға қояды.

Илажсыз қалған Хысраў Рум (Византия) патшалығынан жәрдем сорады. Патша өз қызы Мәрьямды Хысраўға узатыў жолы менен оның Иран тахтын ийелеўине жәрдем беретугынылығын билдиреди. Солай етип, Хысраў Мәрьямға үйленип, атасының патшалы-

ғын ийелейди. Бирақ Шийринге ашық болған Хысрау еки оттың ортасында қалады. Ол өз патшалығына да ийелик етиу хәм сүйген қызына қосылыу жолларында ойлайды. Бирақ ретин таба алмайды.

Соның арасында Меҳрибаныу қайтыс болып оның орнына Шийрин патша болады. Шийрин әдиллик пенен ел басқарып, өз мәмлекетин гүллентеди.

Шийрин Фархад деген батыр жигитти шақыртып алып, таудан дәрьялар қаздырады. Қалалар қурғызады. Елди абат етеди. Солай етип, Фархадтың өзи Шийринге ашық болып қалады. Буны сезип қалған Қысрау енди Фархадтан қутылыу жолларын ойлайды хәм оған:

— Сен Бехстун тауының ортасынан жол сал. Сонда ғана Шийрин сеники болады—деп айтады.

Фархад Бехстун тауының үстинен жол салады.

Буған қәхәри келген Хысрау енди басқа хийлекерди ойлап табады. Оның алдына жалмауыз кемпирди жиберип «Шийрин өлди» деген хабарды жеткізеди. Буған исенген Фархад өзін таудан таслап өледі. Бул арада Мәрьям қайтыс болады. Хысрау және Шийриннің қолын сорайды. Бирақ Шийрин:

— Патшалардың ең баслы иси ашықлық емес, дәлеп өз елин абат етиу—деп түсіндиреди. Соның ушында ашықлыққа асықпа—деген пикирди билдиреди.

Хысрау енди өз елин абат етиуге кириседи. Сонын арасында өз улы Шеруя әкесине қастыянлық етип Хысрауды өлтиреди хәм өгей анасы есапланған Шийриннің қолын сорайды.

— Егер айтқанымды қылмасаң әскердің жәрдеминде күш пенен тартып аламан—деп қорқытады. Буған ары келген Шийрин Хысраудың қәбири басына барып, өз көксине пышақ урып өледі.

Дәстанның қысқаша мазмуну усындай. Низамий Ганжавий дәстанында да тап сондай.

Енди Қутуб бул пикири менен не деп айтпақшы? деген мәселеге келсек, сол дәуірлердеги тийисли болған айырым жумбақ уақыяларды да аңлап алыуға болады.

Бириншиден, «Хысрау хәм Шийрин» мухаббат хақындағы дәстан. Егер бул хақындағы шайырдың түсинигин есапқа алсақ, хәтте сол дәуірдің пәрманы менен көк тиреп турған патшаларының өзи де мухаб-

бат жолында бахытлы болған емес. Патшаның ең баслы иси ел басқаруы. Ел басқарған адамлардың мухаббаты да аңсат бола бермейди. Хысрау өз мухаббатына жеткен уақтында тахтынан айрылады. Өз тахтына қолы жеткен уағында мухаббатынан айрылады.

Себеби булардың бәри де сол дәуір ушын заңлы кубылыс еди. Соның ушында ол өз тахтын ийелеу ушын Мәрьямға үйлениуге мәжбүр болды.

Екинши жағынан алғанда, Шийриннің өзи де патша. Ол да Хысрауды сүйеди. Буның үстине ол өз патшалығын бекемлеуді қәлейди. Ол Хысрауға турмысқа шығып, өз патшалығын қосып жиберсе де болар еди. Бирақ ол жеке мухаббатқа берилип, өз халқының насағына қалыудан қорқады. Соның ушында бул мухаббаттың изи үлкен қайғыға айланған.

Бул пикирлер Хысрау менен Фархадтың ушырасуы үлкен сезим екенлигин де билдирмекши болған.

Бул пикирлер Хысрау менен Фархадтың ушырасуы бабында жүдә айқын сезиледи. Булардың екеуи де Шийринге ашық болып, Фархад сорау береді. Хысрау жууап қайтарады:

Мысалы:

Сорады: Қай жердің данасысаң сен,
Айтты: Ашықтардың қаласынан, мен.

Айтты: Сениң қандай өнерлерің бар?
Деди: Жаным пидә, буйырса ол яр.

Айтты: Жанына хеш етепегил қылап,
Деди: Ышқысыздан өлим жақсырақ.

Айтты: Оны сүйип қалдың не ушын?
Деди: Жууап ушын жетпей тур күшим.

Айтты: Не қылар ең оған ушырассаң?
Деди: Сүйер едим излерин, басқан.

Усының өзнен ақ сезилип турыпты, Хысрау хақықый ашық.

Буған қосымша берилген Фархад образы әпиуайы халық үекили. Ол сондай күшли хәм хадал. Бирақ Низамий де, Қутуб та сол дәуір жәмийетлеринің қағыдаларына бойсынған халда оның мухаббатын жоқары дәрежеге көтере алмаған. Ал буннан бир әсир

кейін Әлийшер Науайы Фархад мухаббатын жоқарғы шыңдарға көтере алды.

САЙФЫ САРАИИ

Алтын Орда дәуіріндегі көрнекли сөз шеберлерінің бири Сайфы Сарайи Едил бойындағы түрк тил-лес халықлар арасынан шыққан болып, Әмир Наджибтің айтыуына қарағанда өзін қыпшақ—деп атаған. Қыпшақ тилинде бир неше кітаптар жазып қалдырған. Аты Сайфы. Гейбир қолжазбаларда Сайып—депте айтылады. Алтын Орданың пайтахты Сарай қаласында жасағаны ушын Сарайи—деп аталған. Бизге шекем келип жеткен ең көрнекли шығармасы «Гулистан бит—түрки» (Түрки тилиндеги Гулистан). Бул негизинен алғанда XIII әсирде жасаған парсы шайыры Әбдирахман Саадийдің «Гулистан» шығармасының еркин аудармасы. Буны Саадийден тиккелей аударма—деп атау да қыйын. Себеби шығарманың көп жерлеринде автор өзінше еркин хәрекет етеди. Соның ушында бул шығармада нәзийреғөйшилик әдебияты тийкарында пайда болған. Өзинің берген мағлыұматларына қарағанда Сайфы Сарайи бул шығарманы хижри жыл есабы бойынша 793-жылдың шаввал (тамыз) айында жазып пиккерген. Бизің жыл есабымыз бойынша 1391 жылдың август айына туура келеди. Бул ҳаққында ол өз кітабында:

Биз насиҳат шартын ош қылдуқ байан,
Ким иетмиш болса биза не зийан.

.. Муддати хежрат йеди йуз тоқсан уч,
Йыл эди ким азалды қалмади куч.

Ол шаввал еди ким, әй эзиз,
Хатм олди бул «Гулистан» намамиз.

Аудармасы:

Сизге баян еттим, нәсият сөзин,
Бул менің, жетпис жасқа жеткен гезим.
Хижра жылы, жети жүзде тоқсан уш,
Қууатым азайып, кеткен еди, күш.

Вәхәр өтип, келди тамыз—(табыстан)
Сол күнлери пиккен еди, «Гулистан».

Сайфы Сарайи белгисиз себеплер менен өмиринің ақырында Сарайдан қашып, Мысыр жерине барады хәм 1396-жылы сол жақта қайтыс болады. Бул шығарма көп уақытларға шекем бизге белгисиз де болып келди. Соңынан қыпшақ тилинде жазылған бул бағалы кітап 1954-жылы Голландияның Лейден университетинің кітапханасынан табылып, түрк алымы профессор Фаридун Нафиз тәрепинен Анкара қаласында жеке кітап сыпатында басылып шықты. Соңынан бул кітап бойынша белгили совет алымы Әмир Наджиб илим изертлеу жұмысларын алып барды.

Бул сол Саадий айтып көрсеткендей-ақ, теңи-тайы жоқ дидактикалық кітап болып, философиялық мәни де берилген шығыс халықларының дүгит нәсиятлары менен толы. Кітапта бастан аяғына шекем ҳадаллық, хұждан хәм адам тәрбиясы ҳаққында сөз болады. Композициялық жағынан сол дәуірде пайда болған кітаптардың хеш биреуине усамайды. Автор жақсы адам ҳаққында сөз етпекши болса, сол адамның жақсылығына сәйкес болған хикаяттан баслайды. Оның жақсылығын көрсетиуши сюжетлер излейди. Ең изинде соған сәйкес келетуғын бир рубайы яки бәйитлер берип барады. Унамсыз адамларды тәрийплеу усылы да тап сондай. Шығармада қара сөз хәм поэзия аралас бериледи.

Кітаптағы Әбдирахман Саадий қалай баслаған болса Сайфы Сарайи да тап солай баслаған:

Хәр демде өмирден бир жыл өтеди,
Бир қыя баққанша өтип кетеди.
Уйқыда өткендей, өтти елли жыл,
Қалған бес күннің әнжамын қылғыл.
Исти питирмеген уятқа қалар,
Хәрекетсиз кәруан дым артта қалар.
Тирисинде биреу бир бинә салды,
Өзи өлип кетти, өзгеге қалды.
Биреулер қылса да сонындай хәуес,
Имарат питпеди, питпеди нәпес,
Бул опасыз дүнъя кимди алмаған,
Бул дүнъяда хешким мәңги қалмаған,
Өледи бәрибир, жақсы я жаман,
Бахытлыдур атын қалдырған адам.
Тириңде гөрине гүллер егип қал,
Кейин қозғалыуға болмайды мәдар.

Сайфы Сарайи Гулистанның түрки тилине аудармасында сегиз бапқа бөлип қарайды. Биринши бап Саадийде:

«Дар сирати патшахан» (Патшалар өмириниң баяны) Сайфы Сарайде «Ел бийлеушилер ҳаққында», екінши бап—дәрўишлер ҳаққында», үшінши бап—қанаат ҳәм инсаптың пайдасы ҳаққында; төртинши бап—тилге сақ болыўдың пайдасы ҳаққында; бесинши бап—жигитлик дәўир ҳаққында ҳәм басқа бапларда сол түринде бериледи.

Улўма алғанда философиялық, дидактикалық шығарма. Хәрбир баптың өзінде терең айтылған пикирлер көп. Мәселен, биринши бапта туўры ҳәм жалған сөзлердиң пайдасы ҳаққында сөз барады. Бул ҳаққындағы ҳикаят төмендегише басланады:

Ҳикаят: Еситиўимше бир патша тутқынды өлимге буйырды. Жанынан гүдерин үзген тутқын патшаны баглап сөгә баслады. Ол басқа бир халықтың адамы болып бул елдиң тилин билмес еди. Соның ушында өз тилинде патшаны сөкти. Патша буның сөзине түсинбей, биринши ўэзийрине қарады.

— Бул адам не—деп айтып атыр?—деп сорады.

Биринши ўэзир данышпан ҳәм ақ кеўил киши еди. Соның ушында бул тутқынның сөзин басқаша етип айтты.

— Уллы ҳэзиретим! Бул киши кимде-ким қәте қылған болса, соның жәбирин тартқай. Патшайым гунакар бендесин кеширгей—деп айтып атыр—деди.

Буны еситкен екінши ўэзир тилге кирди:

— Шахтың алдында хәрқандай адам да жалған сөйлемегей. Биринши ўэзириңиз болыўына қарамастан бул киши жалған сөйледі. Тутқын сизди жаман сөзлер менен сөкти,—деп айтты.

Сол ўақытта патша:

— Сизиң ҳақ сөзиңизден көре, биринши ўэзирдиң жалған сөзи маған көбирек унады, себеби сизиң ҳақ сөзиңиз адамды өлимге бағдарлады. Буның жалған сөзи келисимге жақынластырды. Соның ушында биринши ўэзирдиң сөзин туўры деп есаплайман. Тутқын өлимнен азат болды,—деди.

Сайфы Сарай, Саадий пикирлерине негизленген ҳалда сыртқы форманың артықмашлығына да қарсы шығады. Ол адамлар арасындағы артықмашлықты мазмуннан излейди.

Ҳикаят: «Еситиўимше бир патшаның еки баласы бар еди. Бир баласының геўдеси үлкен, формалы ҳәм судыў еди. Екинши баласы сықылсыз ҳәм бойы пәс,

мыртық еди. Патша үлкен баласына кеўил қойып, оны тахт мийрасхоры етип тайынлады. Кишкене баласына ҳеш қандай кеўил аўдармады. Бир күни бул елди жаў шаўып, патшаны беңде етип алды. Патшаның үлкен баласы душпаннан қорқып, қозаққа жасырынды. Ал кишкене баласы қолына қылыш алып жаў менен гүресип, ата-анасын ҳәм халқын душпаннан азат етті. Патша бул жағдайды көрип тәўбеге келди ҳәм кишкене баласын тахт мийрасхоры етип қалдырды».

Қитапта және төмендегише бәйит келтириледи:

Ләўзеден ақыллы келте артықты,
—Деп, бир дана сәўселимге айтыпты.
Арық ғашыр хөнерлерин көрсеткен,
Өлимтиги жақсы семиз ешектен.

Қитаптың және бир бөлиминде ашкөзлик ҳаққында сөз барады. Бунда дүньяны өмиринше жыйнап, аштан өлген бир адам сүүретленген. Және екінши бир ҳикаятта өмиринше алтын тахтан басқа нәрседе отырып көрмеген патша тыныш отырған елдерге урыс аша берип, ахыры саўашта өледі. Әскерлери саўашта жеңилип, патшаны елине алып қайтыўдың илажы болмай сол жерде бойраға орап көмеді. Автор бул ҳаққында:

Уақтың келип таңыларсаң зәңгиге,
Бул дүнья пәнийдур қалмас мәңгиге.
Сонда сен берсенде дүнья малыңды
Хешбир алып қала алмассаң жаныңды.

Бәрибир емес пе, тахт я бойра,
Жалғаншы дүньядан түскен соң айра.

Буннан тысқары ол басқыншы патшалар сиясатына әбден қарсы шығады ҳәм бул ҳаққында өзиниң әжайып қосық қатарларын жазады.
Мысалы:

Он бес дәрўиш бир көрпедә уйқылайды,
Еки патша бир ықлымға сыймайды.

Яки:

Жарты наны болған ақ кеўил адам,
Жартысын гедейге бермек болады.
Бир ықлым ийелеп тоймаған патша,
Және бир ықлымға жамбас урады.

Китапта тәрбия ҳаққында оғада терең пикирлер айтылған. Автор: «Хәрқандай адамды жүрген жолда-сына қарап ким екенлигин таныуға болады» деген сөзге үлкен мәни береді. Жаман жолдас бәрінен де қәуіпті. Бул жолда хәтте пайғамбарлардың хаяллары да алжасқан. Соның ушында «жолға шықсаңыз жолдасыңызды тауып жүрин» деген пикирге келеди. Мысалы:

Жаманларға қосылып Луттың қатыны,
Жоғалтты ол, пайғамбарлық, ханзадалық затыны.
Жақсы адамларға ерніп жүрип ийт,
Адам деп таныстырды өзинің атын.

Соның менен бирге «Гулистан»да адамлар арасындағы жағымпазлық, хәмелпаразлық иллетлер де қатты сын астына алынады. Мысалы:

Егер биреу әмел алып атағын жайса,
Гейпаралар тәжим берип, кирип келер қасына,
Сәл жерде Султанның дәулеті тайса,
Сол табақлас жоралары теуіп кетер басына.

Түрки тилиндеги «Гулистан» хәрқандай адамды бир-бирин алдамауға, биреудің алдында жағымпазлық етиуге үйренбеуге шақырады. Хәрқандай адам өз мийнети менен күн көриуі зәрүр екенлиги хәққында уқтырады. Мысалы:

Өмир кетип, ишиу менен кийиуге,
Үйренбе иретсиз басты ийиуге.
Жаманды мақтауға сени жәбирлеп,
Қыянат етеди бәрхә гегирдек.
Егер сениң болса хұжданың, арын,
Мийнеттен нан жеуге үйренсин қарын.

Бул сол дәуірде жасаған шайырлардың хәқыйқый азаматлық хәуазы еди. Соның ушында бул әжайып философиялық ойлар жазылуына бес әсирдің асып кетиуіне қарамастан халық арасына кеңнен тарқалып кеткен. Усындай себеплер менен халық Саадийди де, Сайфы Сарайиди де умытпастан еске алады.

* * *

Мине усы жерге келгенде улыуа түрки халықларына ортақ болған әдебиат бөлинеди.

Өзиниң көп жыллық тәжирийбелерине ийе болған өзбек әдебияты XIV әсирден баслап-ақ үлкен рауажланыу жолына түсти. Ол өз тилиниң рауажланыуынан Қыпшақ пенен бирликте Қарлуқ диалектинде қосып алып, үлкен әдебиатты пайда етті. Пүткил түрки халықларға устазлық дәрежесине еристи. XV әсирден баслап Атайы, Саккакий, Лутфий киби шайырларына ийе болып, өзбек әдебий тилиниң тийкарын Әлийшер Науайы поэзиясына кең жол ашты.

Әлбетте, бул дәуірде жасаған түрки халықларының хәммеси де бул шайырлар менен бирликте Әлийшер Науайы хәм Бабур ғәзеллеринде оқыған. Өзиниң ең устазларының бири деп таныған. Соның ушында Әлийшер Науайы:

Кеуил бәлди сөзиме түрклер де,
Тек түрк емес, бәлки түркменде.

—деп бийкарға айтпаған. Бул дәстүр соңғы дәуірлерде де дауам еткен. Хәтте XIX әсирде жасаған қарақалпақ классик шайыры Бердақ:

Шар китапқа қушақ аштым,
Науайыдан сауат аштым—деп жазады.

Буған қарап отырып XV—XVII әсирдеги жазба әдебиаттың өзи өзбек, қазақ, қарақалпақ халықларына теңдей деп қарауға болмайды. Себеби XV—XVI әсирден баслап-ақ қазақ хәм қарақалпақ халықлары өзлериниң миллий атамасына ийе болды. Бирақ булардағы болған ярым көшпелилик жазба әдебиаттың толық сақланыуына кесентлик жасай берди. Солай етип, буларда XIV әсирден баслап-ақ, өзлериниң шығармаларын жазып қалдыра алмаған болсада, толғаулары халықтың ядында сақланып, аты тарийхта қалған (ярым жазба) әдебиаттың үәкиллери пайда бола баслады. Булар қобыз жәрдемінде қосықлар шығарып, халыққа тарқатқаны ушында фольклорға әдеуір жақын болды. Бирақ олар өзлери жасаған тарийхый дәуірлерге де терең пикир билдирди. Соның ушында әдебиат тарийхынан беккем орын алды. Олар XIV әсирде жасаған. Соппаслы сыпыра жырау, XV әсирде жасаған. Асан қайғы хәм Жийренше XVI әсирде жасаған, Доспанбет жырау, булар Ноғайлы дәуириниң көркем сөз шеберлери сыпатында қарақалпақ хәм қазақ әдебияты тарийхында беккем орын алып киятыр.

Халық жасаған жерде тарих бар. Тарих бар жерде әдебиет бар. Демек қарақалпақтар XV—XVI ғасырда өз алдына халық болып бөлінген екен, оның өзіне тән болған мәдениеті және әдебиеті де болуы керек.

Біз бұл бөлімде қарақалпақтардың өз алдына халық болып қалыптасуына шектеу аралықта, яғни ең әйемгі дәуірден бастап XV ғасырға шектеу аралықта ұлыма түркі халықтарына ортақ болған мейрастан алған үлесін үйренуді мақұл көріп, бүгінгі қарақалпақ оқытушысын таныстырдық. Бұл дәуірдің өзі де қарақалпақтар тарихы менен беккем байланысқан.

Ал ендігі үйренілетуғын бөлім болса, қарақалпақтардың тәнхә өзіне байланысы. Бұл үйренілетуғын бөлімімізде де ерте дәуірдің естеліктері бар. Бірақ бұлар жазба деректерден тысқары, алымдар тәрепіннен тастырылған жарым көшпелі елдің мәдениеті және әдебиет тарихына тиісін болған деректер. Бұл деректер қарақалпақтардың ұлыма түркі тілді халықтар әдебиетіне қосқан үлесінің ылыми жағынан беккемлеуі үшін қызмет етеді.

Солдай етіп, ендігі үйренбекші болған темамыз «Қарақалпақ әдебиетінің пайда болуы жолдары және XIV—XVIII ғасырдағы қарақалпақ әдебиеті» деп аталады.

абач.

лер яки болмаса хәрекетлер тийкарында жумбақ ұақыялардың шешимін түсинген.

Олар ушын ат қымбатлы және қасийетли зат деп есапланған. Басқа еллерге атлардың сауғаға берилуі дослықты билдирген, ал қылыш инам етилсе урыстың басланыуы деп түсинилген. Турмыстағы бундай ири ұақыялар шығыс еллеринде адамның тили және сөзи арқалы хешқандай айтылмайтуғын болған. Әсиресе скифлер менен саклар жаман хабар айтыудан қашқан. Себеби бундай хабарлар сөз бенен айтылса биринши орында елшиниң тили кесилген. Яки жанынан жуда болған. Соның ушында олар сөзсиз хат усылын ойлап тапқан. Қылыштың бир ел менен екинши елге инам етилиуі, урыстың басланыуы— деп түсингени менен елши сауға алып келди— деп оны өлимнен азат еткен.

Тап усындай сөзсиз хат Скиф қауимлериниң Иран патшасы Дараға жазған хатында да сезиледи. Бұл хат жеке затлардан ибарат болып, құс, тышқан, құрбақа және бес дана оқтан ибарат еди.

Бұл сөзсиз хаттың мәніси: «Иранлылар сизлер құстай ушқыр, тышқандай жер астына кириуге тепериш, құрбақадай батпақта секиргиш болмасаңдар бизлер оқ пенен қырып таслаймыз»— деген пикирди аңлатқан.

«Сөзсиз хат» тың мәніси соңғы ұақытларда ертеклерге де ауысқан. Дәстанлардың ұақыялары менен араласқан. Мәселен, қарақалпақтардың «Зийнеп және Зийба» деген дәстанында қамаққа түсип қалған Абдулла менен Зийба өз жағдайларын баян етип, қарауыл бала арқалы Абдулланың әкесине сөзсиз хат жоллайды. Бұл хаттың мәніси де сөз бенен айтылмайды. Қарауыл бала Абдулланың үйине келип әйнегиниң бир көзин сындырады. Соңынан жайдың басына шығып, төменге еки бөлек тас таслайды. Кейнинен жайдың төбесине үш мәрте теуип қашып кетеди.

Бұл жағдай биринши қараған адамға бир ғаррының үйин бассынып, жаманлық ислеп атырғандай көринеди. Бірақ бұл шын мәнісинде ақыллылық пенен ойлап табылған сөзсиз хат. Соның ушында Зийнеп бұл сөзсиз хаттың мәнісин төмендегише түсиндиреди:

«Жаңағы баланың келип әйнектің бир көзин сындырғаны, жалғыз улын Абдулладан айрылдың— де-

абач.

гени. Соңынан тамның басына шығып төменге еки тас таслаганы, балаң биреу менен зинданға түсіп қалды— деген пикирди аңлатады. Ал жайдың басын үш мәртебе тебиуи, тезден бир илажын етпесеңіз болмайды— деп айтқаны».

Буннан көринип турыпты, «сөзсиз хат» дегеннің өзи де айрықша ақыллылық пенен ойлап табылған жумбақ хәдийселердің көринісі. Соның ушында бундай хатлардың тийкарғы мазмұнын хәтте суд, прокуратуралардың өзлери де айыра алмай қалыуы мүмкин.

Мәселен, жайдың бир әйнегин сындырып кеткен қарауыл баланы сол үйдің дәртине жәрдем көрсетти деп қалай бағалау мүмкин. Бирақ ол бала сол үй ушын шынында да жәрдем көрсеткен.

Усындай себеплер менен қарақалпақ әдебияты тарихында астарлы сөйлеу, жумбақ уақыяларды шешіу усылы да актив қолланылады. Мәселен: «Едиге» дәстанында Тоқтамыс түс көрип, түсинің бағдарын Хожаға жорытады:

Есиктің алды наў қамыс,
Бул не болар Хожамжан?
Есиктің арты шоқ қамыс,
Бул не болар Хожамжан?
Есиктің алды байтерек,
Бул не болар Хожамжан?

Сонда Хожа тап: «сөзсиз хат» ты түсіндіргендей Тоқтамыстың көрген жумбақ түсинің шешимін айтып береді. Мысалы:

Есиктің алды наў қамыс,
Аттың жалы болмасын.
Есиктің арты шоқ қамыс,
Ат құйрығы болмасын.
Есиктің алды байтерек,
Едиге батыр болмасын.

Бундай жумбақлы сөз дәстүри қарақалпақ халқының ерте хәм сонғы дәуір әдебиетларына да әдеуір сиңип кеткен. Гейде дәстанның қахарманларының өзи де өз аты менен аталмайды. Мәселен «Едиге» дәстанындағы Нуратдин өз әкеси Едигени ізлеп жүргенде де оның атын атамайды. Адамның орнында әллеқандай қара нар (түйенің) келбети сүүретленеди. Мысалы:

Маң-маң басқан, маң басқан,
Төрт аяғын тең басқан,
Шуудаларын шаң басқан,
Өркешлерин май басқан,
Қара нарым бар еди,
Қара нарым жойыттым.
Излеп келген ізшімен,
Жоқлап келген жаушыман.

Бундай жумбақ усылды әдебиеттың өзине тән өзгешеликлердің бири сыпатында қарау мүмкин. Бул дәстүрдің өзи де сол скифлик дәуірлер менен байланыс-лы көринеди.

Ал қарақалпақлардың ерте заманнан бери сақланып киятырған қәуимлик дәуір мийраслары тарих пенен бирқанша сәйкес келеди. Хәтте қарақалпақларда амонкашылық, матриархаллық (хаяллардың ел бийлеуі хәққында) ерте дәуір аңызлары хәм буған сәйкес матриархатты алғыслаушы эпослардың сақланып қалыуының өзи де көп ғана алымларды ойландырмақта. Буған баслы себеп қарақалпақтың баслы руларының уранларының өзи хаяллар болған. Мәселен, XIX әсирде жасаған қарақалпақ классик шайыры Бердақ өзинің «Шежире» синде

Қыят ураны Арыұхан,
Мүйтен ураны Ақшолпан,
Хаял уран болған екен —

деп жазды.

Бул хаяллардың қайсы дәуірлерде жасағаны белгисіз. Бирақ Мүйтен хәм Қыят урыулары да бул құрметли аналарды өз қәуиминің тиришилик сағасы деп түсинеди. Хәтте бул қәуимлер жақын жылларға шекем Арыұхан хәм Ақшолпан атларын өз қызларына қойууды қадаған еткен. Бул атларды құдай сыпатында көрип табынған.

Қулласы, хаял аты қарақалпақлар ушын қәсийетли есапланған. Ески сарайлардың есигинің алдына ай хәм күннің сүүретлерін салып ортасына «Сулыу»— деген сөзди жазып қойған. Бул Айсулыу хәм Күнсұлыу деген пикирлерди билдирип хаялдың исмине табынушылық культине шекем барып жеткен.

Соңынан Орта Азияға ислам дини тарқалып, хаял-қызлардың хуқықын әдеуір шекледи. Бирақ солай болсада қарақалпақлар өз бағдарынан қайтқан жоқ. Хаял-

қызлардың әжайып батырлықтарын дәстан етип жырлады. Қарақалпақтардың қахармандық дәстаны «Қырық қыз» тап усындай ұақыяларға бағышланған әжайып дәстанлардың бири.

Қулласы, тарих пенен әдеуір сәйкес болған матриархат (аналық) дәуириниң естеликleri қарақалпақлар арасында әдеуір көп ушырайды.

Ертеректе қарақалпақлар арасына келген белгили рус жазыушысы хәм сүүретшиси Н. Карамзин Шымбай қаласындағы бир кемпирден «Хаяллар патшалығы ҳаққындағы ертек»ти жазып алған. Бул ертектиң мазмұнына қарағанда: «Әййем заманлардың биринде хаяллар патшалығы деген мәмлекет болыпты. Ол елдин ханы, ләшкер басшысы, ләшкери, жасауылы, муптысы менен қазысы хәммеси хаяллардан екен. Хаяллар урысқа қатнасып, садақ атып, қус аўлап, ал еркеклер болса үйде қазан-табақ жууып, аўқат писирип, бала бағыу менен шуғылланады екен. Күнлердин күнинде хаяллар патшасы Замайдың бойында хәмле пайда болып «егер ул бала туўылса не қыламыз» — деп адамлар қатты қыйналған. Ол заманның тәртиби бойынша патшаның хешқандай ул бала туўуға ҳақы жоқ екен. Егер патша ул бала туўса өлтирилген. Соның ушында халық 37 күн мәсләхәт етип, егер ул бала туўылса өлтириу керек деген шешимге келипти хәм оны бақлап туриу ушын еки хаял жасауыл қойыпты. Патша буну сезип, толғақ тutyу алдынан жасауыл хаялларға: Егер мен ул туўған жағдайда да перзентимди өлтirmeуиңизди сорайман. Сизлердин қандай тилеклериңиз болса орындайман. Хәтте қәлеген жигитлериңизди тауып алыуыңызға жәрдемлесемен— деген үәде берипти. Бул өтиништи еситкен хаяллар Замайдың туўған улын қыз деп дағазалап жиберипти. Ал хаял патшаның улы Искендер деген ат пенен өсе берипти. Бала ержетип өзин патша деп дағазалап, хаяллар патшалығына қарсы урысыпты. Урыста еркеклер жеңилип, хаял ләшкерлер Искендерди шылбырға байлап Занай патшаның алдына алып барыпты. Сонда Занай патша қаншама қатал болғаны менен ана болғаны ушында баласын өлтире алмаған.

—Бул мениң өз перзентим. Баяғы да қыз туўдым деп сизлерди алдаған едим. Хешбир ана өз перзентине

өлимди рәуа көрмейди. Тәғдир сондай болғаны ушын мен өзимниң өлиуим керек деп өз ишине өзи пышақ урып өлген»¹. Усы күннен баслап хаяллар патшалығының үстин ғам бултлары қаплады. Патриархат заманы басланды.

Бул ертек болғаны менен де тарихый ҳақыйқатқа әдеуір жақын.

Этнограф Л. С. Толстова бул ертектиң сюжетлерин Саммурамаат яки Шаммурамаат түринде тарқалған ерте дәуирдеги Ассирияның аспа бағлары ҳаққындағы аңызлар менен байланыстырады. Буның қарақалпақлар жеринде тарқалыуына әбден хайран қалады.

Буннан тысқары қарақалпақлардың мәдени тарихынан матриархат заманы менен тутастырыушы детальлар оғада көп. Буннан басқа бир аңызда қарақалпақлардың хаял патшасының оқ жай атыуда қолайлы болыуы ушын оң жақ емшегин отлы шала менен күйдирип, сауашқа атланғанлығы, «Қырық қыз» дәстанында Гүлайым деген батыр қыздың алты бирдей әжағасы душпаннан қорқып қашып кеткенде де, қасына қырық қыз жыйнап, душпан менен гүресип, елди аман алып қалғанлығы, хәтте массагет заманында Тумарис, Зарина, Арыухан, Ақшолпан, Әнжим, Ақсулыу, Дәрбийке сыяқлы қызлардың, оғуз-қыпшақ дәуиринде Баныушешек, Гулпаршын, Қуртқа, Айпарша киби хаял-қызларының атларының ушырасыуы хәм солардың тарихта беккем сақланып қалыуы көпшиликти ойландырады.

Хәтте буннан кейинде Гүлайым, Сарбиназ, Төребек ханым, Назлымхан сулыу, Шоманай, Рәушан атамалары халық тарихы менен әдеуір байланысады.

Улыума қарақалпақларда хаял-қыз атамалары культ сыпатында берилип XVI әсирдеги Орманбет бийдин генже қызы Сарыша айым образына шекем өз халқының бахты ушын гүрескен батыр тарихый қахарманлар сыпатында берилген.

Қалайда булардың ишинде тарихта актив байланысқан шығарма бизиң эрамыздан бурынғы VI әсирдеги массагетлердин гөззал хәм батыр патшасы Томарис ҳаққындағы дәстан. Бул ҳаққында әййемги грек та-

¹. Древняя и новая Россия, 1875 год, том III.

рийхшысы Герадот (487-425) өзиниң «Тарийх» китабында да жазып қалдырған.

Томарис Массает тайпасының баслығы, патшасы, хукимран ҳаял болып, өз елиниң тынышлығы ҳәм абданлығы ушын гүрескен. Бирақ оның гөззаллығы көп ғана патшаларды ҳайран қалдырған. Соның ушында Иран патшалары сыртынан ғайбана ашық болып, талай мәртебе оның қолын сораған. Бирақ Томарис өзиниң елиниң азатлығын ҳәрқандай муҳаббат туйғыларынан артық көрген.

Соның ушында Иранның Ахманидлер династиясының патшасы Кир бизиң эрамыздан бурынғы VI әсирде массагетлер елине қарсы урыс ашқан. Бул урыстың тийкарғы мақсети Томаристи басқыншылық жолы менен өзине қаратып үйлениу еди. Соның ушында бул сауаш массагетлердиң еркинлик жолындағы гүресине айланды. Кир тарийхта Қайхысрау деген ат пенен де белгили. Соның ушында тарийхта өткен түрли шайырлар унамлы ҳәм унамсыз ҳәрқыйлы кейиптеги шығармалар жазып қалдырған.

Сауаштың баслануын сезген Томарис: «Бизлер билемиз, сен тынышлықты қәлемейсен. Сол себепли шәртлеримизге көнбей бизге урыс аштың. Егер айтқанымызды қылсаң дәрьяның арғы жағындағы үш күншилик жолдағы далаңлыққа шығып ҳадалына урысайық. Егер дәрьяның өзиң турған жағында турып урысаман—десең де өз қәлеуиң. Бирақ нәмәртлик етпе»— деп айтады.

Негизинде Томаристи жеңиу аңсат емес еди. Соның ушында Кир ҳийле ойлау жағына өтті. Иранның көп ғана шараптар әкелип, есап саны жоқ мал сойдырып, оларды писирип дастурханға қойып өзлери қашып кетти.

Томаристиң улы Спарганис басшылығындағы әскерлер бул ҳәдийсени көрип ҳайран болып қалады. Гөшлерди жеп, шараптарды ишип мәс болыуға қарайды. Соңынан Кир бул жерге дәрхал жетип келип, мәс болып динкеси қурыған әскердиң бәрин қырып таслайды. Булардың ҳәммеси ер әскерлери еди.

Жағдайды сезген Томарис енди ҳаял-қыз әскерлерди сауашқа баслайды. Бул сауашта Кир жеңиледи. Соңынан Томарис урысқа жуумақ жасап, Кирдиң басын қылыш пенен кесип алады да, «Әй нәмәрт! Сен

урыста әдиллик пенен жеңип шыққан бир ҳаялды мәккарлық жолы менен улынан айырып, перзентлик дағында күйдирдин. Сен әмир бойыңа ҳешқашан қанға тоймадың. Мен өз анттымды орышлап сени қан менен сууғармақшыман. Биреудиң журтына зорлық пенен бастырып кирген қанхор адамның жазасы сол — деп оның басын қан толтырған меске тығып жиберди».

Томарис уақыясының болып өткен жери, Арал теңизиниң бойы. Ҳәзирги Қарақалпақлар жасап атырған мекән соның ушында бул естеликти бабаларымыздан қалған мийрас сыпатында қәстерлеуимизге болады.

Мине бул тарийх пенен байланысқан аңыз көп әсирлерден бери халықтың ядында сақланады. Яки болмаса халық өлиминен көре өз өлимин абзал көрип, душпан әскерлерин қыя шөллерде адастырып жалғыз өзи санмың ләшкерлерди өлим апатына алып келген Шопан Шырақты еске алайық.

Булардың бәри де халқымыздың өтмиштеги болған өз минез қулқы, досларына ҳәм душпанларына болған көз-қарасы. Бул уақыялардың айырымларын сары қағаз тарийхтың өзи бизиң заманымызға жеткизген болса, көпшилигин қаты қулақ халқымыз ауыз әдебиятында сақлап келди.

Биз ески дәуир әдебиятын шама менен ең әйемги дәуирден X— әсирге шекем — деп белгилесек те оның шегараларының белгиси көринбейди, себеби көп жыллық урыслар нәтийжесинде көп ғана мийраслар жоғалып кеткен.

Гейде Махмуд Қашғарийдиң «Түрк сөзлиги» топыламын оқып отырып халқымыздың ерте дәуирдеги қосықларын оқып отырғандай боламыз. Мысалы:

Ай шығып айланды,
Ақ булт топланды,
Аспай жүзи қапланды,
Моншақ суулар тамшылар.

Бултар шахмақ шақпақта,
Жамғыр буршақ жаумақта,
Самал оны қуумақта,
Қайда барар белгисиз — деген.

қатарлар қайсы халықтың қайсы уақытта жазып алынғаны да белгисиз.

Халық арасында ески дәуирден қалған қосықлар да

көп. Хәтте олардың қайсы дәуірлерге тийисли екенлигинде айырыу қыйын.

Абырай берсең — улыстан,
Әжел берсең қылыштан,
Оттан, суудан асыра —

деген қатарларды да тап жақын жыллардың мийрасы сыпатында қарауға болмайды.

Гейпара халық қосықтарында ерте дәуірдің уақыялары да айқын сүүретленген. Мысалы:

Балам менің балдайды,
Белине садақ байлайды,
Ел шетіне жау келсе,
Дүркіретіп айдайды.

Бұл қосықтағы садақ яки сарыжай орта әсирдің урыс құралларының бири болған.

Бала ержеткенде өз алдына отау тигіп беріп, басына қалпақ кийгизиу дәстүрлері «Қорқыт ата кітабы» нда да бар. Тап усындай уақыяларды сүүретлеуші қосықтар қарақалпақ ауыз әдебиятында кең тарқалған. Мысалы:

Қарағым менің жасында,
Жасыл қалпақ басында,
Әшөкөйлі ақ отау,
Ағасының қасында.

Бұл хәдейселер қарақалпақтардың ерте дәуірдегі әдебиатты қәлиплестириуе де белгили дәрежеде орны болғанлығын көрсетеди. Бирақ есапсыз болған урысқағыслар көп ғана мәдени мийрасларды умыттырған.

ҚЫПШАҚ ДӘУИРИНИҢ ӘДЕБИИ ЕСТЕЛИКЛЕРИ

Түрки халықтарының арасында «Қыпшақлар бирлеспеси» деп аталған үлкен бирлеспе бар. Буның келип шығыу тарийхының өзи бизиң эрамыздың биринши әсирлеринен басланады. Көпшилик алымлар буну түрки тилине тийкар салған қәуим деп те атайды. Қалай да түрки тилине тийкар салған ири үш түрли қәуим. 1) оғузлар 2) қыпшақлар 3) қарлуқлар.

Оғузлар дегенде биринши орында османлы түрклер, түркменлер хәм азербайжанларды түсинемиз. Олар киши Азия далаларынан баслап, Әмиу хәм Сырдарья-

ның орта бууынына шекемги аралықларды ийелеген. Қыпшақлар болса Сибирь жеринен басланып Орал тауларына шекем. Орал тауларынан Арал теңизине шекемги этирапта жасаған. Ал қарлуқлар болса Орта Азияның орайлық қәуимлериниң бири болып, Қашғардан баслап Әмиу хәм Сырдарьяның орта бөлегине шекемги жерлерди ийелеген.

Қыпшақлар соның ала бери ысырылып, оғуз хәм қарлуқлар менен пүткиллей араласып кетти. Бул араласыу негизинен VI әсирден басланған болса, соның хәтте Шыңғыс хан басқыншылығы дәуирине шекем де дауам еткен. Сол тийкарда түрки тилиниң оғуз—қыпшақ хәм қарлуқ—қыпшақ диалектлери пайда болған. Сол тийкарда дәслең «Қорқыт ата кітабы» соның Юсип Хәс Хәжибтиң «Бахытқа баслаушы билим», Ахмад Югнакийдин «Хақыйқатлар сыйлығы» кітаплары пайда болған еди. Бирақ оғузлар менен қыпшақлар арасында да айрым келиспеушиликлер болып турған. Усындай келиспеушиликлердин себеби менен XI әсирде пешенек бирлеспесиниң өз ордасын таслап батысқа қарай шегиниуине де себеп болды. Солай етип пешенеклерден ғәрезли болып жасаған «Қара бөриклиер» де ордасын Дон дәрьясының бойларына қарай ауыстырыуға мәжбүр болды. Қарақалпақтардың халықлық атамасы менен байланыслы болған «Қалпақ», «Қара бөрикли» «Қара малақайлы» атамаларының келип шығыуы да тап усы дәуірлерден басланады.

«Қалпақ» атамасы IX әсирдеги Хорезм патшасы Алтын Таштың көшпели қәуимлерден жыйнап алған сайланды әскерлердиң аты менен байланыслы. Ол соның ала «Қара бөриклиер» атанып, кейнинен XII әсирде қыпшақлар тәрепинен жаулап алынғаннан кейин және қыпшақлар атанып кетти. Қыпшақлар үлкен қәуимлик бирлеспе болған менен де өз алдына халық болып қәлиплесе алмады. Бирақ қарақалпақ, қазақ, қырғыз, татар, башқұрт хәм басқа да халықтардың пайда болыуына тийкар салды.

Профессор Н. А. Баскаков «Дүньядағы түрки тиллериниң ишинде қыпшақ тилине ең жақын тил қарақалпақ тили, оннан кейин қазақ тили хәм өзбек тилиниң айырым диалектлерин атап өтиу мүмкин» — деп жазған еди.¹ Соның ушында қарақалпақлар бул бир-

¹ Н. А. Баскаков, Тюркские языки. Москва, 1960 год, стр. 167

леспе менен эдеуир байланышкан, хатте бул бирлеспениң белгили тийкарын, негизги бөлеклерин кураган. Булардың VI-X эсирдеги огуз-қыпшақ бирлеспелеринде баслы орынды ийелегенликлерин есапка алмаганда да, XI эсирден баслап пүткиллей «қыпшақлар» атанып кетиуи де хәрқандай адамды ойландырады.

Қыпшақтың негизи Сақ қәуимлеринен шыққан болып «Кейсақ» (Уллы сақ) болып аталып, сонынан «Қайсақ», «Қыпсақ», «Қыпшақ» болып өзгерген. Бул хаққында Ноғайлы дәуирдин жырауы Қазтууған:

Алаңда алаң, алаң бар,
Бата алмай жауы алаңлар.
Сақтан шыққан кейсақ бар
Кейсақ, қайсақ, қыпшақ боп,
Он еки атаға таралар.

Бул жерде қыпшақты он еки атаға бөлип қарау ерте дәуирдеги жазылған китаптардан қалған. Мәселен X эсирде жасаған Араб тарийхшысы Ан Наўверий энциклопедиясының «Түрк хаққында мағлыұматлар» деген бабында: Қыпшақ қәуими 12 бөлимнен турады. 1) Тоқсаба 2) Иста, 3) Бурж оғлы, 4) Бурди, 5) Ябы, 6) Қәнлу оғды, 7) Анж оғлы, 8) Дурут, 9) Қара бир оғлы, 10) Жузнан, 11) Қара бөриккли, 12) Қуйын—деп көрсетеді.

Булардан Қара бөриккли қарақалпақ халқының тунтас бир атын көрсетсе «Ябы», «Қаңлы», «Қуйын» атамалары қарақалпақлардың белгили қәуим хәм урыу атамалары. Хатте «Ябы» менен «Қаңлы» Хорезмде өз алдына үлкен еки мәмлекет дүзген—«Ябы» хәзирги қарақалпақ қыпшақларының урыулық бөлегине киргени менен «Қаңлы» менен «Қуйын» бул урыулық бөлекке кирмейди. Демек солай екен, қыпшақ бирлеспеси урыулық бөлеклерден анағурлым ерте пайда болған.

Соның ушында қарақалпақлардың ерте дәуирлерде өзлерин «Қара бөриккли», «Қара қыпшақлар» деп атауында да белгили дәрежеде хақыйқатлық болса керек.

Тарийхта Қара қыпшақ атамасының басланыуы XII эсирде қыпшақлардың қара бөриклерди жаулап алыу дәуиринен басланған. Бул тийкарынан алғанда Қоблан дәстанының пайда болуу дәуирлерине туура келеди. Қазақлар Қобланды қара қыпшақ деп атайды. Бул атама қарақалпақлардың «Қоблан» дәстанында да бар.

Қобланның хаслын сорасаң,
Рустемнің нәсли еди.
Тийкаргы атын сорасаң,
Ол айырылған ел еди.
Дәшти қыпшақ дер еди.

Мине буның өзинен-ақ белгили болып турыпты. «Қара қыпшақ, қыпшақлардың белгили бир шақабы болған.

Бирақ Қара қыпшақ Қобланды деген адам тарийхта болған ба, болмаған ба, бул жағы белгисиз. Солай болса да көпшилик тарийхий қосықларда оның аты аталады. Рус тарийх хәм этнография изертлеушилерин «Қара қыпшақ Қобланды да нең бар еди қулыным»—деп аталған қосық қатарларын жазып алған хәм оны қырғыз, қайсақ аўызекни естеликлериниң бири сыпатында жәриялаған. «Бул қосықты Қотан жырау айтқан екен»—деген сөзине қарағанда қосықтағы уақыялар XII—XIII эсирди өз ишине алады. Мысалы:

«Қара қыпшақ Қобланды да нең бар еди, қулыным!
Сексен асып, таялғанда тоқсанға,
Тура алмастай үзилди ме? Жулыным!
Адасқанын жолға салдың бул Ноғайлы улының,
Бул ордада жанған шам, пилиғиң сөнип қурыдың,
Қара қыпшақ Қобланды да нең бар еди, қулыным!

Қосықтың авторы Қотан. Бирақ бул Қотанды 1223-жылы. 31-майда Қилка дәрьясының бойында Шыңғыс ханнан жеңилип, Венгер жерине қарай қашып кеткен Қыпшақ ханы Қотан деп ойламасақ керек.

Солай болсада қазақ, қарақалпақ хәм қырғыз халықларының арасында жүдә ерте дәуирлерде өткен, негизинен огуз-қыпшақ хәм қыпшақ дәуириниң данышпан жыраулары Қорқыт, Кетбуға, Қотан атлары қайта-қайта тәкирарлана береді. Мысалы, айырым толғауларда «Қорқыт ата айтқан екен»—деп басланса, айырымларында:

Кетбуғадай бийлерден,
Кенес сорар күн қайда?

— деп толғанады. Қотан хаққындағы мағлыұматлар да тап сондай. Егер тарийхий мағлыұматларға сүйенсек, Қотанның жасаған заманы XIII эсирдин ахыры XIV эсирдин бас гези. Шыңғыс ханның баласы, дәшти Қыпшақтың дәслепки ханы Жошының өлген дәуирине

туұра келеди. Себеби Жошы өлгенде оны әкеси Шыңғыс ханға ҳешким еситтире алмай, бул қаралы хабарды тек сол ұақытта қыпшақлар арасынан шыққан дана жырау Қотан ғана еситтирген. Қотанның бул жоқлау түрінде айтқан толғауы көпшилик шығыс изертлеушилердің қолжазбаларында бар. Мысалы:

Теңиз бастан былғанды,
Ким тыңғызар қа ханым?
Терек түптен жығылды,
Ким турғызар қа ханым?

Буған Шыңғыс хан жууап қайтарады:

Теңиз бастан былғанса,
Тыңғызар улым Жошыдур,
Терек түптен жығылса,
Турғызар улым Жошыдур.

Бирақ Қотан дәслепки пикирлерин қайталай бергеннен кейин, Шыңғыс хан баласының қайтыс болғанлығын сезеди. Хабар жумбақ түрінде айтылғанлығы ушын да Шыңғыс хан Қотан жырауды өлтире алмайды.

Усы Қотан жыраудың «Қара қыпшақ Қобланлы да нең бар еди, қулыным» деген толғауы да Қоблан батыр қаққында емес, бәлки «Қобланлы», яғний «Қара қыпшақлы», «Ноғайлы» дегендей, бәлки сол тайпаға дерек батырлардың биреуіне айтылса керек, себеби толғауда баян етилгендей-ақ Қоблан нәсилине дерек, Қара қыпшақлы батырлардың бири Үйсиннің маңлай алды батырларының бирин өлтирип қойған. Толғау сол қаққында жазылған. Себеби бул ұақытлары Қыпшақ бирлеспеси жоғалып, оның орнына Ноғайлы бирлеспеси қәддин тиклеп атырған бир ұақытлар еди. Соның ушында Қотан тәрепинен: «Адасқанын жолға салдық, бул Ноғайлы улының» — деген пикир айтылған. Қыпшақ бирлеспеси сапластырылғаннан кейин Алтын Ордада әдеуір урыулық бөлекленулер пайда болса керек. Өйткени айырым дереклерде Қотан қыпшақтың жырауы—деп аталса, гейпараларында Үйсиннің жырауы — деп те берилген.

Халық китапларында Қыпшақ оғуз ханның баласы — деп бериледи. Қыпшақлар дәслеп оғузлар менен бириккен халында көринсе де, сонынан қыпшақлар

атанып. Моңғолия шегарасынан Дон дәрьясына шекем, Арал теңизинен Орал тауларына дейин, Оралдан Кавказға дейинги аралықларды ийелеген. Ал Сығнақтан Орал тауларына шекемги аралық «Дәшти қыпшақ» — деп аталған. Олар Дон менен Жайық дәрьяларының арасында өз ордаларын дүзип, Ийтемген, Боняк, Тугархан, Қотан, Кура — деп аталған белгили бийлерине ийе болған.

Қыпшақтың соңғы ханы Қотан Шыңғыс ханнан жеңилип Венгер жерине қарай қашып кеткен. Сол күннен баслап бул жерде моңғоллардың ҳәкимшилиги басланады. Қыпшақ бирлеспеси тарқалып, оның орнына Ноғайлы бирлеспеси пайда болады.

Ал қыпшақ ханлары қаққында ХІІ әсирде Шару хан, оның баласы Атырак, Атырактың баласы Кончак, оның баласы Қотан қаққында көп сөз болады. Қотан рус князьлері менен жақсы аўқам дүзеди. Бирақ моңғол әскери бул аўқамды да ыдыратып жиберди.

Шыңғыс ханның хужимине көбирек қарсылық көрсеткен Қыпшақлар еди. Соның ушында моңғоллар буларға көбирек қастын тикти. Шыңғыс хан Дәшти Қыпшақты қолға киргизгеннен кейин де буларға күн бермеди. Булардың көбирек батырлық көрсеткенине қәхәри келип, өлтиргенин өлтирди, тири қалғанларын сырт мәмлекетлерге қул етип сатып жиберди. Солай етип Азия тарийхындағы «Қыпшақлар қырғыны» басланды. Себеби Шыңғыс хан: «Егерде қыпшақлардың үштен еки бөлегин қырып тасламасақ, Дәшти Қыпшақта моңғоллар хұкимран бола алмайды» — деген сөзди айтқан.

Солай етип қыпшақлар көп муғдарда Араб хәм Түркия еллериннің қул базарларында сатылған. Булар бүгинги қазақ, қарақалпақ, өзбек, қырғыз, татар, башқұрт хәм Кавказдың айрым түрк тиллес халықларының бабалары еди. Усындай себеплер менен аман қалғандарының өзи де Түркия хәм мысыр жерлерине қашып кете баслады. Солай етип Мысырда Мамлюклер, қулар мәмлекети пайда болды. Оның тийқары 1250— жылы Аюбийлер династиясының соңғы патшасы Султан Туран шахты өлтирип, оның орнына қыпшақлар сәрдары Мүйиз Айбектиң тахқа отырғанынан басланады. Солай етип, Анатолия жеринде қыпшақлар мәмлекети 1507-

жылға шекем өмир сүрген. Олардың арасында белгилі алымдар хәм шайырлар жетилисіп шыққан. Өзин «Қыпшақлар» деп атап, пүткил дүнья мәдениатында үлкен из қалдырған. 1320-жылы Бағдат қаласында жасаған бир Сығнақий деген шайыр өзиниң тууылып өскен жери Сығнақты сағынып қосық жазып қалдырған. Мысалы:

Бурын бул бир еркин өскен ел еді,
Билимдилер мекан еткен жер еди.
Гүлди езип кетти аттын туяғы,
Рейимсиз душпан кимди аяды?...
Байыұлы қус жайлап, мұңлы меканын,
Адамлар төрк етті, сүйген ұатанын.
Бар еди онда «Нығаяны» жазған шайырлар,
Оларды хор етті... ақылы зайыылар,
Болды «Хидаяны» жазған алымдар,
Оны да гүм етті, қанхор залымдар.
Жүрмиз өзге журттын топырағын жалап,
Жас төккеннен басқа қалмады талап.
Кеўлимде бир сағыныш орнапты,
Қайта көриў несип еткей Сығнақты!...
Қанат пйтсе, мен елиме ушпақпан,
Қыя шөлде қаңғып жүрген қыпшақпан...

Мине буның өзинен-ақ белгилі, сол ұақытлары сырт еллердиң өзинде көп ғана қыпшақлар болған.

Бизиң қарақалпақ әдебиятының төркинлериниң бирине «Қыпшақ дәуириниң мәдени естеликлери» — деп ат қойыуымыздың баслы себеби, ата-бабаларымыздың бул бирлеспеде актив қатнасыуы, бир неше әсир даўамында өзлерин «қыпшақлар» деп атауы еди. Себеби «Қара бөриклилер» диң өзи де XII әсирден баслап қыпшақлар менен пүткиллей араласып, өзлерин қыпшақлар деп атай баслады. Рус князьлары менен бекем байланыс дүзди.

Мәселен, 1149-жылы Москваның тийкарын салған Юрий Долгорукийдиң атасы қайтыс болғанда бизиң бабаларымыз болған Қара бөриклилер: «Бизлер рус жери ушын, сениң арың ушын жан беремиз» — деп айтқан. Олар даңқлы Киевтиң дәруазасын қорғауға қатнасады. Бул дослық қатнасықлары сонынан да даўам етилген. Қыпшақ дәуири ҳаққында көп ғана китаплар жазып қалдырылған.

Бул дәуирдеги әдебияттың үлгилери тек халықтың ядында ғана қалған. Ҳәтте бүгинги күндеги халық

ауызынан жазып алынған қосықларда бул ҳаққында жетерли мағлыұматлар бере алады. Мысалы:

Тәрийпин басланып, Масагет Сақтан,
Қай жерде болсаң да сен жандың ҳақтан,
Тәрийхыңды оқып көрдим ҳәр жақтан,
Хәр әсирде сарсан болған қарақалпақ.

Бир атың Ноғайлы, бир атың Қыпшақ,
Барлығында барсаң, тарихты ұқсақ,
Жаўгершилик бәрхә бахтыңды тусап,
Мийрасларың ойран болған қарақалпақ.

Бул қосық қатарлары ҳәзирги фольклористлеримиз тәрәпинен жазып алынса да халықтың мәдени тарихы ҳаққында белгилі дәрежеде сыр шертеди. Ал ол Қыпшақ дәуиринен бизге мийрас болып қалған шығармалардың бири «Қоблан» дәстаны болып есапланады.

АЛТЫН ОРДА ДӘУИРИНИҢ ӘДЕБИЯТЫ (XIII—XIV ӘСІР)

Орта Азия 1220-жылы Шыңғыс хан тәрәпинен жаўлап алынған еди. Ол 1219-жылы Жети суўды басып алып, соңынан Отырар менен Сығнақты ойран етті. Буннан кейин баслы хужимди Хорезмге бағдарлаған еди. Хорезмниң әскерин жеңе алмаған Шыңғыс хан, ең соңында Әмиўдәрьяны байлап Гөне Ургеништи суўға алдырып жиберди. Хорезм патшасы Мухаммед Хорезмшах 1220-жылы Каспий теңизине қарай қашты. Солай етип Шыңғыс хан пүткил Орта Азияны өзине қаратты. Барлық халық қаҳарманлық пенен гүрести. Бирақ ҳәддинен асқан жаўызлық хәм ҳийлекерлик халық қарсылықларын тыңламады.

Өзбеклердиң, қазақлардың көпшилик бөлеги Едил хәм Жайық бойларына шығынып кеткен сыяқлы, бул дәуирде қарақалпақлардың ең баслы бөлеги Дон дәрьясынан баслап Жайыққа шекемги араны меканлаған еди. Бул ұллы қыпшақлар мәмлекети болып, қарамында ҳәзирги қарақалпақ, қазақ башқұрт, татар хәм көшпели өзбеклер деп аталған Қыпшақ, диалектинде сөйлейтуғын халықлар бар еди.

Қыпшақлар аттың үстинде шыбындай ушатуғын, қарсыласқанды бөктергиге басып кете беретугын шәпик жаўынгерлер еди. Шыңғыс хан соның ушында бу-

лардан әдеуір сескенди. Қыпшақлар буннан тысқары рус князлары менен аўқамлас еди. Бул жағы моңғолларды әдеуір ҳаўлықтырды. Бирақ солай болсада Шыңғыс хан 1223-жылы 31-майда қыпшақлар жерине бастырып кирди. Қыпшақларға жәрдем беріу ушын рус князи Мстислав Удалай келип жанына Чернигов князлигин қосып алып саўашқа қатнасқан.

Бул жағдайды сезген Шыңғыс хан және ҳийлекерлик жолына өтеди ҳәм рус князлерине хат жазады: Бул хаттың мазмуны төмендегише болып: «Биз рус жерине қарсы урыс ашпаймыз. Бизің ат бағарымыз болған бахты қара қыпшақларды қолға киргизбекшимиз»—деген мазмунда баянлаған еди. Бул хатты оқып танысқан рус князлери «Моңғоллар бүгин қыпшақларды басып алатуғын болса, ендиги гезек бизлердики»—деп ойлаған да әскерлерин саўаш майданынан алып шықпаған. Қилька дәрьясының бойында болып өткен бул саўашта қыпшақ ҳәм рус әскери жеңилди. Бирақ бул рус әскериниң бәри емес, тек ғана қыпшақларға жәрдем берген бөлеги еди. Соның ушында бул ретте Шыңғыс ханның руслар менен оншама исн болған жоқ. Бәлким күши де жетпейтуғын шығар. Соңынан барып оның ақлығы Бату рус жерлерине бастырып кирди.

Шыңғыс хан сол сапары қыпшақларға көбирек қастын тикти. Бул жердеги халықтың үштен бир бөлегин қылыштан өткерип, және бир бөлегин сырт еллерге қул етип сатып жиберип, қалған бир бөлегин ғана аман сақлап қалды, себеби бул бөлек Шыңғыс хан сиясатына садық болып қалыуға тийисли еди. Солай етип өзи басып алған жерлердиң бәрин балаларына бөлип бере басады. Үлкен баласы Жошыға моңғол территориясынан Дон дәрьясына шекемги аралық арқалы рус жери менен шегараланып, түслиги Хорезм мәмлекетин өзине қосып алып, Сырдәрьяның орта бууынын да өз ишине қамтып, тап Қашғарға шекем созылды. Ортаншы улы Чигатайға ҳазирги Өзбекстанның орайлық қалалары Бухара, Шахрисабз, Самарқанд, Ташкент, Ферғана ҳәм Хурасан жери берилди. Бул жерлердиң көпшилигин түрк тиллес халықлар жайлайтуғын еди. Жошы империясы «Алтын Орда» ал Чигатай ҳүкмиранлығындағы жерлер «Чағатай улысы»—деп аталады.

Шыңғыс хан басып алғаннан кейин бул жерлер бир әсирдиң өзінде де қаддин тиклей алмады. Көп ғана

жайлар бузылып китаптар өртелди. Халық ҳәр феодалларға улыс сыпатында бөлип берилип, бир үлкеден екінши үлкеге ақша булттай көшти де жүрди.

Шыңғыстың баласы Берке тусында Жайық дәрьясының қапталына Алтын Орданың пайтахты Сарай қаласы салынып Хорезмнен он мың өнермент алдырылған. Соңынан Хорезмге Берке әуладларының бири әмир болып тайынланғанда Сарайшық әтирапын жайлаған халықлардан жигирма мың әскер ҳәм оны мыңға жақын шоры қуллар қосып берилген. Шыңғыс әуладларының хан ҳәм әмир болып тайынланыуына байланыслы тап усындай инамлар Қырым ҳәм Туркистан ұалаятларында да жиберилген. Буның есесине оларда Сарайшыққа саўға ҳәм хызметкер сыпатында өз пухараларынан жиберип турған. Солай етип бул кәуимлер ҳәм халықлардың өзи пүткиллей араласып кетип еди. Моңғоллар бундай сиясатты жүдә узақ үкелерди өзине бағындырыу, халық массасына өзиниң ҳүкмиранлығын жүргизиу ушын ислеген. Соның ушында халықтың ядында XIII—XIV әсирге тийисли болған Сарай, Гөнеургениш, Сығнақ, Отырар ҳәм Қырым ұақыяларының толық сақланып қалғанлығын көрип ҳайран қаласаң. Бул үкелер географиялық жағынан бирбирине жақын келмесе де халық өзиниң мәденият тарийхы естеликлеринде тап сол үкелерде болғанлығы ҳаққында баян етеди. Яки болмаса сол дәуирге тийисли болған Сарай, Гөнеургениш, Сығнақ, Қырым аңызларын тап өз көзи менен көрген сыяқлы сөйлеп береді. Соның ушында халық бул дәуирде бир жерде жасай алмаған. Буны тарийхий шынлықтың өзи де кёрсетип турыпты.

Қарақалпақ халқы XI әсирде Дон бойларына қарай көшип кетсе де оның айырым бөлеги Хорезмде қалған. Ҳәтте Едигениң тусында, XIV әсирде Қутлығ Темирдиң Хорезмде хан болған ұағында қарақалпақлардың бул үлкедеги активлиги және де күшейеди. Буннан тысқары өтмиш тарийхы жүдә узақтан басланатуғын, бирақ белгисиз себеплер менен жүдә азайып қалған, Әмиүдәрьяның Аралға қуятуғын жерин мөкан еткен араллылар деген халық бар. Олар өзлерин араллы өзбеклер деп атағаны менен еки халықтың өзбек ҳәм қарақалпақ халқының компонентин өзлеринде толық сақлаған. Булар дәслепки қарақалпақ кәуимлериниң бири болып, соңынан өзбеклесип кеткен

болыуы, яки өзбек қәуимлериниң бири болып қарақалпақласқан болыуы да итимал. Олар хәтте өз алдына халық болыу дәрежеси ушын да гүрескен. Соның ушын да еки халықтың да әдет-үрпн хәм этнографиясына бойсынбайтуғын да миллий белгилери бар.

Қулласы, Шыңғыс хан басқыншылығының жауызлықлары хәм буған қарсы халық гүреслериниң белгилерин сыпатлайтуғын аңыз әдебиятының естеликлерин қарақалпақлар арасында да әдеуир тарқалған. Солардың бири хәзирги Қарақалпақстанның Төрткүл районы әтирапынан жазып алынған «Гүлдирсин ҳаққындағы аңыз.» Бул аңызда душпан сәркардаларының бирине ашық болып, өз елин сатқан Гүлдирсин деген қыз ҳаққында айтылады.

«Гүлистан» деп аталған бир әжайып қала бар екен. Душпан оны қамал қылыпты. Фарры патшаның басылығында пүткил халық жанын жаббарға берип гүрескен. Алты ай дауамында гүрессе де душпан қаланы қолға киргизе алмапты. Соңынан хийле жолына өтип, халықты ашылыққа гирипдар етип, қаланы басып алыу жолын ойлапты. Арадан бир неше ай өткеннен кейин қала ашылыққа ушырапты. Бирақ душпанға берилмепти. Соңынан халық ақсақаллары ойласып, адамларда қалған дәнди жыйнап, семизирек бир-еки өгизге жегизипти. Өгизлер дәнге бөгип, өлежақ болған ўағында дәрўазадан шығарып жиберипти. Душпанлар өгизди сойып қараса, ишиниң бәри дән екен. «Ўәй, бул қаланы ала алмайды екенбиз. Басымыздың аманлығында қайтайық,—деп бир шешимге келген ўағында, көшкіден қарап турып душпанның сәркардасын сүйип қалған патшаның жеңилтек қызы Гүлдирсин хат жазып, оны сарыжайдың ушына илдирип, сыртқа қарай атқан екен. Хатта: «Өгиз ўақыясына исенбен. Бул тек хийле. Бул жерде халық аштан қырылмақта. Егер бир күн иркилсеңиз қала өз-өзинен бериледи» деп жазылған.

Душпан және бир күн иркиледн. Қала тәслим болады.

Соңынан ләшкерлер Гүлдирсинди сәркарданың алдына алып келеди. Сонда сәркарда: Әй өз ўатаны хәм ата-анасына опа қылмаған қыз, сен маған опадар яр бола алармедин!»—деп аттың қуйрығына байлатып, сүйретип өлтиредн.

Душпанлар «Гүлистанды» жер менен жексен етип

қарабаханаға айландырған. Соңынан халық бул жерге «Гүлдирсин»—деп ат берген».

Бул аңыз көп әсирлер дауамында пайда болған болса да елеге шекем халықтың аўзынан түспей киятыр.

Монғоллар бул жерлердеги халықларды қаншама дәрежеде қырмасын, жауызлық ислер жүргизбесин өзлериниң азшылығына байланыслы олардың тилин, әдебиятын хәм мәдениятын жоқ ете алмады. Өзлерин хан, бек хәм басқарыўшы топарлар деп танығаны менен бул жерлердиң әдет-үрпн хәм мәдениятына бойсынды. Сарайдың қарым-қатнас қағазларының өзи де қыпшақ тилинде жазылды.

Халық арасынан белгилн шайыр, алым, музыкант хәм художниклер өсип жетилесе баслады. Усындай шайырлар қатарында Алтын Ордадан шыққан Хоразмий, Қутуб хәм Сайфы Сарай мийрасларын көрсетиў мүмкин.

Бул дәўирде Алтын Ордада негизинен қыпшақ тилиндеги әдебият, ал чигатай улысында өзбек әдебий тилине тийкар салған, сол ўақытлары чигатай тили деп есапланған қарлуқ-қыпшақ тили раўажланбақта еди.

Шыңғыс әуладлары дәслеп түрки тиллес халықларды менсинбегени менен соңынан олардың қызларын ҳаяллыққа алып, өзлери де қыз берисип кем-кемнен куда-қудағай болып араласа баслады. Қан араласыў тийкарында айырым жергиликли түрки халқының ўәкилеринде дәслеп әмир, соңынан хан дәрежелери берилди. Усының салдарынан ел арасында султан, аға султан, бек, бий деп аталған мәнсаплар келип шықты.

Негизинен алғанда XIII әсирдеги түрки халықларының ишинде бундай мәнсап хеш биреўинде де жоқ. Бундай атамалар тек XIV әсирден баслап гезлеседи. Демек Шыңғыс хан хәм оның балалары тусында бундай атақлар тек өз урпақларына ғана тийисли болған. Бундай атаққа биринши ерискен адам Батыйдың жақын қарындастарының бирине үйленип, 1340-жылы Нойын, соңынан Әмир титулын алған, Қарақалпақлар этногенизине қатнасы бар Маңғыт тайпасынан шыққан Ноғай мырза, соңынан оның абройы түрк тиллес халықлар арасында әдеуир күшейип, өз алдына Ноғайлы аўқамын дүзеди. Қарақалпақлар мине усы Ноғайлы аўқамына садық болып, тап XIV әсирдин ахы-

рында сол аўқам қулағанша оның тийкаргы халқының бири сыпатында жасаған.

Ноғай хатте 1382-жылы Қырымды ийелеп турғанда да Едил, Жайық бойының халықларының көпшилигин Қырымға көширген. Бул ҳаққында айырым мағлыўматлар профессор Қабыл Мақсетовтың халық аўзынан жазып алған тарийхий қосықларында да ушырайды. Мысалы:

Көшип барған жери Қырымның таўы,
Жайықтың жағасы Орал атаўы.
Он мың үйли Ноғай Тохтамыс ханы,
Соның қараўына кирди Қарақалпақ.

Қарақалпақ жазба хәм аўызеки дереклеринде де Алтын Орда ханы Тохтамыс ҳаққында көп ғана мағлыўматлар сақланған. Бул ўақыялар негизинен алғанда Едиге хәм оның әўладлары менен байланыслы.

XIV әсирдин екнши ярымынан баслап Алтын Орда әдеўир майдаланды.

Оның қурамында «Ақ орда» хәм «Көк орда» деп аталған ханлықлар пайда болды. Шыңғыс әўладлары арасындағы тахт ушын талас, улыс ушын гүреслердин өзи де XIV әсирден баслап түрки тиллес халықлардың өз-ара бөлиниўлерине себепши болған еди.

Бул дәўирде Темурийлер мәмлекети Шахрисабиз хәм Самарқанд этирапына жәмленип, өзбек халқының тийкарын қурай баслады. Буннан әдеўир кейинирек XV әсирде Жәнибек хан қазақлар менен қарақалпақлардың айырым бөлеклерин өзине жәмлеп қазақ ханлығын қурды.

Ал қарақалпақлардың басым көпшилиги Ноғайлы бирлеспесиниң тийкаргы халқы сыпатында қалып кетти.

Соның ушында XIII—XIV әсирдин аўызеки хәм жазба естеликлерин өзбек, қазақ, қарақалпақ, қырғыз, татар, башқурт хәм басқа халықлар арасында да теңдей қызмет қылады.

Өзбеклердин баслы бөлеги Чигатай улысына киргени менен Алтын Орданың Сарай хәм Сығнақ қалалары хәм сондай-ақ Хорезм менен қатнасықты үзген жоқ. Бул жерлердеги мәденият хәм әдебият бирине бири өтип, бир-бирин толықтырып отырды.

НОҒАЙЛЫ ЗАМАНЫНЫҢ ӘДЕБИЯТЫ

(XIV—XVI ӘСИР)

Хәрқандай қарақалпақ дәстанын оқысақ «Ноғайлы» деген сөз бенен ушырасамыз. Хатте барлық дәстанларда «Ноғайлының елинде, қарақалпақ халқында»—деп басланады. Биреўинде «Аз Ноғай», биреўинде «Көп Ноғай», айырымларында «Он сан ноғай», гейпараларында «Ноғайлының алты улы»—деп бериледи. Мысалы:

...Аз Ноғайдың елинде,
Қарақалпақ халқында, «Қырық қыз».

...Көп Ноғайдың ишинде,
Уллы Ноғай журтында.

Шәрияр»

...Геўирлерди ноғайлар,
Кейнине қуўып барады.
...Ноғайлыдан жеңилип
Төмен салып мойынын,

«Ер Зийўар».

Тек бул ғана емес. Улыўма қарақалпақ аўыз әдебиятының көпшилиги «Ноғайлы» атамасы менен байланысады. Бул атама халық тарийхы менен байланыс болған толғаўларда да көп ушырайды.

Мысалы:

Орманбет бий өлгенде,
Он сан Ноғай бүлгенде.

Демек, бул сөз халық тарийхы менен бекем байланысқан атама. Буны тарийх илими де бийкарламайды. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўинде тийкарынан Ноғайлы аўқамының шығыс группасының баслы орынды атқарғаны ҳаққында жазады. Бундай илимий анықлама XIX әсирде жасаған қарақалпақ шайырлары хәм буннан кейинги шайырлар шығармаларында да ушырайды. Мәселен XIX әсирде жасаған шайыр Өтеш Алшынбай улы:

Оны Өтеш Шежиреден көрмишлер,
Соның азкем жерин айтып бермишлер,

Ол Ноғайлы қарақалпақ дермишлер
Бұлғиншилиқ пенен жүрген дүньяда.

— деп жазған болса, хәзирги заман қарақалпақ жырауларының белгили үәкили Қыяс Хайратдинов, қарақалпақ халқының музыкалық әспабы болған қобыздың сол Ноғайлы заманынан қалған мийрас екенлиги хақында.

Әуел баста пайда болдың он санда,
Ата-бабам посып жүрген заманда,
Ноғайлы дейди екен халқымды сонда,
Түп бабамды көзін көрген қобызым.

— деп толғанады.

Демек Ноғайлы деген тосыннан болған атама емес. Ол халықтың тарийхына беккем сиңип кеткен. Сонда қарақалпақ әдебияты менен тарийхына буншама сиңип кеткен Ноғай деген ким?

Биз дәслеп Ноғай—деген атама менен 1340-жыллары Алтын Орда тарийхында ушырасамыз. Ноғай—бул түрки халықлар арасынан шыққан ең биринши Әмир болып, Моңғоллардан ең дәслепки улыс алып ел бийлеген адам. Дәслепки тарийх хәм әдебиат изертлеушилерде Ноғайды моңғол деп қараушылықта болды. Бирақ оның моңғол яки Шыңғыс тұқымынан емеслигиниң өзи өмириниң ақырына шекем хан титулын алуына мүмкиншилиқ бермеді, себеби ол Алтын Ордада хәтте ханлардан артық абройға ийе болып, соншама батыр хәм епшил болуына қарамастан, Әмир дәрежесинде қалып кетеди. Әскерлердиң түрки халықлардан құралған бөлегине ғана саркардалық етеди. Соның ушында ол түрки халықлары арасынан шыққан Маңғытлар әмири сыпатында ғана тән алынады. Оның тәсири Едил, Жайық, Туркистан хәм Қырым жерлеринде анық көринеди.

Солай болсада Ноғайдың аты Алтын Ордадағы барлық түрки халықларында теңдей сақланып қалған деп дәлиллек болмайды. Оның аты хәзирги Ноғай, қарақалпақ хәм қазақ халықларының ишине пүткіллей сиңип кеткен. Хәтте қарақалпақлар XIV әсирден тап XVI әсирдиң ахырына шекем өзлерин Ноғайлы деп атаған.

Енди қарақалпақлардың Ноғайлы-атамасына бун-

шама садықлығы мәселесине келсек, және сол ўақыттағы моңғоллар сиясатына қайтыуымызға туўра келеди.

Шыңғыс хан түрки халықларының биригип, мәмлекет болып кетиуинен қорыққан. Әсиресе қыпшақлар бирлеспесиниң күшейиуине қарсы болған. Соның ушын да ол айырым ири қәўимлердиң улыс сыпатында раўажланыуына ерк берип жиберди. Бул жағдай оның урпақлары ушын көп сандағы ханлық тахтлар менен тәмийинлесе, екынши жағынан булардың бөлеклениуи, моңғоллардың аз санда болуына қарамастан мәмлекетти услап туруына мүмкиншилиқ берер еди.

Соның ушында Алтын Ордадағы өзбек, ноғай, қазақ, татар хәм башқұрт бирлеспелери де тосыннан болған емес. XIV әсирде бул халықлардың хәммеси де Ноғайлы бирлеспесинде болғаны менен соңынан хәр бири өз алдына бирлеспе дүзип ажыралып кетти.

Ал қарақалпақлардың Ноғайлы бирлеспесинде узақ ўақытлар қалып кетиуиниң айырым себеплери бар.

Шыңғыс хан Қыпшақ даласын басып алған ўақытлары алты қәўимнен ибарат болған қарақалпақ халқы үлкен еки арысқа бөлинген еди. Оның бириншиси өз этирапына мүйтенлерди қосып алған Қоныратлар, екыншиси Қытай, Қыпшақ хәм Кенегеслерди жәмлеген Маңғытлар. Булар бир атадан өрбиген урпақ тарийхтың көрсетиуи бойынша аналарың бәйбише хәм тоқал болуына байланыслы бөлинген.—деп жорыйды. Бирақ екеуи де күш жағынан бир-биринен әззи болмаған. Солай болсада булардың аталарының бир адам екенлиги есапқа алынып «арбаны қос арыс тартады»—деп татыўластырыу ушын гүрескен.

Усындай бир жағдайда Маңғыттан шыққан Ноғайдың бирден Нойын хәм соңынан Әмир болып кетиуи және бир қәўимниң байрағын жоқары көтериўшликке алып келди. Соның ушында дәслеп Маңғытлар бирлеспеси деп аталғаны менен, соңынан көпшилиқ қәўимлердиң наразылығына байланыслы бул бирлеспе «Ноғайлы бирлеспеси»—деп аталып қайтадан дүзилди. Бул бирлеспениң негизин құраған сол ўақыттағы маңғытлар тайпасынан шыққан Ноғай мырза.

Ноғайлы бирлеспесиниң тәсийри қарақалпақлар менен бир қатарда хәзирги қазақ, татар хәм башқұрт халықларында да бар. Бирақ бул бирлеспениң тәсийри хәр халықта хәр қыйлы. Қарақалпақларда XIV әсир-

ден басланып XVI әсирге шекем, қазақларда XIV—XV әсир, ал хәзирги ноғайлар болса XIV әсирден тап усы күнге шекемги тарийхың сол Ноғайлы аўқамы менен байланыстырады.

Ноғайлы бирлеспесине тийкар салған қарақалпақлардың белгили алты қәўминнің бири болған Маңғыт оның жетекши еки арысының да бири болған. Соның ушында қарақалпақ классик шайыры Бердақ өз шежиресинде халықтың қуралыўын арба символында көрсетип:

Қоңырат тапты бир арысын,
Маңғыт тапты бир арысын,
Басқа ағаштың бәрисин,
Өзгелерге салған екен.

— деп жазады.

Демек бул пикирге қарағанда да қарақалпақлар негизинен «Қоңырат» хәм «Маңғыт» қәўимлериннің қосылыспасынан турады.

Алтын Ордада Ноғайдың тәсириннің күшли болып кетиўине байланыслы сол ўақытта Маңғытлар ҳукимранлығының басым болғанлығы байқалады. Соның ушында Шоқан Уәлийханов: «Бул қәўимнің XIII—XIV әсирде күшейип кеткенлиги соншелли, хәтте қарақалпақлар өз атамаларын өзгертип, маңғытлар—деп атай баслады. Солай етип XV әсирде өзбек хәм қазақлардан тысқары және бир халық пайда болды».—деген шешимге келеди.

Бирақ Маңғыт атамасы және көп узамай Ноғайлы болып өзгередиди. XVI әсирде Ноғайлы аўқамы қулағаннан кейин және қарақалпақлар атамасы пайда болады.

Соның ушын да бул дәўир халықлардың бөлиниў дәўирлери еди. Хәтте олардың араласыў процесслери де узақ дәўирде өз ишине алған. Мәселен, XV әсирде қазақ ханлығын қураған Жәнибектиң сорамында көп ғана қарақалпақлар болса, XVI әсирдеги өзбеклерди бириктирген Мухаммед Шайбаны ханның көп муғдардағы қарақалпақ әскери болған.

Бирақ қарақалпақлардың ең баслы уйытқысы бул ўақытлары Едил хәм Жайық бойларында қалып кеткен.

Алтын Орда халықларының бөлиниўи негизинен

Ноғай өлиминен кейин басланды. Ноғай әўладларының буннан кейинги ең күшли ханлардың бири Тохтамыс болып, ол өз ордасын Сырдәрьяның төменги жағына қарай көширген. Усындай себеплер менен бирге Сарайшық халқының көпшилиги Сырдәрья менен Әмиүдәрьяның төменги ағысына келип қалған. Бирақ бул дәўирде түрки халықлары арасында еки күшли хәким пайда болған еди. Олардың бири Шахрисәбизде өз салтанатын дүзеткен Әмир Темир. Екиншиси өзин маңғытлар сәрдари сыпатында көрсеткен әмир Едиге. Бул екеўи де хан нәсилинен емес еди. Әсиресе Едиге көп ўақытларға шекем өзиннің қай жаққа қосыларын билмей, гейде Темирланның әскериннің сәркардасы сыпатында Тохтамысқа қарсы урысса, гейде Тохтамыстың әскер басшысы сыпатында Темирланға қарсы урысды. Ақыры ол Тохтамысты жеңип Орысбекти хан етип тиклейди. Ал Едигениң баласы Нуратдийин Орысбектиң баласы Оққасты хан етип тиклеп, Сырдәрьяның бойынан Өзген қаласын салдырады. Бул қала сығнақ әтирапында.

Оққас өлиминен кейин бул жердеги Маңғытлар мәтибийлиги тоқтап, оның әўладлары болған Муўса, Жамғырша хәм Асанлар Жайық бойларына қашып өтип және ол жерде Ноғай ордасын тиклеўге мәжбүр болған.

Солай етип қарақалпақлардың үш әсирлик мәдений мийрасы пүткиллей Маңғыт-Ноғай ордасы менен байланыслы болып қалған.

Соның ушында бул дәўирдеги әдебиятта еки түрли бағдар бар. 1. Буриннан киятырған түрки тилиндеги жазба әдебият дәстүрлери. Бул негизинен уллы хан сарайы—деп аталған Сарайшықта раўажланды. Оның көрнекли ўәкиллери Кутуб, Хоразмий хәм Сайфы Сарайлер еди. Олар өз шығармаларын жазба рәўиште қалдырды. 2. Жыраў-шайырлар. Буларда тарийхта белгили адамлар болып, өз заманының сиясий ўақыяларына үлкен тәсийрин тийгизди. Оларда жазба әдебият дәстүрлери менен бир қатарда аўыз-еки әдебият үлгилери де устин еди. Булар толғаўлар менен бир қатарда көлемли дәстанларды да мийрас етип қалдырды. Олардың мийрасының тийкарғы өзгешелиги халық массасы менен терең синисип кеткенлигинде еди. Бул шайырлар қосықты, дәстанды өзлери жазды хәм қобыз жәрдемінде халыққа тарқата баслады.

Соның ушында әдебиатшылар арасында бундай жырау шайырларды жазба әдебиат үәкили деп қарау керек пе? Яки ауыз еки әдебиат үәкили сыпатында қарау керек пе?—деп айтылған пикирлерде бар.

Әдебиат илиминде жазба әдебиат болыу ушын төрт түрли шәрт қойылған. 1) Шығарманың жазба нұсқасының сақланыуы. 2) Оның авторының белгилі болыуы; 3) Шығарманың тарихый шынлыққа сәйкеслігі яғни автордың өз заманына болған көз қарасының сәулеленіуі; 4) Жоқары көркемлік белгилеринің сақланыуы.

Бул дәуірден қалған мийрасларда биринши шәртке жууап табуу қыйын. Себеби олардың қолжазбаларының ҳеш биреуи де бизге жетип келмеди. Олар өз шығармаларын жазып қалдырған болыуы да мүмкин. Бирақ сол дәуірдеги қанлы урыслар бул мийраслардың жазба үлгилерин бизлерге жеткизбеди.

Ал екннши шәртке мууапық олардың авторлық ҳуқықы менен текстлери бизиң заманымызға шекем келип жеткен. Хәтте бул авторлардың қайсы дәуірде жасағанлығының өзінде тарих мойнлайды.

Үшинши шәртте көрсетилгендей-ақ, ол өз заманының белгилі мәдений искерлери болып, жасаған дәуириниң социал-экономикалық жағдайлары ҳаққында реалы пикирлер қалдырған. Өз шығармаларында жоқары көркемлік белгилерин сақлаған.

Соның ушында бул жырау-шайырлар дәретпесин жазба әдебиаттың үәкиллери сыпатында да толық қарауымызға болады.

Қолжазбалардың толық жетип келмеуи тек бизде ғана емес, бәлки тууысқан қырғыз, қазақ хәм түркмен әдебиатында да ушыраспақта. Халықтың ярым көшпелилік турмысты бастан кеширеулерин буған ең басы себеп болмақта.

Бул жағдайдан қарағанда жазба әдебиатымыз әдеуир күшли рауажланған XIX әсирдеги әдебиатымыздың өзінде де көп ғана шайырларымыздың қолжазбалары келип жетпеди.

Усы көз-қарастан қарағанда бул дәуирдин мийраслары да бизиң жазба әдебиатымыздың сағалары сыпатында бүгинги оқушыларымыздың ой-өрисин кеңейтү, рухый өмиримиздин төркинлерин сезиу ушын оғада актив роль атқарады.

ЖЫРАУ—ШАЙЫРЛАР МИИРАСЫ

(XIV—XV әсир)

Жырау сөзи жыр жырлау сөзинен алынған болып, оның келип шығу тарихы оғада узақ дәуирлерди өз ишине алады. Тюрколог алымлар гейде бул сөздин келип шығуын XI—әсир менен байланыстырса, гейде XIV—әсир үақылары менен байланыстырады.

Қалайда түрки тиллес халықлар әдебиатында жыраудың келип шығу Қорқыт ата жырлары менен байланысады. Бул дәуирде жырау ақыллы-дан болып, қобыз культке айланып кеткен. Соның ушында «Қорқыт атаның қобызы аспаннан түсипти-миш» деген рәуиятлар тарқалған. Усы көз-қарастан қарағанда жырау тек атқарыушы ғана емес, соның менен бирге данышпан шайыр да болған. Бул дәстүр Қорқыттан кейин де аңызға айланып кеткен жыраулар Қотан, Кетбуға хәм Соппаслы Сыпыра жыраулар тек жырау ғана емес, ханды да, қарашаны да аузына қаратқан өз заманының ең данышпан адамлары болған. Қотан жырау хәттеки ең жауыз адам Шыңғыс ханды да сөзге турғызған. Бул жағынан қарағанда жыраулар мектеби көбирек шешенлік мектебине жақын келди.

Олардың қосықты өзлери жазып, өзлери атқарыулары халық өмири менен пүткиллей синдип кетиуине себепши болған. Соның ушында жыраулар ҳаққындағы пикирлер XIV—XV әсирдеги жазба дереклерде де көп ушырайды. XV әсирдеги өзбек әдебиатының көрнекли үәкили Лутфий өзиниң «Гул хәм Наурыз» дәстанында:

Жыраулар жыйылып бәри жәм болды,
Дилуар сөзлеринен көзлер нәм болды,

— деп жазады.

Лутфий бул жерде олардың сазынан көре сөзлерине үлкен әхмийет береді. Өйткени бул қатарларда жыраудың сөзлеринен тәсирленип, көпшиликтин хәтте жылағаны ҳаққында айтылған. Ал данышпан шайыр Әлийшер Науайы болса:

Әй жырау сен даналықты гөзлейсен,
Ятаған менен уллы жырды дүзгейсен,

—деп жазып, жыраулар ятаган саз әсбабы арқалы уллы жырларды дүзеди, деп олардың шайырлық уқыбына үлкен әҳмийет береді.

Демек жыраулық мектеби сол ұақыттағы жазба әдебиат дәстүрлері менен бир қатар өз дәуирине тән болған халық әдебиятының өзгеше бир бөлегін пайда еткенлиги сезиледи.

Бул мектептің ойшыллары негизинен реалистлик бағдарда болып, өз дәретпелерін халық турмысы менен теренірек байланыстырды. Айырымлары хәтте хан сарайларында хызмет етсе де өзлеринің халықшыллық дәстүрлеринен қайтпады.

Солай етип, бул дәуір әдебиятының жаңа баслаушылары болған жырау шайырлар өсип шықты.

Булардың қатарында XIV әсирде жасаған Соппаслы Сыпыра жырау, XV әсирде жасаған Асан қайғы, Жийренше шешен, Қазтууғай жырауларды көрсетиу мүмкин.

Олар Алтын Орда дәуиринің белгили сөз шеберлері есапланып, әдебий мийраслары қарақалпақ, қазақ хәм ноғай халықлары арасында теңнен тарқалған. Бунын баслы себеби бул үш халықта сол ұақыттағы Ноғайлы бирлеспесинің тийкаргы халықларынан есапланған еди.

СОППАСЛЫ СЫПЫРА ЖЫРАУ

Соппаслы Сыпыра жырау XIV әсирде жасаған көрнекли сөз шеберлеринің бири болып, оның мийрасы елеге шекем толық изертленген емес.

Қарақалпақ жырауларының хронологиялық кестеси тийкарынан усы жыраудың исми менен басланған болып, оның хәтте қайсы заманда жасағанлығы белгисиз болып келди.

Бул хәққинда ең дәслепки илимий пикир жүргизген алым Нәжим Дәуқараев болып, ол жыраулар мийрасын тарийхий дәуірлерге сәйкес үйренип, оның XIV әсирде жасаған белгили сөз шебері екенлигин анықлады. Соппаслы Сыпыра жырау Тохтамыс ханның ақылгөй адамларының бири болып, өмири Сарайшық, Астрахан, Жаңакент хәм Ургениш этирапында өтеди. Қыпшақ қәуімлері арасынан шыққан сөзге шешен, данышпан адамлардың бири болған. Сөзинің өткирлиги жағынан ханлар арасында болған айырым қарама-қарсылықларды да әдил түрде шешип бере алған адам.

Оның аты қарақалпақ, қазақ, ноғай, татар хәм башқұрт мәдениатының тарийхында да ушырайды. Бирақ барлық дереклерде де: «Соппаслы сыпыра жырау қарақалпақ жыраулар мектебинің тийкарын салыушы»—деп атап көрсетеди.

Сыпыра жырау хәққиндағы мағлыұматлар қарақалпақ филологиясы илиминде 30—40-жыллардан баслап-ақ көзге тасланады.

Бул хәққинда Н. Дәуқараев, И. Сағыйтов, Қ. Айымбетов, М. Нурмухамедов, Қ. Мақсетов, Қ. Мәмбетов, С. Бахадырова хәм басқа алымлардың мийнетлеринде де бирқанша төрели пикирлер ортаға тасланған.

Нәжим Дәуқараев өзинің 1946-жылы жақлаған революциядан бурынғы қарақалпақ әдебиятының пайда болыуы хәққиндағы диссертациясында қарақалпақ әдебиятының сағасы негизинен усы жыраудан басланатуғыны хәққиндағы пикирди айтқан. Бирақ жазба дереклердің жеткиликсиз болғаны себепли ол ұақытлары Соппаслы Сыпыра жырау творчествосы толық ашылмай қалған еди.

Бирақ профессорлар Қ. Айымбетов, Қ. Мәқсетов хәм Қ. Мәмбетовлар кейинги дәуірде бул темаға әдеуір жаңалық енгизди. Бул жырау мийраслары хәққинда арнаулы мақалалар жәриялады.

Ең характерли жери сонда, халық тап усы бүгинги күнге шекемде оның толғауларын умытпаған.

Солай етип Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалында, Нөкис Мәмлекетлик университетинің қарақалпақ әдебияты кафедрасында халық жырауларының мийрасларына арналған қолжазба фондлары шөлкемлестирилди. Бул фондларда Соппаслы Сыпыра жыраудың отыздан аслам толғаулары сақланбақта.

Халықтың түсиниги бойынша Соппаслы Сыпыра жырау бир жүз алпыс жас жасаған қария. Оның өзинің айтқан сөзлерине қарағанда тоғыз мәртебе ханлардың басқоспа мәжилислерине қатнасып, тоқсан алты ханды көрген. Хәр мәжилисте он бир патшаның алдында сөз сөйлеп, тоғыз ханның сарқытын жеп, тоқсан күнлик сапарда болғанлығы айтылады.

Бирақ тарийхий деректе Соппаслы Сыпыра жыраудың көп жасағаны, қартайған ұағында Астраханнан

Түркистанға сапар шегип келип жүргени де ырас болганы менен оның жас мөлшері менен хәдден зыят көп ханларды көре беріуі де реаллық турмыстан көре мифологияға әдеуір жақын турады. Бул жағдайлар оның «Бабаңман» деген толғауында анық берилген:

Мен бабаңман, бабаңман,
Мен иелерди көрмедим.
Мен қайларда жүрмедим.
Әкей хан менен, Жәкей хан,
Муны көрген бабаңман,
Шына қыздан туған ул,
Сениң бабаң Шыңғыс хан,
Муны көрген бабаңман.
Буларда өтип кеткен соң,
Мәдемин хан Теңге жан,
Муны көрген бабаңман,
Жасар жасым жасадым,
Бир жүз алтымыш жасадым,
Ширкеули деген шәхәрде,
Тоққыз ханның сарқытын,
Бир мәйлисте асадым.
Буларда өтип кеткен соң,
Хан Шыңғыстың ұағында,
Он бир патша бар еди.
Едилдиң қубла жағында,
Ханның алтын сарайында,
Он бир патша жәм болды,
Он бир патша алдында,
Қобыз алып сөз сөйлеп,
Толғау айтқан бабаңман.

Мине буннан көринип турыпты, ол өзи XIV әсирде жасаған Тохтамыс ханның заманласы болыуына қарамастан, өзинен бир әсир бурынырақ жасаған Шыңғыс ханды да көрдим—деп айтады. Бирақта Соппаслы Сыпыра жырау хан алдында қысынып, бий алдында бүгинип отыратуғын адам емес. Оның толғауларының негизі ханларға қаратылғаны менен олардың кемшилигіде анық сезеди. Олардан қорқып бул кемшиликтерди де жасырып отырмайды. Соның ушында сөздің қағын айтады. Мысалы:

Әмир Темир, Көреген,
Тоқсан алты хан дөреген,
Буларды көрген бабаңман.
Буларда өтип кеткен соң,
Өзиниң журтын бүлдирген,
Әл аманға келмеген,
Қозғалаң салған журтына,

Жесир қатын, жетім ул,
Тыңламай дадың, жылатқан,
Шайтан жолдан азғырған,
Ахыбетин сорасан,
Сизлерди көрген бабаңман.

Бул толғауда Соппаслы Сыпыра жырау Темур әуладлары қаққында мағлыұмат береді де, мәмлекеттин майдаланып кетиуі көбірек урыс қағысларға себеп болып атыр. Усының себеби менен жесир қатын, жетім улар көбейип кетти. Олардың дәртін ким тынлайды. Соның ушында: сизлер шайтан жолдан азғырған даңқпараз адамларсыз» деп жар салғысы келеді.

Көпшилик әдебиетшыларда «Едиге дәстанын Соппаслы Сыпыра жырау жазған екен»—деген пикир бар. Бул да қақыйқатлыққа жақын келеді. Себеби Соппаслы Сыпыра жыраудың қайсы бир толғауын алып қарасанызда сол «Едиге» дәстанының бөлеклери болып шығады. Буны өз алдына толғау деп те айтыу мүмкин. Яки «Едиге» дәстанының айырым бөлеклери деп те атау мүмкин. «Едиге» шынында да халықтың көркем тили менен кестеленген дәстан. Соның ушында буны тек ауызеки халық дөретпесн—деп атау да қыйын. Өйткени бундай көркемлик тек жеке дөретпелерден ғана болыуы мүмкин.

Дәстан Әмир Едиге қаққында жазылғаны менен де, оның барлық тарийхий жолын қамтый алмаған. Бунда тек ғана бир сюжетлик линия ол да болса Едигениң Тохтамыс пенен Сәтемир хан (Темирлан) менен болған мүнәсибетлери. Қийлекерликлер нәтийжесинде жекке адамның әззилениуі. Соның ушында қарақалпақша Едигениң әйтеуір халықшыллық көз-қарастан жазылғанлығы байқалады. Буннан тысқары дәстан хәдден зыят көркем сөзлер менен кестеленген. Буның үстине дәстандағы ұақыялар Соппаслы Сыпыра жыраудың жасаған заманына туура келеді. Және бир характерли жери дәстанда Соппаслы Сыпыра жыраудың өзи де қақарман сыпатында қатнасқан. Бундай дәстүрлер сол ұақыттағы рус жылнамаларында да көплек ушырасады. Мәселен: «Игорь полкы қаққында жыр»дың авторы Боян жылнама қақарманларының бири сыпатында да қатнасады. Соппаслы Сыпыра жырауда дәстанға тап усундай қатнаста болыуы мүмкин. Себеби атақлы жырау бул ұақытта қартайған. Тохтамыс хан оны

үш айшылық көли, үш айшылық шөли бар Астраханнан алып қайтыу ұшын Едигениң баласы Нуратдийинди жумсайды.

Қулласы дәстанда Соппаслы Сыпыра жырауға көбирек ықлас бериледи. Соған қарап отырып дәстанның бул хұрметли жырау мийрасы менен сабақлас екенлигин аңлауға болады. Соның ушында бул дәстанның көпшилигин толғаулары Сыпыра жыраудың мийрасы сыпатында халық арасына кеннен тарқалып кеткен.

Бирақ солай болсада «Едиге» дәстаны Соппаслы Сыпыра жырау тәрәпинен дөретилген—деп үзил-кесил дәлиллеп болмайды.

Бул толғаулардың тили ширели, мазмуны терең хәм философиялық пикирлерге толық болып келеди.

Мәселен, бир толғауда жырау-шайыр ұатан, халық хәм апатшылық қаққындағы түсиниклерин төмейдеги қатарлар арқалы бермекши болады.

Қаршыға қустың баласы,
Қайында болар уясы,
Қайыңның түбин суу алса,
Қайғырар екен анасы.

Ийтелди қустың баласы,
Еменде болар уясы,
Еменнің түбин суу алса,
Еңирейди екен кебасы.

Жапалақ қустың баласы,
Жапада болар уясы,
Жапаның түбин суу алса,
Жылайды екен анасы.

Бул толғауда халық басына түскен апатшылықты қус образы арқалы бермекши болса, екінши жағынан ананың өз перзентине болған меҳрийбанлығы, есапсыз урыс нәтийжесинде болып атырған апатшылқ хәм буған қарсы берилген аналардың наласы сыпатында реаль түрде сүүретленеди.

Толғаудың тәсиршеңлиги тек буның менен ғана шекленбейди. Онда жазба әдебиятқа тән болған көркем-ликтің үлкен белгиси бар. Бундағы қосықтың хәрбир қатары күшли сес ырғақларына бойсындырылған. Яғ-ның хәрбир куплет белгили бир хәрнп пенен басланып, сол хәрнп пенен тамамланған. Биринши куплет «Қ» хәриби, екінши куплет «Е» хәриби, үшінши куплет «Ж»

хәриби сәйкеслиги тийкарында берилген. Бул жағынан қарағанда толғау Шығыс шайырларының дәстүрлерине оғада усап кетеди.

Соппаслы Сыпыра жырау толғауларында өмирдеги ұақыялардың жумбақ халында берилиуи, оқыушыны көбирек ойланыуға, сол дәуірдеги ұақыялардың сырларын абайлауға ийтермелейди. Сол ұақыттағы халық турмысы менен бекем байланысып кеткен қара нар образы көпшилик орынларда шөллерде адасып жүрген бир батыр сыпатында бериледи де, ол халық тәрәпинен яки болмаса сол батырдың зайыбы тәрәпинен жоқланады. Мысалы:

Едилдин қара суулары,
Көпир салмай сай болмас.
Қара нар келмей халқына,
Қаралы кеулим жай болмас.

Оң жақта құрған шымылдық,
Толқынлар ма екен тымьқта,
Ботасын ерткен қара нар,
Айланар ма екен жууықта.

Соппаслы Сыпыра жырау негизинен Тохтамыс ханның заманласы болғанлығы мәлим. Соның ушында оның толғауларының басым көпшилиги сол дәуірдің тарийхый адамлары болған Тохтамыс пенен Едигеге қаратылған.

Оның поэзиясының ең характерли тәрәпи сонда, ол басқа сарай жыраулары сыяқлы ханның сиясатын мақтау жолынан бармайды. Бәлки хан болыуына да қарамастан оның кемшиликлерин жүзине айтады. Бул оның хәқыйқый халықшыл жырау болғанлығынан дерек береди. Бизің пикирмизше оның поэзиясының алты әсирден берли халық жүрегінде сақланып киятырғанлығының негизиде соннан болса керек. Мәселен, оның Тохтамыстың үәзири Генжебайға қаратылып айтылған толғауларын алып қарайық:

Мысалы:

Тохтамыстың дәуиринде,
Қулға бийлик тийген соң,
Жәсир қатын, жетим ул,
Булардың күни не кешер?
Сөз сөйлеймен Қарабек,
Меннен саған сөз керек.
Астына қара пул салып,

абонг

Үстине қызыл себелеп,
Алдайман деп келдің бе,
Атаңа нәлет бәдирек.

Буннан көринип турыпты, сол ўақтың сарай әмелдарларының өзи халық турмысы менен санаспаған. Хәрбир хәрекети менен халықты алдаған. Соның ушында хәқыйқатшыл жыраў олардың табасына қалып кеткиси келмейди. Олардың еки жүзлик нийетлерин әшкаралайды. Бул жағынан қарағанда хәтте өзлерин «қуданың елшиси» деп есаплап, сарайға мупты болып орналасқан сол дәўирдеги «ең хәдал»—деп есапланған хожалардың өзлеринде де еки жүзлик болған. Соппаслы Сыпыра жыраў бул хәққында да өзиниң еркин пикирин билдиреди. Мысалы:

Ханның улы қараўыл,
Бегдин улы шындаўыл,
Ел ағасы Аяй бий,
Журт ағасы Тағай бий,
Батыр улы Байназар,
Хожаның улы Қосназар,
Хожаман деп аллаға,
Гунакар болып қудаға,
Годдаслайсаң енағар.

Соппаслы Сыпыра жыраў образлар хәққында сөз еткенде оның айрықша белгилерине көбирек итибар береді. Шынында да бул жағдайлар оның дана жыраў болғанын билдиреди. Мысалы:

Бай баласы байға усар,
Байланбай өскен тайға усар,
Бий баласы бийге усар,
Бийик-бийик шыңға усар.

—деп айтқан қатарлары арқалы бай балаларының турмысты жеңил сезген еркелігі айтылса, бий балларының ақыл парасатлылығы айтылған.

Қулласы, Соппаслы Сыпыра жыраўдан қалған әдебий мйрас әдеўир бар. Оны айырым әдебиетшылар «Халық аңызлары тийкарында пайда болған жыраў» сыпатында да қарап көрди. Бирақта тарийхий дереклер шынында да оның XIV әсирде Алтын Ордада жасаған жыраў екенлігін анық тастыйықлайды.

АСАН ҚАЙҒЫ

(XV — ӘСІР)

Көркем сөз ийеси болып халық арасына таралып кеткен Асан қайғының қайсы дәўирде жасаған адам екенінде биз усы ўақытқа шекем билмедик. Бирақ оның халыққа жайылып кеткен хәрбир сөзин ядымыздан шығарғанымыз жоқ.

Асан қайғы хәққында Н. Дәўқараев, Қ. Айымбетов, И. Сағыйтов М. Нурмухамедов хәм Қ. Мақсетовтың мийнетлеринде де әдеўир айтылған.

Бул көрнекли алымлардың пикири бойынша да «Асан Ноғайлы заманының ең көрнекли философы»—деп бериледи.

Асан қайғы хәққында мағлыұматлар белгили Шығыс изертлеўшилері Ш. Уәлийханов хәм Г. П. Потанин мийнетлеринде де бар. Олар да Асанды фольклорлық әдебиет ўәкили емес, бәлки тарийхта жасаған жеке автор сыпатында дәлилейди. Демек, солай екен, Асанның әдебиет тарийхында да орны бар. Тарийхшылардың берген мағлыұматларына қарағанда, ол 1370-жыллары Едил бойында туўылған, Қарақалпақ, ноғай хәм қазақ әдебиаты тарийхында үлкен из қалдырған.

Соппаслы Сыпыра жыраў сыяқлы ол да өз өмирин еки ханның турмысы менен байланыстырады. Бириншиси XV әсирдин 20-жылларында Қазанға хан болған Улуғ Мухаммед, екіншиси 1456-жылы қуралған Жәнибек ханның ордасы. Соның ушында оның толғауларының тийкары сол дәўирдин тарийхий ўақыялары менен байланыслы түрде берилген.

Бул дәўирде қарақалпақлардың Ноғайлы бирлеспесиниң тийкарын қурағанлығын есапқа алғанымызда Асан қайғы шығармаларының қарақалпақлар арасына кең тарқалғанлығына хәшқандай гүманланыўға болмайды. Себеби, усы күнге шекем егер бир нәрсениң үстінде қыйналсаң, халық: «Асан қайғың шықпасын»—деген сөзди айтады.

Ерте дәўирде Қазан қаласында басылған китапларда да Асанды аса көрнекли Ноғайлының шайыры—деп атайды. Мәселен: «Таўарих Хамса» китабының авторы Х. Халтов.

Асанның қасыл туби Ноғай деймен,
Өткенлердің айтыуы солай деймен,

— деп жазады.

Кейінгі дәуірлердегі изертлеулердің өзі де бұны анық тастыйықтайды. Халықтың айтыуына қарағанда Асан өмірдегі әдалатсызға ашынған, турмысқа сын көз-қарас пенен қараған ойшыллардың бири болған. Соның ушында ол бир жерде отырып ой сүрген адам емес. Желмаяғы минип алып ел геэген. Едилден Түркістанға шекемги аралықты аралаған. Хан алдында қайтпай, бий алдында бүгилмей өз пикирин айтқан адам. Дәслеп хан сарайында Жәнибектің ақылгөйи болып ислеп, соңынан ханға өкпелеп, өз журтынан шығынып кетиуиннің ақыбетинде усыннан болса керек. Себеби көпшилик толғауларында ол Жәнибек ханды кескин түрде сынайды. Мәселен, ол бир толғауында Жәнибек ханның халыққа көп салық салыу сиясатына қарсы шығады.

Мен айтпасам билмейсең,
Айтқаным көнбейсең,
Жабығып жатқан халқың бар,
Елиңди езип көрмейсең,
Қымыз ишип қызынып,
Қызараңлап терлейсең,
Өзиннен басқа хан жоқтай,
Елерип неге сөйлейсең,
Халқың қөйтип шыдайды,
Жағдайсыз келген бул иске,
Орынсыз келген салықтан,
Ғәзийненди толтырдың,
Алтын менен гүмиске,
Елиңе бахыт дарырма,
Едил менен Жайықты,
Жағалап көшип жүристе.

Жәнибек хан 1456-жылы Ойыл бойын жайлаған халықты Едил хәм Жайық дәрьяларының бойларына қарай көширеді. Шаруаға бейим болып қалған ел, дийханшылықтың сырларына оншама түсіне алмаған. Соның ушында көпшилик халық Жәнибек хан сиясатына пүткіллей наразы болған. Бул жағдайлар Асан қайғы толғауларында оғада айқын сүүретленеді. Мысалы:

Қырында кийик жайлаған,
Сууында балық ойнаған,
Оймауыттай қалың елиңнің,
Ойына келген асын жейтуғын,
Жемде кеңес қылмадың.

Жемненде елди көширдің,
Ойыл деген ойыңды,
Отын тапсаң тойыңды,
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елди көширдің,
Елпең-елпең жууырған,
Үпелек шөпке семирген,
Еки қапты қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген,
Қыян-кести Едилге,
Еңкейип келдің тар жерге.

Тарихий дереклерге қарағанда Едил менен Жайық арасы бул уақытлары дийханшылық орайы еді. Шаруа халықлардың бул жерлерге көшип өтиуі, олардың еркин жасауы ушында бирқанша қыйыншылықтарды пайда етсе керек. Соның ушында халықтың мазақ терип күн көриуіне байланыссы болған «Еки қапты қолға алып, ерлер жортып күн көрген»—деген қатарлары «малдың жилигин жемеген басым, енди мазақ терип күн көриуге қарадым»—дегендей болып еситиледі.

Соның ушында ол Жәнибек ханға қарата:

Нәлет бизиң жүриске,
Едил менен Жайықтың,
Бирин жазда жайласаң,
Бирин қыста жайлайсаң,
Ал қолыңды маларсаң,
Алтын менен гүмиске.

—деп өзиннің өкпе гийнесин айтады.

Жәнибек ханның сол уақыттағы Алтын Орда ханларының бири менен шатасып қалуының өзі де Асан қайғыға жақпайды. Ол өзи ханның ақылгөйи адамы сыпатында: «Урыс дөшқандай бахыт алып келмейди, Қанды қан менен жууып болмайды. Олар менен жарасқаның мақул»—деп тәселле береді. Бирақ Жәнибек бұның айтқанын қылмайды. Соның ушында ол сарайды таслап кетип қалса керек. Бул жағдай оның толғауларында айқын көринеді. Мысалы:

Қуладин қустың қулы еди,
Тышқан жеп жүни түледі,
Ақ қуу қустың төреси,
Шарықлап келде жүр еди,
Аңлып жүрген көп душпан,

Елге жау боп келеди.
Куладин қууды өлтірсе,
Өз басына келеди.
Әй, Жәнибек, Жәнибек!
Қыйлы-қыйлы заман болмайма?
Сууда жүрген ақ шортан,
Қарағай басын шалмайма?
Буны неге билмейсең?!
Хош аман бол Жәнибек,
Енди мени көрмейсең.

Асанды қайғышыл деймиз. Бірақ оның қайғысы жеке басының қайғысы емес. Ол халық тәғдирін қайғырыу менен бирлікте барлық мақлуқаттар, зыянлы жәнликлерге шекем жаны ашыды. Олардың тәғдирлерине қайғырады. Мысалы:

Қуйрығы жоқ, жалы жоқ,
Қулан қәйтп күн көрер?
Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Жылан қәйтп күн көрер?
Шыбын шықса жаз болып,
Тазлар қәйтп күн көрер?
Жалаң аяқ мүсәпир,
Разлар қәйтп күн көрер?
Хаң менен бийлер қысқанда,
Халық қәйтп күн көрер?

Асан қайғы шынында да философ шайыр, себеби оның толғауларының хәрбір қатарында үлкен философиялық лапыз терең ой жатады. Бул қосық қатарлары оқыған хәрқандай адамды ойландырады.

Мысалы:

Таза, минсиз қасыл тас,
Суу түбинде жатады.
Таза минсиз қасыл сөз,
Ой түбинде жатады.
Суу түбинде жатқан тас,
Жел толқытса шығады,
Ой түбинде жатқан сөз,
Шер толқытса шығады.

Мине бул пикирлердің өзи-ақ оның әлиұайы шайыр болмағанлығын көрсетеди.

Асан қайғы көп ғана толғауларын нәсият түрінде қалдырған. Оның нәсиятлары көпшиликке қонымлы дидактикалық усылда бериледи. Адамларды бир-биринен айырып қарамау, өсек сөзлерге исенбеу, нәпсигөйликке берилмеу жырау поэзиясының ең баслы темасы

дәрежесине көтеріледі. Соның ушында оның көп ғана толғаулары халықты ақылландыруға қаратылған. Яғ-
чий:

Естияр көрсең кем көрме,
Барлығы болмас бауырлас.
Қарындас жаман дей көрме,
Қанаңнан болған табылмас.
Алағат сөз аз болмас,
Кеуилиңди салмағыл.
Нәпси деген сум душпан,
Нәсиятын алмағыл.
Бахты жүрген ерлердің,
Хәрбир иси оң келер.
Басындағы дәулеті,
Күннен-күнге мол болар.
Тазылары түлки алып,
Қаршығасы ғаз илип,
Сөз сөйлесе жөн болар.

Соның менен бирлікте Асан қайғы хәмме нәрсеге де бир пикир менен қарауға болмайтуғынын уқтырады. Оның пикири бойынша дүньяның жаратылысы хәр қыйлы. Бир жер тау, бир жер шөл болатуғыны сыяқлы ол жерлерде жасаушы адамлар хәм зыянлы жәнлик-лер, пүткил хайуанат дүньясы сол жердің жағдайына ийкемлескен. Соның ушын да хәрқандай мақлуққа оның өзи жасап атырған жери, тәбият дүньясы қәдирли деп есаплайды. Мысалы:

Көлде жүрген қоңыр ғаз
Қыр қәдирин не билсин.
Қырда жүрген туұалақ,
Суу қәдирин не билсин.
Жаман адам желөкпе,
Ер қәдирин не билсин.
Көшип қонып көрмеген,
Жер қәдирин не билсин.
Қос қоллап өрмек өрмеген,
Ау қәдирин не билсин.
Шыңларға шығып көрмеген,
Тау қәдирин не билсин.

Асан өз халқын жанындай сүйеди. Оның урыуларға бөлинип, тум тусқа тарыдай болып шашылып кеткени-не де қарсы шығады. Соның ушында оның биригип үлкен ел болуы ушын ат салысады. Бул пикирлер оның:

Ел бар жерде үнің бар,
Ел бар жерде күнің бар.

Салтың болса халқың бар,
Халқың болса даңқың бар

—деп айтқан толғау қатарларында оғада анық көрінеді.

Асан толғауларының тийкаргы төркині де халықты татыуластырыу менен байланысы болып келеді.

Мәселен, ол бір толғауында халықты Едил менен Жайық дәрьясы сыяқлы саулатлы хәм кең болыуға шақырады. Өкпе менен гийнениң хешбир адамға да бахыт әпере алмайтуғыны, соның ушында адам баласы кеширимшил хәм кең болыуы кереклиги сөз етиледі. Мысалы:

Едил менен Жайық бол,
Хешким менен урыспа,
Ел шетине жау келсе,
Жаныңды аяп турыспа,
Жипти дизип ийнеге,
Берилип өкпе-гийнеге,
Хешким менен жулыспа,
Талас кетип ортада,
Себил қалған бул дунья,
Адам қуны болсада,
Қол қаусырып барған соң,
Бәршесин кеште қоя бер,
Бурынғыны қуыспа,
Аласын болса биреуде,
Айыбын тап та ала бер,
Ерегисип урыспа,
Усындай бир себептен,
Бир моншақтың тәрийпи,
Айланған екен досларым,
Жети жыллық урысқа.

Қулласы, XV әсирде жасап өткен Асан қайғы айтып кеткен әжайып сөз бүгинги әуладларымыз ушын да үлкен тәрбиялық әхмийетке ийе. Ол өз дәуіриниң ойшыл шайыр болыуы менен бирликте сол дәуірдиң сырын ашып көрсеткендей өлмес мийрас қалдырды.

ҚАЗТУҒАН СҮЙИНИШ УЛЫ

(XV—ӘСІР)

Қазтууған жырау Сүйиниш улы XV әсирдиң 30-жылдары Едил дәрьясының салаларының бири Ақтуба бойында тууылды.

Ол жөнинде қалған мағлыұматлар жүдә аз. Сол ұақыттағы түрки тайпаларының бириниң көсеми Ноғайлының батыры—деп атады. Аты қарақалпақлар арасында көп мәлим болмағаны менен де толғаулары тарқалып кеткен. Бул ұақытлары Ноғайлы бирлеспеси еле тарқалмаған хәм оның орайларының бири Ақтуба болғаны ушында оның мийрасы, Ноғайлы бирлеспесине қатнасқан халықлар ушын ортақ болып есапланады.

Қазтууғанда сол ұақыттағы Ноғайлы батырлары сыяқлы феодаллық ала ауызлықлардан әдеуір қорлық көрген шайыр. Соның ушында ол жас ұақтынан баслап-ақ өзиниң тууылып өскен Ақтубасын таслап кетиуге мәжбүр болады. Бул жағдай оның толғауларында анық сүүретленген. Мысалы:

Алаңда, алаң, алаң журт,
Ағыла ордам қонған журт,
Атамыз бизиң Сүйиниш,
Күйеу болып барған журт,
Анамыз бизиң Бозтууған,
Келиншек болып түскен журт,
Қаршадай мынау Қазтууған,
Батыр болып өскен журт,
Киндигимди кескен журт,
Қир-қоңымды жууған журт,
Қарағайдан садақ буудырып,
Қынабымды оққа толтырып
Жийрен атты желдирип,
Жауға қарсы шапқан журт,
Ели-халқын басқарып,
Қазтууған бахыт тапқан журт,
Мен кеттим де, сен қалдың...

Бул толғаулардың мағанасына қарағанда да Қазтууған Едил бойын өзиниң сүйикли ұатаны деп таныды.

Оның қандай себеплер менен Едилди таслап кеткені хаққында мағлыұматлар жоқ. Бирақ оның барлық толғаулары да Едилге бағышланған. Оның өз ұатанына болған сағынышы үлкен шайырлық дебдиу менен пүткіллей араласып кеткен. Едил бойының картинасын бир талантлы художник сыяқлы анық сызып көрсеткен. Мысалы:

Тауланып аққан үш сала,
Саулатлы ордам қонған жер.

Жабағалы жас тайлақ,
Жардай атан болған жер.
Жатып қалған бір тоқлы,
Жайылып мың болған жер.
Жарлысы менен байы тең,
Ябысы менен тайы тең,
Бозлашығы бузаұдай,
Боз сазаны тоқлыдай.
Бақасы қойдай шуұлаған,
Шырмауығы шөккен түйе таптырмас,
Балығы көлге жылқы жаптырмас.
Бақасы менен шаяны,
Гезедегі адамға,
Түн уйқысын таптырмас.
Нәйлейін менің Едилім,
Мен кеттім де сен қалдың...

Дидактикалық толғау Қазтуұған творчествосында да көп ушырасады. Бул толғаулар өзінің философиялық желісі жағынан басқа жырау-шайырлар поэзиясына қарағанда да әдеуір ажыралып тұрады. Мысалы:

Арғымақтың баласы,
Арыған сайын атлығар,
Артымда аз жол қалар деп,
Толқынның дәрья күшейтер,
Қуйрығын күн шалмаған балығым,
Ортамнан ойран салар деп
Азамат ердің баласы,
Жабыққанын билдирмес.
Жаманлар өсек қылар деп.

Мине бул дана жыраудың философиялық ойлары. Бирақта Қазтуұған жыраудан бизге оғада азғана мийраслар келип жеткен. Солай болсада оның толғаулары сол дәуірдің әжайып поэзиясынан дерек береді. Бунда дидактикалық поэзия менен бір қатарда тәбият лирикасы адамның есінде қаларлық дәрежеде терең сүүретленген.

ШЕШЕНЛЕР ӨНЕРИ

Шешенлік өнері түркі халықтары арасында оғада ерте дәуірлерден басланған. Бирақта оның ең раужланған дәуірі XV әсир екенлігі мәлім. Себеби шешенлік бул дәуірге келип өнер сыпатында тән алынған. Бул дәуірде жасаған шешенлік өнеринің ең көрнекли ұәкили Жийренше шешеннің аты көп ғана түркі халықтарының арасына тарқалған.

Шешенлік өнеринің тийкарғы бағдары сөзден жеңіу болып, оның ұәкиллери қара сөзди де, поэзияны да тең қолланған. Бирақта жууапты тез қайтарыу активлігі оны қара сөзге ауыстырып жиберген.

Соның ушында шешенлік дәслеп шайырлар айтысы арқалы басланса да соңғы дәуірлери прозалық пикирлер менен көбирек байланысады. Буның баслы себеби шешенлердің патша хәм ханлардың ақылгөй адамлары болыуында. Патшаға сөзин өткизетуғын адам бәрхама қосық оқып тура алмайды, пикирдің қысқа хәм тужырымлы болыуы ушын қара сөзден де пайдаланады.

Соның ушында шешенлік өнери дәстүри бизге қара сөз арқалы жетип келди.

Феодаллық дәуірдің өзи де көп ғана дана адамлардың пикирлерин талап етти. Сол себептен хәтте ханлардың өзи де шешенлер сөзлери менен есапласатуғын болған.

XV әсирде жасаған хәзирги қарақалпақ, қазақ хәм ноғай халықларының арасына кең тарқалып кеткен Жийренше, Парыздақ, Елмурат шешенлердің аты аталады. Ал Башқурт халқы арасында Қобағаш шешен, Ақмурза шешенлер, Башқурт халық әдебиятының баслаушылары сыпатында белгиледи.

Шешенлік өнери негизинен ауызеки халық әдебиятының үлгиси болып есапланады. Себеби шешенлердің сөзлеринің хәммеси де халық аузынан жыйнап алынған. Бирақ солай болсада олардың айырымларының авторлары сақланған, яғный ол шешен авторлардың жасаған дәуіри хәм сол заманда өткен белгили адамларға айтқан сөзлери бизлерге мийрас болып қалған. Солай болсада биз оларды жазба әдебият ұәкили сыпатында қарай алмаймыз.

Бирақ бул фольклорлық шығармалардың халық тарийхы менен байланысуы халық әдебият тарийхына да қатнасы бар екенлігін көрсетеди. Усындай себеплер менен биз олардың айырымларының шығармаларын яки халық аузында қалып кеткен сөзлерин тарийхий дәуірлер менен байланысты түрде үйренеміз.

Шешен—сөз устасы деген мағананы билдиреди. Ал сөз устасы болса хешкимнен де жеңилиуге хақысы жоқ. Егер орта әсир тарийхына жүгинсек, ол ұақыттың хукимдарлары барлық исти тек пәрман (буйрық) арқалы ғана бежерген. Соның ушында халық: «Бардың иси пәр-

абсчл.

ман менен, жоқтың иси әрмаи менен»—деген сөзді айтады. Бір аңыз сөз бенен бір мың адам қырылып, бір мың адам аман қалған. Сөзден жеңилип қалған патшалар хатте өз тахтын да тәрк еткен. Соның ушында тауып айтылған сөз үлкен құдиретли күшке ийе болған.

Мәселен, бір рәуиятта Жийренше шешеннің патшаның қызына үйленгени хаққында сөз барады. «Алтын Орда патшаларының биринің жалғыз сулыұ қызы бар екен. Қыз әкесине: егер мени хұрмет етсеңіз өзим разы болған адамға турмысқа шығыуға рухсат етесіз—депти. Соның ушында ким оның разылығын сорап келсе де, Яқ! Яқ!—деп жууап қайтара берипти.

Бір күни ханға Жийренше: Мен ақсүйеклерден емеспен дә, болмаса қызыңыздың разылығын алар едим. — депти. Хан буған разы болыпты. Жийренше қыздың алдына барып:

— Мен қарадан шыққан адам едим. Сонда да сизің қолыңызды сорап келип турман. Қапа болмайсыз ба? деп сорапты. Қыз:

Яқ, яқ! — деп жууап қайтарыпты. Солай етип Жийренше ханның қызына үйленген екен—деп айтады.

Шешенлик өнеринде сөзден жеңіудің хәрқыйлы усылы болған.

Мәселен, халық арасына кеңнен таралып кеткен Асан қайғы хаққындағы аңызда: «Асан қайғы деген ханның мәсләхәтшысы болған екен. Бір күни ханның алдына басқа журттан шабарман келип:

— Мени әпиу етип, бизің патшамыз қырық мың ләшкери менен сизің журтыңызға бастырып кирди,—деп хабарлапты.

Сонда ханның жанында отырған Асан қайғы:

— Сизлер қырқ мың ләшкер менен келсеңіз. Бизің патшамыз сексен мың ләшкер таярлап қойыпты. Үлкен қырғын болады екен ғой онда,—деп айтып салыпты.

Елши бул хабарды патшасына айтып барған екен. Патша қорқып өз әскерің кейинге қайтарыпты. Негизинен алғанда булардың әскери дым аз екен. Асан қайғы сөздің күши менен патшаларды да қорқытып жеңген екен,—деп айтысады.

Демек, шешенлик өнери халқымыздың мәдений тарихында да үлкен орын атқарады.

Жийренше шешен/исми менен мәлим болған. Бул адамның аты қарақалпақ, қазақ, қырғыз, ноғай хәм башқурт фольклорында кеңнен мәлим. Ол көпти көрген қария хәм дана сыпатында гейде аңызларда гейде жазба әдебиат бетлеринде де ушырайды.

Қалайда оның аты хәм мийрасы қарақалпақлар арасында көп тарқалған. Оның исими кишкене балалардан баслап, жасы қайтқан ғаррыларға шекем биледи.

Хатте ең көрнекли шайырларымызда оны өзинің устазы сыпатында танийды. Мәселен қарақалпақ әдебиатының белгилі үәкили Аяпберген шайыр:

Мир Әлийшер, Жийреншеге тақабил,
Атақлы шайырлар қарақалпақта, —

деп жазады.

Демек, Жийренше халық шайырларына Әлийшер Науайы сыяқлы тәсир жасаған болса, оның мийрасының халық пенен пүткиллей сиңисип кеткенлигине гүманланыуға болмайды.

Жийренше аңызекі әдебиаттын үәкили. Бирақ соған қарамай ол тарийхта болған адам. Тарийхшыларымыз оның XV әсирде жасаған Жәнибек ханның заманласы екенлигин анықлады. Соның ушын оның көп ғана хикаялары Жәнибек хан менен байланысады.

Жийреншенің жаслығынан баслап-ақ дана болып тууылғанлығы хаққында халық арасына көп ғана хикаяттар тарқалған. Мәселен, төмендегише бір хикаятқа аударайық:

Жийренше бала уағында ылақ бағып жүргенде оның алдынан шикарға шығып адасып жүрген хан шығып қалыпты. Сонда ол Жийреншеден:

— Хәй бал мына жол қаяққа барады?—деп сораған. Жийренше:

— Бул жол хешқайда бармайды. Мен тууылғаннан бери усы жерде жатыр—деп жууап қайтарған. Сонда хан ашыуланып, қылышын көтерип:

— Шабайын ба? — деп бақырған.

— Шаппасаңызда жетесіз. Жақын жерде ханның ордасы бар,—деп жууап қайтарған.

Солай етип хан баланы сарайға алдырыўға мәжбүр болған.

Жийренше сарайда ислегенде де халық төрепинде болады. Көпшилик ҳикаятларында ол ҳәтте Жәнибек ханның зулымлығында ашкаралайды. Мәселен: «Жәнибек хан, Жийренше шешен хәм үш байыўлы» деп аталған ҳикаятында бул ҳәдийсе анық сезиледи. Ҳикаят төмендегише баянланады.

«Бир күни Жәнибек хан шикардан киятырып, гөне тамға қонып отырған үш байыўлыны көреді. Сонда жанындағы Жийренше шешенге қарап:

— Жийренше сени халық қуслардың тилиң биледи, — деп айтады. Мына үш байыўлы не—деп айтысып отырған екен. Барып билип қайт,—деп жумсапты.

Жийренше байыўлылардың қасына барып бир майдан турыпты да тезден қайтыпты.

— Тақсыр олардың сөзин тыңладым. Байыўлылар бир-бири менен куда түсип атырған екен. Бирақ қыздың қалыңлығына сорап атырғаны гилкий гөне там. Биринши байыўлы қызының қалыңлығы ушын үш жүз гөне там сорап отыр. Буған разы болмай отырған екіншиси еки жүз гөне там берейин—дейди. Ал үшіншиси болса булардың екеўинде кәтқудалық еткен болып:

— Егер Жәнибек хан, еле де хан болып туратуғын болса үш жүз гөне там емес, жақын арада бес жүз гөне там аўысып қалады. Қызды бере ғой,—деп атыр, деген сөзди айтыпты.

Буны еситкен Жәнибек хан:

— Мениң зулымлығымнан хәр жылы бес жүз гөне там аўысып қалатуғын болса, ендигиден былай әдил болыўым керек екен,—депти.

Буннан басқа бир рәўиятта Жийреншеге ашыўы келген хан оны дарға асып өлтириўди ойлайды. Бирақ бул ушын оның гүнасын мойнына қойыў керек екен. Ахыры ойланып сондай бир пикирге келеди: «Жийреншениң үйине қырық қошқар апарып беремен де, соны қырық күнде балалатып бересен»—деп ҳүким етемен—деп ойлайды.

Жийренше ханның инам еткен қырық қошқарының хәр бирин хәр күни сойып жеп жата береді.

Қырқыншы күн толғанда өзи көрпеге оранып жатып алады да, ханның алдына хаялын жибереди.

— Жийренше қайда?—деп сораиды хан.

— Жийренше туўып атыр,—деп жуўап қайтарады хаялы.

— Хаў, есиң барма өзиңниң. Еркек адам да туўама екен?—дейди хан.

— Кеширерсиз хан ийем, қошқарлар балалап атырған бул қалада хәзир еркек адамлар туўатуғын болған,—деп изине қайта берген. Сөзден жеңилген хан үндей алмай қалған.

Булардың барлығы да Жийренше шешен аты менен пайда болған рәўиятлар болғаны ушында тарийхий ҳақықатлыққа туўры келмес.

Бирақ булар аңыз болғаны мененде халық өмири менен тиккелей сабақлас. Соның ушында дәўирге сәйкес халық дәрәтпесиниң үлгилери тийкарында үйренгенди мақул көрдик.

XVI—XII ӘСІРДЕГІ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

XVI әсирде қарақалпақлар тарийх аренасында өзиниң қарақалпақ деген атамасы менен көрinedi. Бирақ бул жағдай бирден бола қойған емес. Халық тап XVI—әсирдин ақырына шекем Ноғайлы атанған. Буған ең баслы себеп қарақалпақлардың Ноғайлы аўқамының тийкарғы уйытқысы болғанлығы еди.

Түрки халықларының бөлиниў процесслери XIV әсирден басланғаны менен еки әсир даўам етти.

Бул жағдай Едигениң ҳүкимранлық еткен заманынан-ақ басланған. Бирақ Едиге түрки халықларды бөлиў емес, бәлки бириктириў төрепинде болған.

Соның ушында халықлардың бөлиниўи Оққас дәўиринен басланған. Оққас бөлиминен кейин Өзген, Түркистан, Сығнақ қалалары қолдан кетеди де, оның балалары Муўса, Жамғырша. Асан Сығнақты таслап Едил, Жайық бойларына қарай қашады. Бул ўақыя XVI әсирдин бас гезине туўра келеди. Басқа илажы қалмаған булар өзлерин Едиге әўладлары—деп танытып, Едил бойында сөнип баратырған Ноғайлының шоғын қайтадан үрлеп, «Ноғайлының алты улы» ордасын дүзген. Өз бабасының исмиң артықмаш етип көрсетип, халықты услап турыў ушында «әмир» титулының орнына «Едиге», «Нуратдин» деген титулларды қолланған.

Муўса бий сол орданың «Едиге»си болып тайынланады. Жамғырша Астраханның ханы болып дағазала-

нады. Ал Оққастың үшінші баласы Асан ҥаққында ҥешқандай мағлыұматлар жоқ.

Қарақалпақлардың буннан кейинги тарийхы усы Муўса бий, оның балалары Юсип пенен Ысмайыл, Ысмайылдың балалары Тынахмет ҥәм Орысбек, Тынахметтің баласы Орманбет бий менен байланыслы.

Қарақалпақ атамасының қайтадан басланыуы да тап сол қарақалпақлар бабам деп жүрген Орманбет бийдің жасаған заманы XVI—эсирдің жетписинши жылларына туўра келеди. Қулласы, XVI эсир қарақалпақлардың Едил ҥәм Жайық дәуиринен дерек береди.

ЕДИЛ—ЖАЙЫҚ ДӘУИРИ

Едил—Жайық, Түркистан, Хорезм, қарақалпақлардың жазба аўызеки әдебиятларында да халықтың уатаны сыпатында бериледи.

Қарақалпақлардың Едил, Жайық бойларына көшиуи негизинен Шыңғыс хан атланысларынан кейинги дәуирде болса керек. Себеби оннан бурын Дон дәрьясы бойларында болған. Соңынан Едил ҥәм Жайық дәрьяларының бойларына көшип өткен.

Соның ушында Едил ҥәм Жайық темасы Қарақалпақлар мәдениаты тарийхында айрықша орынды ийелейди. Буның ең баслы себеби қарақалпақлардың үш эсирге шамалас бул әжайып үлкени мөкан етиуи менен байланыслы.

Қарақалпақлар бул дәуирде Хорезм ҥәм Түркистан үлкесинде де болған. Бирақ олардың көпшилик бөлеги, тийкарғы уйытқысы Оққас өлиминен кейин Түркистанды таслап, өзиниң бабасы деп есапланған Оққас әуладлары болған Муўса, Жамғыршы ҥәм Асанның изине ерип Едил, Жайық бойларына барған ҥәм Ноғайлы ханлығын дүзген.

Бул дәуирлерге тийисли болған дереклерде Муўса Ноғайлының алты улы бөлегиниң әмийри, ал Жамғыршы Астраханның ханы сыпатында сүүретленеди.

Муўсаның еки ҥаялынан өрбиген балалар Шыйқым, Шейдаяқ, Шайқы Мамай, Сейтек, Қошым, Досым, Алшағыр, Орақ, Қазый, Қосай, Юсип ҥәм Ысмайыллар бәри де тарийхта болған адамлар болып, шетинен Әмир атанып, Ноғайлы ханлығын бөлшеклеўге тырысқан. Феодаллық тартыслар нәтийжесинде олардың көпшилиги өлген. Тири қалғанлары да өтмиштеги бабасы

хүрметине өзлерине Едиге, Нураддийин, Кейкавус—деген титулларды ийелеп, бир-бирине қарсы урысқан. Сондай соқлығысыулар нәтийжесинде XVI эсирдин екнши ярымында Муўсаның еки баласы Юсип пенен Ысмайыл ғана Едил менен Жайық бойында қалып, олар да бир-бирине қарсы гүрескен. Солай етип Ысмайыл балалары Тынахмет пенен Орысбек бул дәуирде мәмлекетти өз қолына алады. Бирақ бул екеуиниң арасында да қарама-қарсылықлар пайда болып, қарақалпақлардың әдеуир жеңиске ерискен дәуири Ысмайылдың ақлығы Орманбет бий дәуирлерине туўра келеди.

Орманбет бий ҥаққында 1580-1596-жыллардағы Европа ҥәм Шығыс дереклеринде әдеуир унамлы пикирлер айтылады. Қарақалпақ халқының толық қәлиплесиу дәуирлери де сол кisinin аты менен аталады.

Соның ушында бул дәуир әдебиятта да үлкен из қалдырған. Бир-бири менен тутас бир неше эсирлик мәдений мийрасты өз ишине алады.

Бул дәуир ҥаққында әдебий жазба дереклер толық сақланып қалмағаны менен сол дәуирге тийисли болған тарийхий қосықлар оғада көп. Едил ҥәм Жайық ҥаққындағы қосықларда халықтың өмири, жасау шараыты, басқа еллер менен қарым-қатнаслары актив сәуленген.

Бул ҥаққында жазылған «Қарақалпақ»—деп аталған көлемли тарийхий қосықта бар. Қосықтың авторы белгисиз болып, ол профессор Қабыл Мақсетов тәрeпинен халық аўзынан жазып алынған. Қосық тарийхтан хабардар адамлар тәрeпинен кейинги дәуирде жазылған болыуы да итимал. Ол қосықтың бир неше вариантлары фольклористлер тәрeпинен толықтырылған. Әдилбай Қожықбаев, Ысақ Нағметуллаев қосқан вариантлары да бар. Бул вариантларда Едил Жайық, Түркистан ҥәм Сығнаққа байланыслы тарийхий ҥақыйқатлыққа оғада сәйкес келетуғын фактлер бар. Мәселен қарақалпақлардың Едил Жайықты мөкан еткени ҥаққында:

Аштарханға¹ салып ушан қайықты
Сен жайладың Едил менен Жайықты,
Булда саған мөкан болмай қалыпты,
Хорезмге көшер болды қарақалпақ.

¹ Аштархан—Каспий тенизи.

Яки Муўса бийдин эмир атанғаны ҳаққында.

Терегин атанып, жыңғыл, жуўсаның,
Қарауында болдың Әмир Муўсаның,
Сууда балық, қырда кийик тәушаның,
Ауқатың боп хызмет етти қарақалпақ,—

деп айтылған болса, гейпара қосық қатарлары Муўсаның ақлығы Сүйинбийкениң Қазан тахтына отырғаны хәм соңында өлимге гирипдар болғанлығы ҳаққындағы тутас тарийхий мағлұматларды да береді. Мысалы:

Таслап кетип Хорезмдей меканды,
Жайықта бабамыз Ноғай атаңды,
Тахт өлтирди Сүйинбийке апанды
Дәуранының бәри әрман қарақалпақ.

Демек бул фактлердин хәммеси де сол ўақытлары қарақалпақлардың Едил менен Жайық арасын мекан еткенлигин бийкарламайды. Бул ҳаққында белгили критик В. Г. Белинский: «Поэзия тарийхқа оғада сядық Хәтте тарийхтың өзи қалдыра алмаған фактлардың өзін де поэзия қалдыра алады»—деп жазған еди.

Сол жағынан қарағанда халық қосықларының да сол дәуир ушын атқаратуғын хызмети үлкен. Бирақ бул дәуирде халық поэзиясы менен бир қатарда жыраў шайырлар поэзиясы да актив раўажланды.

ЖЫРАУ—ШАЙЫРЛАР МИРАСЫ

XVI әсирде де бурынғы жыраў—шайырлар дәстүри бойынша толғаў айтыў өнери баслы орынға көтерилди. Бул дәуирде халықтың өз-ара бөлиниў дәуирлери еле даўам етип атырған еди. Соның ушында бул дәуирде жасаған белгили жыраў-шайырлардың хеш биреўи өзін қарақалпақ, қазақ я қырғыз деп таныстырмайды. Өзлерин Ноғайлы деп атайды. Бундай жыраў шайырлардан XV әсирде жасаған Доспанбет хәм Шалкийиздин аты аталады.

Булардың екеўи де шайыр болыў менен бирге Ноғайлының белгили қәўим баслықлары болып Муўса бийдин балалары Шайх Мамай хәм Юсипке хызмет еткен. Соңынан белгисиз себеплер менен елден шығынып кеткенлиги байқалады.

ДОСПАНБЕТ ЖЫРАУ

(XVI-әсир)

Доспанбет XVI әсирдин бас гезинде жасаған белгили сөз шеберлериниң бири. Ол ҳаққында мағлұмат 1910-жылы Қазан қаласында басылған «Шайыр яки ақынлар» жыйнағында, сондай-ақ бул баспадан әдеўир бурын Петербургта шыққан «Ноғай уә қумық шайырлары»—деген китапта бериледи. Оның жасаған заманы Муўса бий өлиминен кейин оның үлкен баласы Шайх Мамайдың тахтқа отырған жылларына туўра келеди. Мысалы, ол бир толғауында:

Қоғалы көллер мол суўлар,
Қоныслар басқан өкинбес,
Арысандай омыраўлы,
Арғымақ минген өкинбес.
Жупарын қардай боратып,
Арыўлар қушқан өкинбес.
Торы төбел ат минип,
Той тойлаған өкинбес.
Қурама шапшақ көп қымыз,
Қуйып ишкен өкинбес.
Жаў қуўсырса жән-жақтан,
Ол қалқандай шаншылса,
Қан жуўсандай себилсе,
Аққан суўдай төгилсе...
Ерегисип айқасып,
Ер Мамайдың алдында,
Шейит өлген өкинбес.

Бул пикирлерине қарағанда да ол Әмир Муўсаның үлкен улы болған Мамайға садық болған адам.

Доспанбеттиң буннан кейинги толғауларының хәммеси де жаўгершилик пеңен байланыслы. Бул негизинен Ноғайлы қәўимлери арасындағы ишки саўашлар болса итмал. Оның бул саўашларда Шайхы Мамай жағында яки Орақ батыр жағында турып урысқаны белгисиз. Бирақ ол негизинде Азов теңизи жағына қарай шегинген Киши Ноғайлардың байрағын көтеретуғынын мойынлайды. Соның ушында ол дәслеп Шайх Мамай жағында болсада соңынан Орақ хәм Қазый тәрепине қарай өткен.

Қалайда Доспанбет иниси Айметет екеўи үлкен қарманлықлар көрсетип Азов теңизи бетке қарай қашқан. Сол саўашта Доспанбеттиң жараланыўы жыраў-

дың өзи жазып қалдырған толғауларда үлкен из қалдырады. Мысалы:

Арғымаққа оқ тийди,
Қыл майқының түбинен,
Аймедетке оқ тийди,
Отыз еки омыртқаның бууынынан,
Зуулап аққан қара қан,
Тыйылмайды жонның оң тамырынан,
Сақ етер тийди саныма,
Қатты батты жаныма,
Қонышым толды қаныма.
Жарадар болдым жан татлы,
Жара аузына қан қатты.
Жармай пилте салғандай,
Жарамды таңар жан қайда?
Жағдайсыз жерде жатырман,
Жанымда бир тууысқаннан жоғынан.

Жарадар болып қалған батыр душпанлар арасында қалып кеткен қамшысын жойтады. Ол трубкасын душпан ишинде қалдырғысы келмеген Тарас Бульба сыяқты өз қамшысын ойлайды. Бул жағдайларда толғауда терең лапыз бенен сүүретленеди:

Қарағайлы орман бойында,
Қамшым қалды ойында,
Бүлдиргиси булан териси,
Өрилип ғунан қайғысы,
Шымауығы—алтын, сабы жез,
Азыұлының бойында,
Гүзен, қарсақ жерме екен!

Буннан кейин батыр жырау үйинде қалып кеткен хаялын ойлайды. Ол өзиннің гөззал хаялының душпанлар қолында қалып кетіуін сирә қолемейди. Мысалы:

Алғаным Әлий қызы еди,
Шың арыұдың өзи еди.
Маңлайы күнге күймеген,
Шашын самал сүймеген,
Ай жүзлі арыұ жамалын,
Өзимнен өзге көрмеген.
Қалай күни кешти екен?...

Батырдың тосаттан ай далада жараланып қалыуы оның өз ұатанына болған сүйиспеншилигин оятып, сағынышын арттырады. Бул сағыныштың изи үлкен бир толғауға айланады. Бул толғау «Күн қайда?» деп ата-

лып, хәзирги қарақалпақ хәм ноғай халықларының арасына кеннен тарқалып кеткен. Мысалы:

Айналып аққан ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?
Есиги бийик Боз орда,
Ецкеймей өтер күн қайда?
Қара булан терисин,
Етик қылар күн қайда?
Гударыдан бау тағып,
Гиреүге кийер күн қайда?
Гүлдир—гүлдир киснетип,
Гүренди—минер күн қайда?
Алты қулаш ақ найза,
Шөкелеп шаншар күн қайда?
Садақ толы сансыз оқ,
Сабағынан өткерип,
Басын қолға жеткерип,
Созып тартар күн қайда?
Кетбугадай бийлерден,
Кенес сорар күн қайда?
Едилдің бойын ел жайлап,
Шалғайына ат байлап,
Боз орданың төринде,
Қыз баланың қолынан,
Қымыз ишер күн қайда?

Доспанбет пенен Аймедет соңынан емленип жақсы болып кетеди де Азов теңизиннің бойына Азыұлы қала-сын салдырады. Батыр шайырдың кейинги толғауларында бул жағдайлар кеңнен сөз етиледі.. Мысалы:

Айнала булақ, басы тең,
Азыұлының Стамбулдан неси кем?
Аймедет пенен Доспанбет,
Хан улынан неси кем?
Бий улынан неси кем?
Төриннің берген бахтында,
Хан улынан артық болды несийбем!

Құлласы, Доспанбет толғаулары айтылажақ пикир хәм сөз ширелилиги менен басқа жырау шайырлар творчествосына қарағанда да айрықша көзге түседі.

Тарийхий толғаулар

Бул дәуірдеги әдебият жазба түрде толық сақланылмай қалғаны хаққында биз жоқарыда айтқанбыз. Бирақ хәрқандай дәуір әдебиятта үлкен из қалдырды. Солай болсада узақ дауам еткен жаугершиликлер биз-

ге оны тап сол қалпінде жеткізе алмады. Айырымлары жазба, айырымлары ауызеки, гейпаралары авторы менен, гейпаралары авторсыз бизге жетип келди. Соның ушында булардың хәммеси халықтың алтын ғәзийнеси. Елдің сол дәуірдеги мәдени өмирин сөз ететуғын мийрасы. Буннан тысқары бул шығармалардың хәммеси де халықтың тарийхий өмири менен тикелей байланыссы. Демек солай екен, биз бул мийрасларды бүгинги әуладларға да жеткізюимиз хәм үйренюимиз керек. Усы тийкардан қарағанда тарийхий дәуірлер менен байланысқан ауызеки әдебиат үлгилери де әдебиат тарийхынан белгили дәрежеде орын алады.

Қарақалпақ әдебиаты тарийхында Едил хәм Жайық пенен байланыссы болған көп ғана тарийхий толғаулар бар. Бул толғаулардың жақын күнлерде пайда болғанлығына хәшким де исенбесе керек. Себеби биз қарақалпақ әдебиатында Едил хәм Жайық темасы дегенде тек XV—XVI әсир уақыяларын ғана түсинемиз. Демек бул толғаулар сол заманлардағы тарийхий уақыялар тийкарында ғана пайда болған. Мәселен айырым толғаулардағы:

Едилге келип тығылдың,
Ет бетиннен жығылдың.
Жайыққа келип тығылдың,
Жамбасыннан жығылдың,

—деген қатарлар сол уақыттағы халықтың социаллық-экономикалық жағдайларын да еске салады.

Бул дәуірде пайда болған толғаулардың хәммеси де дерлик Едил хәм Жайық дәрьясы менен байланыстырылған.

Онда жеке адамлар тәғдири айтылса да халық тәғдири менен бекем байланыссы жағдайда сүүретленди. Мысалы:

Айланып аққан Ақ Жайық,
Баратырмекен ортайып.
Ыққа қарай тез қайтар,
Өмир деген—бир қайық.
Үйде, дүзде сәним жоқ,
Баратыр жасым қартайып.
Сақалым қуудай ағарған,
Сүйегим қалған қақайып.

Кеулимди ғам басты,
Едил сууы ылайып.
Мендей жалғыз сорлыға,
Ул бермеди ылайық.
Жағдайымды сезген сон,
Баратыр душпан зорайып.

Бул муңлы толғау Едил бойында жасарын жасап, қартайған халында бийперзентликтен қыйналып, душпанның зорлығына ушыраған бир мүсәпир ғаррының тәғдири көз алдымызға келтирсе, екінши бир толғауда да елдің бирикпеуинен жеккеленип қалған бир батырдың жүрек дәртлери менен тутасады. Мысалы:

Едил сууы толықса,
Қар жаңбырдан көремең.
Ақ семсерим тотықса,
Қараусыздан көремең.
Етек тозбай жең тозса,
Жарлылықтан көремең.
Жағама душпан жармасса,
Жалғызлықтан көремең.
Жаман туған ини, ул,
Азапты соннан көремең.

Бул дәуірде пайда болған тарийхий толғаулардың тематикасы хәрқыйлы. Айырымларында Едил хәм Жайық дәрьяларының бойында пайда болған дау-жанжелдер, ал гейпараларында үгит-нәсият пенен байланыссы дидактикалық қатарлар көп ушырайды. Бир характерли жери, бул толғаулардың қайсы бирин оқысақта олардың дерлик хәммеси Едил Жайық темасы менен бекем байланысқанлығын сеземиз. Себеби хәрбир толғаудың басланыуы Едил яки Жайық сөзинен басланады. Мәселен, және бир толғауда менменлик пүткиллей қараланады:

Бурқып аққан Ақ Жайық,
Қопалы көлге жолығар.
Қарағай басын қырқа ушқан,
Турымтай торға жолығар.
Менменсиген ағалар,
Өзинен зорға жолығар.
Батырлар жауға жолығар,
Шешенлер дауға жолығар.
Шалғайда жылқы шубырса,
Қалың топқа жолығар.
Қыядан қулан шубырса,
Егеули оққа жолығар.

Ший сығалап қараған,
Дәстелеп шашын тараған,
Байдың қызы, қара қыз,
Бир жаманға жолығар.

XV—XVI ғасырда қарақалпақтар жасаған Едил хәм Жайық дәрьяларының бойындағы үзлексіз дауам еткен жаугершилик, сол себепли пайда болған ашлық-аптадалықтар бул дәуірде пайда болған тарийхий толғауларда да терең сүүретленеди.

Мәселен, екінши бир толғауда душпанға таланып, мал мүлкинен айырылған бир батыр жигиттин тулғасы анық көринеди. Душпанлар—көп. Ол—жалғыз. Бирақ солай болсада бундай әдилсизликлер ушын бир қасық қаны қалғанша гүресийге таяр екенлигин билдиреди:

Едил бойы қалың ел,
Қарағайлы қатпа жер,
Атым менің қара тер,
Көзимнің жасы болды сел,
Қарағай найза дәстимде,
Қара тарлан астымда,
Қайырылып шауып келемен,
Мен душпанның қастында.
Дүнья малым таланды,
Бузды кеуіл ханамды,
Мал-мүлкинен айырылып,
Жалғыз қалған жаманды.
Қайтқым келмес изге хәрғиз,
Душпанлар көп—мен жалғыз.

Толғау көркемлик жағынан әдеуір терең баянланған. Ол тек мал-мүлкинен ғана емес, бәлки өз бала шағасынан да айырылған. Соның ушында өзи жасаған әдалатсыз заманды қаралайды.

Гүрес жолындағы жеккелик үлкен қайғы екенлиги ҳаққында пүткил дүньяға жар салғысы келеди. Бул жағдай толғаудың изинде және де тереңирек баянланған. Мысалы:

Едил ағар булқынып,
Жайық ағар жулқынып,
Ел журтымнан айырылып,
Жүрегим кетти силкинип,
Жойттым ғәрип анамды,
Қатын менен баламды,
Ер жигитке дүньяда,
Жалғыз қалған жаманды.

Едил хәм Жайық дәрьяларының бойларындағы узақ дауам еткен жаугершиликлер жигитлердин узақ жыллар бойы сауашларда болуларына себепши болды. Усындай себеплер менен қыз-келиндешеклер урысқа кеткен өзиниң сәуер ярларын сағынған. Бундай жағдайлар олардың сағыныш ҳаққындағы толғауларын шығаруға себеп болған. Мәселен В. Радлов тәрепинен келтирилген төмендегише бир толғауда:

Едилден атлар келер ағылып,
Аяғына алтын нәллер тағынып,
Былырғы кеткен сәуер яр,
Быйыл келер усайды,
Батыр атын тағынып,
Былырғы кеткен сәуер яр,
Быйылғы жылы келмесе,
Жарын келер усайды,
Ақ буғағын сағынып,
Буралма шашым бир қолтық,
Бурап дастық етермен,
Омырауымда егиз өскен қос мәмме,
Сүйреп төсек етермен.

Бул толғаулар шын мәнісиндеги поэзия. Соның ушында бул қосықлардың авторының сақланбағанына да исенгин келмейди. Бунда халықтың дәрти де, тарийхий дәуірдин ҳауазы да шеберлик пенен сүүретленеди.

Сонлықтанда қарақалпақ халқының Едил хәм Жайық бойларындағы поэзиясы өз алдына бир төбе болып, ерте дәуірдеги әдебиятымыздың үлгилеринен үлкен дерек берип турады. Себеби бул XVI ғасырдеги халқымыздың турмысының айқын көриниси.

Орманбет бий ҳаққында толғаулар

Халық арасында аңыз болып тарқалып кеткен Орманбет бий негизинен XVI ғасырдин 80—90 жылларында Сарайшық қаласында жасаған, қарақалпақтарды Ноғайлыдан айырып өз алдына ханлық етиуге тырысқан, халық бахты ушын сыртқы душпанлар менен актив гүрескен қарақалпақтардың бабасы. Ол Оққас ханның шөбереси, Муўса бийдин немереси, Ысмайылдың ақлығы, Тынахметтин баласы.

Оның Ордаға бийлик еткен дәуири 1585—1595-жылларға туўра келеди. Рус халқы менен беккем қатнасық жасап, пүткиллей қулап қалған орданы қайта-

дан тиклеуге хәрәкәт жасаған адам. Бул ҳаққында В. Жирмунский: «Орманбет пүткиллей сөнип қалған қозды қайтадан еп пенен үрлеп өз ордасын тикледи» —деген пикирди айтады. Соның ушында пүткил қарақалпақ халқы оннан миннетдар еди.

Ал қарақалпақ деген атаманың қайтадан тарийхта пайда болуы да тап сол Орманбет дәуиринен басланған. Соның ушында халық оны өз бабасы сыпатында таныйды.

Орманбет 1595-жылы Жунгар басқыншылары менен болған сауашта жунгарлардың реймсиз ханы Хо Урлық қолында қаза табады. Сол күннен баслап қарақалпақ халқы үлкен посқыншылыққа ушыраған. Ел деп еңиреген азамат басшысынан айрылған халық Орманбет ҳаққында оның даналығы хәм батырлығын тәрийп-лейтуғын көп ғана толғауларды мийрас етип қалдырған. Бул толғаулардың айырым бөлеклери тутас бир поэмаға усайды.

Ел арасында Орманбет бий өлгенде Сейтим жыраудың еситтириуи деп аталған айырым қосықларда сақланған. Мысалы:

Отыз жигит бар жерде,
Одан басы Орманбет.
Жәуҳар жүзик бар жерде,
Гәуҳар қасы Орманбет.

Елли батыр алдында,
Ең қырағы Орманбет.
Сексен батыр алдында
Шамшырағы Орманбет.

Жүз Жүйриктің ишинде,
Арғымағы Орманбет.
Мың жүйриктің ишинде,
Маңлай алды Орманбет.

Есиліп аққан Едилдин,
Еринип ақса қәйтесен.
Жайылып аққан Жайығың,
Жабығып ақса қәйтесен.

Қарағайлы тоғайың,
Жантақ болса қәйтесен.
Апатшылық хәммеге,
Ортақ болса қәйтесен.

Сылдырап аққан булағың,
Тынып қалса қәйтесен.
Дослар жылап, душпаның,
Күлип қалса қәйтесен.

Бахтымыз болған байтерек,
Қулап қалса қәйтесен.
Изиңдеги нарт таллар,
Жылап қалса қәйтесен.

Жебедей келген сум әжел,
Жүрегимди қозғайды.
Етегин жайып ел халқың,
Еңиреп турып жылайды.

Орманбет бийдің өлими бул тек жеке батырдың ғана қайғысы ғана емес, бәлки халықтың басына түскен үлкен апат еди. Себеби Орманбет өз ақыллылығы, хұжданы хәм батырлығы менен елди басқарды. Соның ушында ел арасында оның орнын басқандай адам жоқ еди. Бул жағдайлар үлкен апатшылыққа алып келди. Соның ушында халық шопансыз қалған қойдай хәр жаққа тарқалып, сыртқы душпанлардың жемтигине айланды. Халық өзиниң дана басшысын жоқлап толғаулар шығара баслайды. Бул толғауларда Орманбет тәғдири менен қосылып, халықтың қайғылы өмири де еситилгендей болады. Мысалы:

Орманбет бий өлген күн,
Он сан ноғай булген күн,
Жез қарғалы қуба арлан,
Жетип түлки ала алмай,
Қарашыл көпек болған күн.
Лашын қус қууға жете алмай,
Оң қанатын терис қағып,
Жапалақ қусқа аўған күн.
Оразалының он улы
Жайырлының жалғызы,
Атқан оғын таба алмай,
Жер қармалап қалған күн.

Сол заманның дәстүри бойынша хәрқандай бий яки хан өзиниң исин даўам ететуғын мийрасхорына ийе болуы лазым—деп есапланған. Бирақ Орманбеттиң үл перзенти жоқ еди. Тарийхый дереклерде Бибиайша, Гулайша хәм Сарыша атлы үш қызының болғанлығы хәққында айтылады. Халық кишкене қызы Сарышаны парасатлы көрип, атасының орнына бий етип сайла-

абач.

мақшы болады. Бирақ жаугершілік хуким сүрген заманда ел ағасы болғандай батыр ер адам керек еді. Соның ушында ел арасында ала ауызлық басланады. Бул жағдайларда «Орманбет бий өлгенде» толғауында анық баянланған. Мысалы:

Орманбет бий өлгенде,
Он сан Ноғай бүлгенде,
Орманбеттей бийлерден,
Ул қалмады, қыз қалды.
Алғыр қустың пәнжесі,
Үш қызының генжесі,
Сарыша сулыұ дер еді,
Ноғайлының елинде,
Кәдели өскен қариясы,
Жигерли өскен жигити,
Жыйналып кеңес етеді.
Гәўхардан туўған қыяқсаң,
Сөнбейтуғын шырақсаң,
Хасылдан қалған әуладсаң,
Жақсыдан қалған зүрядсаң,
Кеңесің болса бер дейди:

Орманбет бийдің өлими Жунгар басқыншылығының қарақалпақлар үстинен үстемлигине алып келди. Бундай әдалатсыздықларға гирипдар болған халық өз меканларын таслап Түркистан жерине /Сырдарьяның ортанғы бөлими/ көшип кетиўге мәжбүр болады.

Орманбеттің қызы Сарыша айым халықтың Едил менен Жайықты таслап көшиўине наразы болады. Бул наразылықлар толғаудың айырым бөлимлеринде анық берилген. Мысалы:

Едилде де турмадың,
Едил елдің есиги,
Жайық жердің бесиги,
Жайықта да турмадың,
Хә Ноғайым, Ноғайым,
Кетти сениң оңайым.
Ашар деп көзге илмедің,
Уәлийлигимди билмедің.
Едилден былай өткенде,
Ел болып кеңес қылмадың.
Жайықтан былай өткенде,
Жайылып кеңес қылмадың,
Бул кеткеннен кетерсең,
Сыр дарьяға жетерсең.
Есиктің алды Сырдарья,
Еңкейип суулар ишерсең,
Тоңқайып тезек терерсең.

Жар басында жарты ылашық,
Қуу мола болар үйиниз,
Қоғадан болар шүйиниз,—

— деп айтып келеди де, сол уақыттағы Түркистан уәлаятындағы социаллық-экономикалық жағдайлар, географиялық шариятлар кеңнен баянланады.

Саразбанлы Сары тау,
Тәўке ханның журты еди.
Қоқан деген уллы журт,
Ислам ханның журты еди.
Бул кеткеннен кетерсең,
Ел-журтыңнан айырылып,
Етикли суулар кешерсең,
Қайғылы ескек есерсең,
Бул көшкеннен кешерсең,
Түркистанға жетерсең.

Бирақ илажсыз қалған халық Түркистанға қарай көшеди. Бунның ең баслы себеби Жунгар ханы Хо Урлықтың қарақалпақларға қарсы үшінши мәрте топылыуы, халықты мал-мүлки хәм перзентлеринен айырылып пүткиллей посқыншылыққа ушырап қалыуы еді. Бул аянышлы картиналар «Орманбет бий өлгенде» толғауында әдеуір терең баянланған. Мысалы:

Мен не болдым сеннен соң,
Сен не болдың меннен соң.
Жерим сеннен айрылдым,
Сууым сеннен айрылдым.
Атаң күйеу болған жер,
Енең келин болған жер,
Сен анадан туўған жер,
Кир-қонымды жуўған жер.
Ели-халқым шад болып,
Не бир дәуран сүрген жер.
Душпанымнан алдандым,
Мен кеттим де сен қалдың.

Қуллаасы, қарақалпақлар 1596-жылы Түркистанға қарай массалық түрде көшеди. Буннан хабар тапқан Хо Урлық Эмба дарьясының бойында олардың изине қуып жетип және көпшилигин қырғынға ушыратқан.

ТҮРКСТАН ДӘУИРИ

Қарақалпақлардың Түркистан этирапын жайлап, Сығнақты өзлериниң бас қаласы етип алғаны хаққын-

дағы мағлыұмат Бухар ханы Абдулланың 1596-жылғы жарлығында тастыйықланған.

Бирақта қарақалпақтар Сығнақ пенен Ясыда тек XVI әсирдің ақырында пайда болды деп дәлиллелп болмайды. Себеби қарақалпақтар XIV әсирдеги Орыс хан, оның баласы Оққас тусында да Өзген хәм Сығнақ қалаларының этирапын жайлаған. Бул жағдай олардың XIV әсирден баслап-ақ үш бөлекке бөлінгенлигин көрсетеди. 1) Туркистан бөлими (Сығнақ хәм Өзген қалалары этирапында). 2) Едил хәм Жайық (Сарайшық қаласында). 3) Хорезмдеги бөлими (Шымбайдан онша узақ болмаған Сатемир хәм Дәуқара қалалары этирапында).

Қалайда Едил хәм Жайық бойындағы қарақалпақтардың әдеуир көбирек болғанлығы хаққында мағлыұматлар бар. Хәтте қарақалпақтар посқынлыққа ушырағаннан кейин де Самара хәм Тюмень үлкелеринде отыз мыңнан аслам қарақалпақтардың болғанлығы хаққында айтылады.

XVI әсирдің бас гезинде Муўса бийдің Сарайшықты ийелеп турған ўағында оның үлкен баласы Шыйқымның Хорезмдеги қарақалпақтарға, ал ортаншы баласы Шейдаяқтың Сығнақ қарақалпақтарына барып қосылғанлығы хаққында мағлыұматлар бар. Соның ушында қарақалпақтардың Туркистан дәуири әдебий орталығын тек XVI—әсирдің ақырында қәлиплести деп атаў да қыйын. Бирақта қарақалпақтардың бул дәуирде Туркистанға келип жәмлескенлиги анық. Сонылықтанда 1596-жылдан 1723-жылға шекемги аралық қарақалпақ халқының Туркистан дәуири деп атаса болды.

Усындай себеплер менен қарақалпақ халқының XVI әсирдің ақырындағы әдебияты Туркистан үлкеси менен актив байланысады.

Қарақалпақтар Туркистанға көшип келиў менен бир қатарда ол жерде жасап атырған өзбек, қазақ хәм тәжик халықлары менен актив байланысқа түсти. Бирақ олар ушын жол азабы, посқынлық, өзиниң көп жыллық меканы болған Едил хәм Жайықтан айырылыў қыйын болды. Себеби қарақалпақтардың тийкарғы бөлегин Сарайшық этирапында үш әсирден аслам жасағаны белгили.

Жуңғарлардың қарақалпақтардың тийкарғы бөлегин

өз ўатанларынан жуда етиўи, халықты талаўи үлкен апатшылық еди. Бул жағдайлар әдебиятта үлкен из қалдырды.

Қарақалпақ әдебияты тарийхында «Сағыныш қосықлары»—деген ат пенен из қалдырған бул мунлы қосықлар негизинен алғанда сол 1595—1596-жыллардағы аласапыран дәуирлерде пайда болғанлығына толық исениўге болады. Себеби арқаланып посып киятырған халық өзиниң туўылып өскен жерин сағынады. Бундай сағыныш дебдиўлерди тек поэзия арқалы ғана бериў мүмкин. Соның ушында қарақалпақтардың Туркистан дәуириниң дәслепки бөлегин әдеуир қайғылы қосықлардан басланады.

Сағыныш қосықлары

Қарақалпақ әдебияты тарийхындағы «Сағыныш қосықлары»—деп атаған дүркин негизинен Едил хәм Жайық темасын сөз еткени менен көпшилиги жолда, сол мүсийбетли 1595-жылдың бәхәр айындағы посқыншылық дәуириде пайда болған. Бул қосықларда шынында да хәрқандай халықтың өз ўатанына болған мухаббаты жаңлап еситилгендей болады. Мысалы:

Едил қайда, ел қайда,
Елге жетер кун қайда.
Жалаң аяқ сорлыға,
Тикенексиз жол қайда.
Жайық қайда, жай қайда,
Жайылып жатқан мал қайда.
Айырылған соң меканинан,
Еиди ондай хал қайда?
Еңкейип суў алмаға,
Есиллип аққан Едил жоқ.
Жылым, аўлар салмаға,
Жайылып аққан Жайық жоқ.
Жүрмиз мениреу далада,
Жүгинди тартар қайық жоқ.
Ел тентиреп көшкен соң,
Я барарға жайық жоқ.
Мейлислерге барғанда,
Торден алар пайың жоқ.

Бул толғауларды оқып отырып басқыншылықтар нәтижесинде өз ўатанынан айрылып қия шөлдерде арқаланып посып киятырған мүсәлир халықтың зарлы дауысларын еситкендей болсаң.

Бул толғаулардың авторлары халық пенен араласып жүріп, Едил бойында көп ғана қууанышларды өз басынан кеширген. Бірақ не деген менен өзіннің аты өззи. Ол өз душпанынан жеңілген. Солай болсада душпанға құл болып қалғысы келмейді. Өзиннің тууылып өскен жерин де көзи қыймайды. Бірақ тууылған жердің сағынышы ядынан кетпейді. Мысалы:

Түби еди гүпшегим,
Ушы еди шөпшегим,
Тоғайым сеннен айырылдым,
Түби малыма қазығым,
Ушы бала-шағама азығым,
Жийдем сеннен айрылдым.
Мал отлауға жери кең,
Жери менен сууы тең,
Едилім сеннен айрылдым,
Қысы менен жазы тең,
Үйрегі менен газы тең,
Ешкиси менен қойы тең,
Қыры менен ойы тең,
Жайығым сеннен айрылдым,
Бақасы бала уйықлатпас,
Жыланы жылқы жуусатпас,
Ғунаны аяқ тусатпас,
Балығы туулап услатпас,
Көллерім сеннен айрылдым,
Айдын шалқар көллерім,
Жағалай қонған еллерім,
Таудан аққан булағым,
Атлығып шапқан ылағым,
Жайлауым сеннен айрылдым,
Бақаринде сауыным,
Жаз күннinde қауыным,
Гүз күннinde қабағым,
Қыс күннinde шабағым,
Сол күнлерди еске алсам,
Ядымнан кетпес шырағым.

Ұатан темасы қалайда XVI әсирдегі қарақалпақ әдебиятының ең баслы темасының бири болып қалды. Түркістан қарақалпақларды жатырқаған жоқ. Деген менен көп әсирлік меканынан айрылып қалған халық өзіннің тууылып өскен жерлерин аңсай берди. Бул сағыныш халық жүрегинде поэзия қатарлары болып қуйылып әсирден әсирлерге келип жетти. Ондағы тууылған жер, ұатан қаққындағы дәртін түсиниклер хәрқандай адамның да жүрегин езип жибереди. Мысалы:

Атаң күйеу болған жер,
Белге сүйеу болған жер,
Енең келин болған жер,
Ийилип сәлем берген жер,
Киндигимди кескен жер,
Жигит болып өскен жер,
Балалығым қалған жер,
Арыу таңлап алған жер,
Ели—халқым қууанып,
Көп шадлыққа толған жер,
Ишсең сууы шийрин жер,
Дәрьялары ийрим жер,
Бүркит ушқан бийиклер,
Дүрлеп шапқан кийиклер,
Байрақ алған ғунаны,
Қырды гезген қуланы,
Келиншеги кәйуаны,
Жүзди жыққан палуаны,
Еселип аққан Едилім,
Жайылып аққан Жайығым,
Мен кеттим де сен қалдың.

Әлбетте, бул толғау қатарлары халықтың өз меканына болған мұхаббаты. Бул қосық қатарларында артықша айтылған сөз жоқ. Пикирлер жүдә ықшам болып халық жүрегинде сақланған. Ұатан деген түсиниктин сыйқырлы хәм әдиули екенлигин сездирип турады. Бул сағыныш толғауларында Едил хәм Жайық бойының гөззал тәбияты, географиялық орны үлкен шеберлик пенен сызып көрсетилген.

XVII—XVIII ӘСІРДЕГІ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

XVI әсир қарақалпақ әдебиятының толық қәлип-лескен дәуири болғанлығы қаққында биз жоқарыда айтқанбыз. Қарақалпақ атамасы ерте дәуірлерде пайда болғанлығы менен соңғы үш ярым әсирлік өмири пүткіллей ноғай атамасы менен араласып кетти. Бірақ XVI әсирдің екінши ярымында және қарақалпақлар өз атамасы менен тарийх бетлеринде пайда болды. Бул жағдайлар оның әдебиятының араласпасы тәнхә қарақалпақ әдебиятының рауажланыуына алып келди.

Бірақ бул жағдайлар XVI әсирден баслап қарақалпақ әдебияты пүткіллей гүлленип кетти деген мағананы аңлатпайды. Себеби тарийхшылардың берген мағлыұматларына қарағанда қарақалпақлар XVI—

XVIII әсир аралығындағы үш әсир ишінде еки жүзден аслам урыс-қағысты өз басынан кеширген. Үш мәртебе өзи тууылған жерлеринен айрылып поскынлыққа ушыраған. Көпшилик жағдайда басқа ханлықлардан ғәрезли болып жасаған.

Демек өз-өзинен белгили болып турыпты, бундай жағдайларда орайласқан жазба әдебияттың болыуы да мүмкин емес. Бирақ хәрқандай әдилсиз жәмиет өзине наразылық туудыратуғын халық поэзиясын пайда етеди. Усындай себеплер менен XVI—XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебиятында ҳақыйқый халық поэзиясы пайда болған еди.

Бул жағдай тек қарақалпақларда ғана емес. Тууысқан қазақ хәм қырғыз әдебиятында да тап сондай болды. Сол дәуирдин әдебий тилин—деп есапланған «түрки тили», «шығатай тили» өзгешелиги жағынан өзбек тилине әдеуир жақын турады. Соның ушында түркмен, қазақ, қырғыз хәм қарақалпақ халқының билимли уәкиллери бул тилде сөйлеп хәм айырым китапларда жазып қалдырған. Бирақ олардың атлары түрки тилине сәйкес болғанлығы ушында өз миллетлерин жазып қалдырмаған. Олар улыўма түрки әдебиятының мийрасларына өтип кеткен.

Сонлықтанда бул дәуирдеги қарақалпақ әдебиятының рауажланыу жолын сарай әдебиятындағы дийуанлардан излеп жүриўдин кереги жоқ. Халықтың тийкарғы көпшилик бөлеги дийхан хәм шаруа болғанлығы ушында тийкарғы әдебият халық арасында пайда болды. Бул әдебиятты пайда етиушилер тийкарынан билимлиде болыуы мүмкин. Бирақ олар өз идеяларын халыққа тарқатыу ушында ауызеки поэзиядан пайдаланыуға мәжбүр еди. Соның ушында бул дәуирдеги әдебияттың көпшилиги ауызеки тарқалыуына қарамастан, халықтың тарийхта басып өткен жолы менен тиккелей тәғдирлес еди. Басқа дәуирлердеги әдебият сыяқлы бул дәуирдеги қарақалпақлар әдебиятында да ири исимлер бар. Буған мысал сыпатында XVII әсирде жасаған Мүйтен жырау хәм XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебиятының ең көрнекли уәкили Жийен жырауды көрсетиу мүмкин. Жийен жырау хәтте халықтың ҳақыйқый турмысы ҳаққында поэмалық характердеги толғауларды да мийрас етип қалдырды. Булардан тысқары авторлары белгисиз болып қалған тарийхый толғаулар көп. Олар халық турмысы менен,

тарийхы менен беккем байланысқан. Сонлықтанда оларды үйрениуимиз зәрүр болып есапланады.

Дәуирдин сиясий-экономикалық сыпатламасы.

Қарақалпақлардың Түркистанға көшиу дәуири негизинен 1558-жылғы Едил хәм Жайық бойларындағы ашлық себепши болған. Тарийхый мағлыұматлар бул жылы Қытай хәм қыпшақлардың көпшилик бөлегиниң көшип өткени ҳаққында хабарлайды. Бирақ қарақалпақлардың Түркистанға толық көшип өтиуи 1596-жылы тамамланған. 1595-жылғы жуңгарлар хужими Қарақалпақлардың өзлериниң ески мөкәнларына қарай қашыуына себепши болған еди. Бул уақына Бухар ханы Абдуллахан II-ниң (1583—1598) жарлығында толық тастыйықланады. Абдулла хан қарақалпақларды өз пухарасы етип алыу менен бир қатарда Сығнақ уәлаятын инам еткенлигин де айтқан.

1696-жылғы Петр I-ниң жарлығында: «Қарақалпақлар Түркистан хәм Сығнақ қалаларына турақлы»—деп қаралған.

1693-жылы Рус мәмлекетиниң қазақ ханларына жиберген елшилери қарақалпақлар ҳаққында айта келип: «Олар Сығнақ қаласының этирапында жасайды. Әскериниң саны он бес мың бәлки оннан да көбирек»—деген мағлыұматлар берилген.

Қарақалпақлар бир әсирге шамалас Бухар ханларының қол астында оғада қыйын жағдайда жасады. Елдин ерки, басқарылыуы Бухарадан тайынланған Шайх әуладларына тапсырылып, жыл-жылдан салықлардың саны көбейип кетти. Усындай себеплер менен халық арасында ханларға болған наразылық күшейди. Ханлыққа қарсы көтерилислер де болып турды. Мәселен: Имамқулы хан (1611—1642), Субханқулы хан (1680—1702) дәуирлеринде ханлыққа қарсы наразылық көтерилислери басланған еди.

Қазақтың ханы Тәўке (1680—1718) өз мүмкиншилигинен пайдаланып Түркистанды пүткиллей басып алды. Усындай себеплер менен қарақалпақлар да пүткиллей қазақ ханлығының пухарасына айланған еди. Бул дәуирдин өзгешелиги сонда, қарақалпақлардың өз алдына ханлық тиклеуине мүмкиншилик берди. Бурын ел басқарған Шайх хәм хожалар енди дин ийелериниң уәкиллерине айланды. Қарақалпақ халқы үс-

тинен Тәуке ханның баллары 1694-жылы Тобаршық Султан, 1709-жылы Ғайып Султан, ал 1722-жылдан бастап Ешим Мухаммед ханлық етті.

1718-жылы Тәуке хан өлиминен кейін қазақ ханлығы да әдеуір майдаланып кетті. Бул дәуірде Түркістан сиясий жағынан Бухараға ғәрезли болып қалғаны мененде Бухара тахтына отырған Абулфайыз хан (1711—1747) халықты дурыслап басқара алмады. Соның салдарынан халық арасында қарақшылық, елди тонау көбейип кетті. Майдаланып кеткен ханлық көбейди. Хәр улыс бир-бири менен төбелесип изи жаўгершиликке алып келди.

Қазақ даласындағы бул берекетсизликлер Жунгар ханы Цеван Рабтанның руўхын көтерип жиберди де, жүз мың әскери менен 1723-жылы бәхәрде Түркістанға бастырып кирди. Дәслеп қазақ ханлығының пайтахты Созақ, сонынан Түркістан хәм Сығнақ қалалары өртелди. Бир неше мың адамлар тутқынға алынып, сансыз аламан өлтирилди.

Қазақстан тарийхында «Ақ табан шубырынды алқа қол сулама», Қарақалпақстан тарийхындағы «Екинши мәртебе посқан ел» тәғдири усылай басланған еди.

Бул қырғыннан аман қалған қарақалпақлардың биразы Сырдарьяның төменги жағына қарай көшеди, айырымлары дарьяның жоқарғы жағына Ферғана хәм Самарқанд арқалы Қашқадарья шөллерине шығынып кетиўге мәжбүр болған еди.

Усылайынша қарақалпақлардың аман қалған бөлеги «төменги» хәм «жоқарғы қарақалпақлар» болып бөлинди. Бүгинги күнде қарақалпақлардың республика деп атанып турған бөлеги, сол Жаңадарьяға қарай көшкен топары. Қалғанлары көп санлы халықлар арасына сиңисип кеткени ушында ассимилияға ушыраған.

ЖЫРАУ-ШАЙЫРЛАР МИИРАСЫ

Жыраудың өнериниң әдебиат тарийхындағы тутқан орны ҳаққында биз жоқарыда айтқанбыз. Бул дәстүр тап XIX әсирдеги әдебиатқа шекем өз ролин атқарған. Бирақ жырау болған адамлардың барлығы да шайыр бола бермеген. Олардың ишинде терме-толғауларды өзлери шығарып тарқатыўшылар да болған болса, айырымлары халық дәстанларын ядлап алып

ырғаққа салып жырлаған. Соның ушында қарақалпақ жырауларының генеологиялық кестесинде берилген жүзден аслам жыраудың тек онлағанында ғана шайырлық уқыптың бар екени байқалады. Мәдени мийрасты изертлеу жолында биз олардың айырымларына ғана баға бергенбиз. Солардың арасында XVII әсирдеги қарақалпақ әдебиятына үлес қосқан тек Мүйтен жыраудың творчествосы ғана тән алынды. Бул жағдай көп жыллар даўамында Түркістан хәм Сығнақ қалалары этирапында илимий экспедицияларда болған қазақ алымларының жәрдемінде ғана иске асты. Олар қарақалпақлардың белгили руўының аты менен аталған бул белгили жырауды қарақалпақ жырауы деген шешимге келген еди.

Мүйтен жырау (XVII-әсир)

Биз дәслеп Мүйтен жырау ҳаққында белгили түсиникке ийе емес едик. Белгили қазақ әдебияты тарийхының изертлеўшиси, профессор Ханғалий Сүйиншалиев өзиниң «XVII—XVIII әсирдеги қазақ әдебияты» деген китабында Түркістан этирапында жүргизилген илимий экспедиция дәуиринде Мүйтен жырау ҳаққында айырым мағлыұматларға ийе болғанлығын, бирақ бул жыраудың дәрәтпеси көбирек Ноғайлы заманы, Едил—Жайық ўақыялары менен де байланысып кететуғынлығын айтқан еди. Сонынан бул жырау шайырдың қарақалпақ екенлиги мәлим болып, қазақ әдебияты тарийхынан алынып тасланды. Қарақалпақ әдебияты тарийхында көп ўақытлардан бери сөз болып киятырған жыраулардың бири. Қайсы жылы туўылып, қашан қайтыс болғанлығы мәлим емес. Бирақта жыраудың:

Хә Имам хан, Имам хан,
Барма сенде ийман хан.
Адамзат деген жарықлық,
Бул дүньяға мийман хан,
Жұрттың бәрин баўызлап,
Жалғыз өзиң дүньяда,
Жасамағың гүман хан,—

деп айтыўына қарағанда XVIII әсирдеги Бухар ханы Имамқұлы (1611—1642) дәуірлерде жасаған болыўы итимал. Себеби оның айырым толғауларында Едил

Жайықты сағыныу үлгилери де сезиледи. Егер ол ел Едил бойынан Түркистанға қарай көшкен уағында жигирма жаслар шамасындағы жигит болса, Имам-қулы хан дәуиринде елли алпысларға шығып қалған жасы үлкен киши болады. Соның ушында Мүйтен жырауды Едил, Жайық хэм Түркистан дәуирин басынан кеширген көпти көрген қария сыпатында тән алыуға болады. Ол шама менен 1570-жыллары тууылып 1650-жыллары қайтыс болған. Жасаған жери Сыгнақ қаласының этирапы.

Мүйтен жырау айырым толғауларында өзиниң Едил хэм Жайық дәрьяларының бойынан келгенлигин де анық айтады.

Ата журты Туркистан,
Душпан қысты тум-тустан,
Енди қайда барарман,
Ушқан Едил—Жайықтап,
Қанаты сынған бир құспан,—

деп айтады да, өзиниң әллекимлерден хорлық көргенлигин де толғау арқалы баян етеди. Мысалы:

Мен Мүйтенмен, Мүйтенмен,
Баспаласаң қайтемен,
Едилден жүзип өтемен,
Елиме барып жетемен,
Жайықтап жүзип өтемен,
Жайлауыма жетемен,
Ер Едиге тусында,
Бабам қайсар ер еди,
Нуратдийин тусында,
Батыр Ногай дер еди,
Жаратқан қәдир құдайым,
Бизиң Бахыт тайған ба?
Ең изинде айланып,
Қул болдық-ау найманға.

Мүйтен жырау толғаулары көбинесе дидактикалық темаға бағышланғаны менен, онда терең философиялық ой, өз заманына болған көз-қарас оғада айқын түрде сүүретленеди. Мысалы:

Өткинши мынау дүньяда,
Малы көп адам бий болар,
Қарсылық қылған қара халық,
Қамшы менен ий болар,
Нашар басқа не түссе,
Сексеул түби үй болар.

Сауаш болса арада,
Нешше қатын тул болар,
Ериншек болса улыңыз,
Жау алдында қул болар,
Бәри бирдей болмайды,
Көп ишинде тұр болар,
Бириккен жерде шүй болар,
Тигис бар жерде жүй болар,
Қапылып қалғыр бул журтқа,
Енди кимлер бий болар?...

Ал скинши бир толғауда Мүйтен жырау пүткиллей Түркистан жериниң картинасын анық сызып көрсетеди. Онда булақлар атлығып қайнап атырған Миян көл, желкилдеп ырғалып турған егисликлер, егисликлер расында шөгирмеси селкилдеп шады-қоррам болып жүрген халық хэм олардың Бухара менен бәсекилескен әжайып қаласы Сыгнақ көз алдымызға елеслегендей болады. Мысалы:

Ата журты Туркистан,
Болған еди гулистан,
Миян көлди меншиклеп,
Жарып қалдық ырастан,
Арпа егип, қос айдап,
Жүрдик бәрха масайрап,
Балығы жүзген-бүлкилдеп,
Бийдайы өскен желкилдеп,
Дийханлары мәс болған,
Шөгирмеси селкилдеп,
Халқымыз еди аңқылдақ,
Төрт-бесеуи қосылса
Кетер еди, гауқылдап,
Қылышы болар белинде,
Себеби жау көп елинде,
Душпан менен алысса,
Хәр биреуи бесеуин,
Қулатады кеминде,
Бухарға бардур таласы,
Узақтан көзди тартады,
Сығынақ деген қаласы,
Бухар менен Сыгнақтың
Бир хәптелик жол еди,
Екеуиниң арасы.

Толғауларда баян етилгениндей, Мүйтен жырау ел арасында белгилі кәтқуда адамлардың бири болған. Оның «ел ағасын сайладым»—деп айтыуына қарағанда да халқына қәдирли қариялардың бири болғанлығын аңлауға болады. Мүйтен жыраудың айырым

толғаулары халықтың қууанышлы дәуірлерінде актив сүүретлеген.

Сол ұақыттағы жырау шайырлардың көпшілігі батыр болғаны сыяқлы Мүйтен жыраудың да ба адам болғанлығы сезиледі. Мысалы:

156
9 сәуір
Сайхун бойлап ат шаптым,
Сары жайдан оқ аттым.
Көп душпанды қулаттым,
Халықты өзиме қараттым.
Ел ағасын сыйладым,
Елден әскер жыйнадым.
Биригіуге халықты,
Көп күшимді жыйнадым.
Жер танабын қуырдым,
Ай балтаны қолға алып.
Арқырап тұрып жуырдым.
Жез жебени оқ еттім,
Душпанымды жоқ еттім.
Желге қулын байладым,
Құрбым менен ойнадым.
Түркістанда той бердим,
Қоналқаға қой бердим.
Бөйгіге ат шабыстым,
Дослар менен табыстым.

Ол өз толғауларында «Жийдели байсын» деген бір гөззал жер қаққында көп айтады. Бирақ тилекке қарсы, ол жердің қайсы жерде екенлігін анықлауға мүмкіншілік болмады. Тарихый деректерде «Жийдели байсын» Сурхандарья уәлаятында хәм Хорезм ойпатында да бар. Биз оның «қапталында теңизи бар» деген пикирлеріне сүйеніп отырып Арал әтирапын айтқан болса керек—деген пикирге келеміз.

Сайхун дәрья сууынан,
Көлденең кесіп өтиңіз.
Жийдели байсын уллы журт,
Уллы журтқа жетиңіз.
Бәлент болар таулары,
Малға жайлы өріс бар.
Шөби болса қунарлы,
Тауда өскен жеміс бар.
Қапталында теңизи,
Ишінде балық ойнаған,
Бекирелери ылақтай,
Жеген ауыз тоймаған.
Бир жағында дәрьясы,
Саға алған батылдан,
Даласында кийігі,
Өр қояндай атылған.

Мүйтен жырау дәретпелерінде жаугершілік тематикасы да әдеуір сөз болады. Бунда оның душпан менен тасасып жүріп жарадар болып қалғанлығы, соңынан душпан оның қарындасын алып кеткенлігі қаққында сөз болады.

Бұл толғаудың сюжети Доспанбет толғауларына ұқсас. Мүйтен жырау жақын. Мысалы:

Қайрылып қылыш салғанда,
Қаракерім мерт болды,
Қарындастан айрылдым,
Жүрегіме дөрт болды.
Сүңгі тийді саныма,
Қатты баты жаныма,
Таласып емшек еміскен,
Тай ғунадай тебіскен.
Айрылдым ғой қарындас,
Көзден ағар селли жас.

Қулласы, Мүйтен жыраудың дәретпесінің тематикасы хәр қыйлы болып келеді. Оның хәрбір толғауы адам руұхы менен бекем байланысқан болып, биздің XVII әсирдің сырлы ұақыяларына қарай жетеклейді.

Тарихый толғаулар

Хәрқандай дәуір өзінің социаллық-экономикалық ұақыялары менен толы. Жазба әдебиет аз рауажланған елдерде олардың тарихый толық жазып қалдырылмаған. Шайыр, жазыушылар мийрасы да толық сақланбаған. Бирақ атадан балаға, баладан ақлыққа, ақлықтан шаулыққа өтіп тап биздің заманымызға шекем жетіп келген, айырым халық поэзиялары авторларының сақланбауына қарамастан, қосықтың пайда болған дәуірі, тематикасы, ондағы қахарман, географиялық орталық, ұақыт хәм атамалар «мен сениң мәдени мийрасыңнан сыр шертемен»—деп айтып тұрғандай, түрлі дәуірлердің сырлы ұақыяларына қарай жетеклейді.

XVI әсирден басланып XVIII әсирге шекем дауам еткен «Қарақалпақ мәдениатының Түркістан бөлімі» деп аталған бөлекте тап сондай. Бұл дәуір соншама сырлы ұақыяларға толы болыуына қарамастан Мүйтен жыраудан басқа хешбір автордың аты аталмайды. Бирақ бұл дәуірге тийісли болған ауызекі мәдени мийраслар оғада көп. Олардың көпшілігі дәстан сы-

патында халық аузында айтылып жүрипти. Бірақ дәстанның аты дәстан. Оларды сол дәуір ұақыяларын анық сүүретлейтуғын тарийхый конкрет шығармалар сыпатында қарап болмайды. Бірақ тарийхый толғаулардың орны бөлек. Оның авторы сақлансын—сақланбасын, сол конкрет дәуір ұақыялары қаққында бизге сыр шертеди. Соның ушында бундай белгисиз дәуірлердин сырын тек тарийхый толғаулар ғана ашып көрсетиуі мүмкин.

Бәлки, бул толғаулардың да авторы болғандур. Бірақ көп дәуірлердин өтиуі менен халық оны әдеуір жоғалтып алған болыуы да мүмкин.

Тарийхшылардың берген мағлыұматларына қарағанда қарақалпақлар Түркистанда жасаған дәуірдин өзінде де жетпис мәртебе қанлы саұашларды басынан кеширген. Бундай жағдайда жазба мийрастың сақланып қалыуы оғада қыйын.

Жазба мийрастың өзи де ауызеки мийрасқа айланып кетиуі мүмкин. Соның ушында халық поэзиясы болып атанып кеткен тарийхый толғаулар бул дәуірлердин үлкен әдебий мийраслары болып есапланады.

Бул дәуірлерде пайда болған тарийхый толғауларды еки бөлекке бөлип қарау мүмкин:

1) Халықтың күнделикли тиришилигин сөз ететуғын толғаулар. Бунда қала хәм ауыл турмысы, адамлардың күнделикли өмири, дийханшылық хәм сауда менен байланысып келеди. Бул толғауларда халықтың жасаған дәуирине сәйкес ұақыялар баян етилип, ұақыт пенен бирге географиялық атамалар да сәйкес берилген.

2) Жаўгершилик ұақыяларын сөз ететуғын толғаулар. Бунда да ұақыяның болған орны, дәуири, географиялық атамалар анық сүүретленеди. Бірақ бундағы идеялар тийкарынан Жунгар басқыншыларының сиясатына қарсы қаратылған.

Халықтың күнделикли турмысын сөз ететуғын толғаулардың саны аз. Бухараның үлкен қала екенлиги, сырт елдерден көп ғана саудагерлердин келетуғынлығы қаққында айтылады. Мысалы:

Бухардың уллы қаласы,
Түркистанның елине,
Он күншилик жол еди.
Бул қалаға алыстаи,
Көп саудагер келеди.

Затларынды көреді,
Жипек көйлек береді,
Қара нарға жүк арттым.
Бухараға жол тарттым,
Жүгим түлки тери еди.
Унап қалса өзине,
Кесе шайнек береді.

Бұлардан тысқары сол ұақыттағы Түркстан ұалаятының көрнекли қалалары болған Сығнақ, Отрар хәм Кумкент қалалары қаққында да айырым мағлыұматлар бериледи.

Сығнақ деген қаласы,
Бухара бардур таласы,
Елимиздин дияры,
Көринер еди узақтан,
Булдырап бийик мунары,

—деген Сығнақ қаласының көринислерин көз алдымызға келтиргендей боламыз. Яки болмаса:

Шексектағы мол зәхмет,
Ханнан көрди көп ахырет,
Сизден басқа панам жоқ,
Өзиң сақла Хожа Ахмет!

—деген қатарларды оқып отырып, Бухара ханының сиясатынан хорланған халықтың басқа илажы қалмай Түркистандағы Хожа Ахмед Яссауий мазарына барып мәдет сорағанын да байқауға болады. Бул жағдайлар сол дәуірде жасаған халықлардың, турмысының қыйын болғанлығын көрсетеди.

Бірақта сол жери анық, бул дәуірде пайда болған тарийхый толғаулардың көпшилиги Жунгар басқыншылығы менен байланыссы.

Қазақ әдебияты тарийхында авторы сақланбаған болсада «ақ табан шубырындының» не екенин еске салатуғын бир куплет ғана қосық бар. Ол қосық төмендегише басланады.

Қара таудың басынан көш келеди,
Көшкен сайын бир тайлақ бос келеди.
Қарындастан айрылған жаман екен,
Қара көзге қуйылып жас келеди.

Усы қосық авторы сақланбасада XVIII әсирдеги қазақ әдебиятының гимни сыпатында қабыл алынып жүрипти.

Сол дәуір ұақыялары тийкарында дөреген толғаулар хәм қосықлар қарақалпақ әдебиятында да көп. Мысалы:

Керегем болған Қара тау,
Қайғыдан қалғып қалдың ба?
Ууығым болған уллы тау,
Уйқыдан уйып қалдың ба?
Душпаным мениң көп болды,
Дойнағым кетип бағындым,
Тұңлигим едің Түркистан,
Турқыңды сениң сағындым.
Қызыл гүл едим қыяда,
Шөп сыяқлы шабылдым,
Дәулетим едің дүньяда,
Сығнағым сени сағындым...

Жунгар ханы Цеван Рабтанның Түркистанға бастырып киргени хәм оның хәдден зыят жауызлығы хәққында тарийхый толғаулар сол дәуірдің халық әдебияты үлгилеринде көп ушырайды. Тарийхый дереклерде бул жауыз ханның бес жүз мыңнан аслам халықты тутқын етип алып кеткенлиги хәққында фактлар ушырайды. Соның ушында бул мүсийбетли ұақыялар әдебиятта да үлкен из қалдырған. Мысалы:

Ел шетине жау келсе,
Қашар екен дәулетің,
Шегірткедей залымлар,
Аралады-ау жер бетін.
Қылыштың жүзи қайрылды,
Не бир гөззал жананлар,
Өз журтынан айрылды.
Қалмақ қысып тум-тустан,
Түтинлик болды Түркистан,
Бедеу атлар сүрінди.
Бул дүнья тар көрінди,
Әжел жақын келседе,
Қыя алмайсаң елиңди.
Аздың күни құрысын,
Арың барда күшиң жоқ.
Көптің күни құрысын,
Дәртің менен иси жоқ.
Батыр жигит ортада,
Бекире болып туулайды.
Қолға түскен қарындас
Хош болың!—деп шуулайды.

Мине бул Түркистанда болып өткен хәқыйқый сауаш картиналары. Бунда хәрқандай адамның өз ұатанына болған хәқыйқый мухаббаты айқын сүүрет-

ленген. Жигиттің батырлығы, халқының азлығы, қарындастың әззиліги, душпанның реймсизлиги бәри де реаль түрде баянланған.

Тарийхый толғауларда Түркистандағы Жунгар басқыншылығы ұақыялары хәрқыйлы сюжетлер арқалы баянланады. Айырым сюжетлерде жеке адамлардың басынан кеширген ұақыялары да үлкен шеберлік пенен сүүретленген:

Жер танабын қууырып,
Қалмақ келди шубырып.
Жеңіу қыйын көпті хәргиз,
Олар мыңда мен жалғыз.
Мен атымды секирттім,
Екинши жыраға өттім.
Ушырап үлкен қәушкө,
Көтерилдим бийикке,
Бәлент шыңды нәзерлеп,
Киятырман жууырып.
Изимнен келген биреуи,
Семсерин алды сууырып.
Бундай сумлық көрмедім,
Анамнан жалғыз тууылып.
Қылыш салдым мең оған,
Қарсы қарап жууырып,
Денеси қалды бөлинп,
Қаны менен жууылып.
Жебе тийди көксиме,
Қолтықтан қан қуйылып.
Қозғалыуға дәрман жоқ,
Қала бердим күйинп.
Атларымды көп қалмақ,
Айдап кетти жыйылып.

Бул толғауда әпиуайы бир жылқыманың тәғдири сөз етилген болса, екинши бир толғауда бала-шағасының ары ушын бир қасық қаны қалғанша гүрескен бир адамның аянышлы өмири сүүретленеди.

Мисли жылан күйинде,
Қалмақ келди үйиме.
Қолға алып қылышты,
Басладым мен урысты.
Батыр екен ол заңғар,
Жеңилмеуіге тырысты.
Босағада алыстық,
Екеумизде сыр бермей,
Батырлыққа жарыстық.
Қақ бөлиппен заңғарды,
Исеңген соң күшиме.
Екинши душпан сол ұақыт,
Найза урды ишиме.

Жолбарыс киби ыңырандым,
Тисим тиймей тисиме,
Гүнгиртленип көз алдым,
Өлим келди түсиме.
Өзимди қанша тутсамда,
Ене алмадым күшиме.
Хаялыма жау қол салды,
Төгдирдің қара исине,
Бул ұақыя енгендей,
Мисли мениң түсиме,
Хаялым, балам шырлайды,
Келе алмайман есиме.
Усылайынша талыппан,
Емлеп мени бир тәуип,
Әйтеуір аман қалыппан.
Қарасам ауыл қыйрапты,
Қазан-табақ жайрапты.
Есаплы барлық жигиттен,
Жалғыз адам қалмапты,
Исениң айтқан сөзиме,
Қуғанбадым өзиме.
Жоқлап бала шағамды,
Қан құйылды көзиме.
Мың пушайман болдым мен,
Адам болып шыққаннан,
Жалғаншының жүзине.

Мине бул толғаулардың бәриде халық турмысы менен терең сабақлас. Бунда тарийхый дәуірде баянланған ұақыялардың желиси де бизди XVII—XVIII әсир ұақыяларына қарай жетеклейди.

Халық ҳәрбир дәуірдин тәрзиси. Соның ушында аласапыран заманда жеке авторлар өзлериниң жазба поэзиясын сақлай алмай қалған жағдайда да халық көпшилик толғау ҳәм қосықларды қәстерлеп бизиң заманымызға шекем алып келген. Булардың бәриде ҳаққыйқый поэзия. Соның ушында XVII—XVIII әсирдин әдебий естеликleri сыпатында бизиң жүрегимизден терең орын алады.

Қулласы, Түркистан дәуириниң әдебияты қарақалпақ мәдениаты тарийхында үлкен из қалдырды. Ол келешекте де терең үйрениле береди.

ЖАҢАДӘРЬЯ ДӘУИРИ

(XVIII—ӘСІР)

Қарақалпақлар 1723-жылғы Жунгар басқыншылығының апатшылығынан кейин посқыншылыққа ушырап үш тәрепке бөлинди.

Сырдарьяның сағасын жағалап көшкен биринши бөлек өзлериниң халықлық бирлигин сақлай алмады. Ташкент әтирапында қалып кеткен қарақалпақлар ҳәзирги ұақыттың өзінде де Ташкент—Шыршық жолының әтирапында Оймауыт, Әмир, Добал атамалары менен өзлериниң рулық белгилерин ауыл атларына қалдырып кеткен де, бирақ көп санлы халықлар менен ассимиляцияға кирискен.

Бул жердеги атамалар сол жердеги жасап атырған халықларға оншама түсиникли болмағаны менен қарақалпақлардың кенегес тайпасының қәуимлик бирлигин аңлатып турыпты. Шыршық тау жанбауырына жайласқан «Араншы» аэропорты ҳаққында да тап усы пикирди айтыу мүмкин.

Тарийхшылардың берген мағлыұматларына қарағанда 1922-жылы Сырдарья бөлими қарақалпақ волосты атанған. Буннан басқа бөлекleri Сырдарьяны жағалап Наманган, Андижан ҳәм Ферғана ойпатына қарай өткен. Андижанда «Қарақалпақ даласы», Ферғанада қарақалпақ ауыллары тап усы күнге шекем өз атамаларын сақлаған. Бирақ тил жағынан әдеуір өзгерислерге ушырап «Өзбек қарақалпақлар» атанып кеткен.

Қарақалпақлардың Бухараға қарай көшкен бөлекleri әдеуір муғдарда өзлериниң миллий гәрезсизлигин сақлап қалған. Олардың Кенимех, Нурата ҳәм Миянкөл әтирапындағы бөлекleri көп жыллар дауамында басқа тууысқан халықлар менен араласып жасауына қарамастан, өзлериниң тилин, үрип-әдетин ҳәм этнографиялық бирлигин сақлап қалғанлығын көриуге болады.

Бирақта қарақалпақлардың миллий гәрезсизлигин сақлап қалған тийкарғы бөлеги «төменги қарақалпақлар» деп аталған. Жаңадәрья бойларына қарай көшкен бөлеги еди. Бул бөлектин тәғдири де аңсат болмады. Бирақ бәрибир өзлериниң миллий гәрезсизликlerini сақлап қалды.

Сырдарьяның төменги ағысы ол ұақытлары қазақтың киши жүзиниң ханы Әбилхайыр қарамагына қарайтуғын еди.

Тарийхтан мәлим болғанындай-ақ, Түркистанда қарақалпақлар менен бирге жасап атырған қазақтың орта жүзи де үлкен апатшылыққа ушырады. Олардың тәғдири де қарақалпақлар менен тендей болып, бир бөлеги қазақтың кең даласына сиңип, айырымлары

Орта Азияның орайлық қалаларына араласып, көпшилиги Сырдың төменгі ағысына қарай қайтқан еді.

Уясы бузылған құмырысқадай илажсыз қалған қарақалпақтардың алдына түсер басшысы да болмады. «Етимиз сизікі, сүйегиміз өзиміздікі. Жер берсең егин егип күн көрейік. Табысымыздың жартысы сизікі болсын»—деп Әбилхайырдан өтініш жасады. Хан бұған келісті. Солай етіп төменгі қарақалпақтар Әбилқайыр ханның вассалына айланған еді. Бірақ хан бұл үдесінде де турмады. Қарақалпақтар үстіннен салықтың муғдарын көбейтіп жиберді. Ел арасында қарақшылық көбейіп, малларды айдап кетіп халықтың күн көриси әдеуір қыйынласты. Бұл жағдайлар халықтың ханға болған наразылығын әдеуір күшейткен еді.

Солай етіп, арадан жигирма жыл өткеннен кейін 1743-жылы қарақалпақ кәтқудалары рус император хәзиретлеріне ахиднама жазыуға мәжбүр болған еді. Бұл ахиднаманы Петербургқа алып барған Маман батыр император хәзиреттері алдында сөз сөйлеп, қыйын жағдайда қалған халқын рус пухаралығына қабыл етіп алыуға ұаққында тилек билдирген.

Император бұл тилекті орынлаған. Қарақалпақ халқын рус пухарашылығына қабыл еткені ұаққында гүұахнама жазып берген. Рус офицери Гладышев пенен Оренбургтан қайтқан Маман батыр гүұахнаманы Әбилхайырға көрсетеді. Бұған қәхәри келген хан Маман батырды өлтиреді хәм гүұахнаманы жыртып таслайды. Буннан кейін Әбилхайырдың қарақалпақтар үстіннен реймсиз хұжими басланды. Бұл халық тарийхындағы үшинши посқыншылық еді.

Елди басқарыушы хан Шыңғыс әуладларынан болыуы керек деген уғымларға байланыссы, бұл дәуірде де қарақалпақтардың ханы болған емес. Халық тек Әбилхайырды ғана хан деп түсинген кейінгі басқарылуы руу ақсақалларының қолында болған.

Соның ушында бұл дәуірдегі тарийхый дереклерде тек үш адамның ғана аты аталады. Булар кенегес—маңғыттың басқарыушысы Маңғыт Орынбай бий, Қоңыраттың бийи Есенгелди, Қытай—қыпшақтардың батыр бийи Маман.

Бұл дәуірде халықты бір жерге жәмлеу ушын гү-

рескен Маман батыр ұаққында көп ғана рәуаятлар сақланған. Бір рәуиятта Маманның жас бала ұақтындағы аты Асқар екенлігі ұаққында айтылады. Маман бий деген ат оған өз халқын ақыллылық пенен Сырдәрья жағасына жайластырғаны ушын берілген. Бұл хикаят көп ғана кітаптарда бар. Мысалы:

«Қарақалпақтар Сырдәрьяның төменгі жағына көшіп келгеннен кейін қазақ бийлері буларға егин егип жайлау еткендей төрели жер бермеген. «Алсаң ал, алмасаң қой»—деп дәрьяның теңізге қуяр жеріндегі құм басқан қопа жерди көрсеткен көринеді».

Қарақалпақтардың не бір төрели бийлері жақ жарыстырып айтысса да мәмлеге келе алмапты. Бийлердің албырасып жүргенинен хабар тапқан Оразан бийдің баласы Асқар сол ұақыттары он алты жасқа енді ғана шыққан жас бала екен.

— Сизлердің тәшүишиңизден хабарым бар. Бұл исти енді маған тапсырсаңыз қалай болар екен,—депти Асқар.

— Қанатлы сөз ийеси болған қариялар дәлийл таба алмай атырғанда саған не жоқ,—депти биреуи.

— Ақыл жастан,—деген. Барса барсын,—депти екиншиси.

Солай етіп Асқар бийлердің рухсатын алыпты да, бир түйени минип, бир серкени алдына алып, мен қарақалпақ кәтқудалары атынан қазақ бийлері менен ұәж айтысыуға киятырман,—деп ордаға түсипти. Бұған хайран болған қазақтың бийлері:

— Сеннен көре жас уллысы жоқ па еді?—деп сорапты. Сонда Маман:

— Мал үлкени атанды, Жасына қарасада, мүшесине қарасада, есине салды атаңды. Онда мына түйе менен сөйлесе ғойың,—депти.

— Сеннен көре сақаллысы жоқ па еді?—депти албырап қалған бий.

— Сақалдың сөни серкеде,

Сақалын сыйлап буның да,

Ақсақал деген ертеде.

Онда мына серке менен сөйлесе қойың,—

депти.

Балада нәтийже бар екенін сезген бийлер тай сойып бир ақшам күтипти. Ауқат желініп болғаннан кейін:

— Ал балам тилегиңди айт,—депти бийлер.

— Ондай үлкенде үәж емес. Солай болсада сизлердің қатнасуыңыз зәур болып тур. Биз бир-еки ағайынлы жигит едик. Атамыздан бир басқур мийрас болып қалған еди. Соны бөлсе алмай екеуимиз масқара болып атырмыз. Ақ басқур енли болып, еки жағасы көздің жауын алатуғын нағыс. Бир жағы күйе түсіп жыртылған. Сонда да ағам «тең бөлейік»—деп турып алды. Ал мен болсам «мүтәжликке жарасын», узынына кесейік—деп атырман. Соған сизлерден кенес сорап келгенім еди,—деди Асқар.

Тәрде отырған аға бий, басқаларынан кенес те сорамады:

— Бәсе, узынына кесілгени мақул ғой,—деп айтып салды.

— Енди кеттің ғой бий аға. Ақ басқур,—деп турғаны Сырдәрья болмасын—деди екіншиси.

— Ауа Сырдәрья еди,—деди Асқар. Бийлер тымтырыс болып қалды. Айтылған сөз—атылған оқ, деген. Енди басқа илажымыз жоқ,—деди аға бий. Солай етип Асқар өз даналығы менен Сырдәрьяның бир жағын алып беріп Маман бий атанған екен»—деп халық хикая етеди.

Бул хикаяттың тарихый хакыйқатлыққа қатнасы бар. Себеби қарақалпақлар Сырдәрьяның батыс тәрәпин ғана жайлаған. Жаңадәрья хәм Қуұандәрья Сырдәрьяның теңизге қуяр жеріндегі шақапшаларының бири болып, негизинен үлкен дәрьяның батыс тәрәпинде жайласып дийханшылық хәм балықшылық үшін әдеуір қолайлы еди.

Бул дәуірде тек Жийен жырауды есапқа алмағанда талантлы шайырлар болмағаны мененде, халық поэзиясында Жаңадәрья дәуіри де терең лапыз бенен сүүретленеди. Мәселен, Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының китапханасында сақланған мына бир толғауда қарақалпақлардың Жаңадәрья дәуіринің ұақыялары реаль түрде сөз етиледи.

Жаңа дәрья бойлары,
Нең пайтах жатқан жер еди,
Еки жағы дәрьяның,
Бүлген Ноғай ели еди.
Суұ басқыны болғанда,

Жыққын болып, ел тозып,
Жердің бети сел еди,
Дәрьяның еки жағында,
Егисликлер мол еди,
Аяғы ылдый көл еди,
Балықшыға көли жақсы,
Көрұанға құрғақ жолы жақсы,
Қауын, қабақ, ғарбызы,
Дийханға егис жери жақсы,
Саудағада ылайық
Көрұан сарай бар еди,
Уллы таудың баұрайы
Мөкәрияға жол еди,
Не керегиң табылған
Халқы абат мол еди.

Бул қатарлар Жаңадәрья әтирапының дийханшылыққа әдеуір мол болғанлығын көрсетеди.

Бирақ қарақалпақлардың пытрыаңқы қалда жасауы олардың басын бириктире алмады. Жаңадәрья, Бухара, Хорезм қарақалпақлары бир-бири менен қосыла алмады. Ферғана жағы өз алдына кеткен болса, Самара хәм Тюмень жағындағы бөлеклери де кем-кемнен азайып барды.

Едил, Жайық хәм Тюмень тәрәптегі қарақалпақлар 1740-жылы биригип башқұртлардан шыққан Шынғыс әуладларының бири деп табылған Мурат Султанды хан етип тиклеген еди. Бирақ булар да Россия менен келиспей қашқан башқұрт султаны Қарасақалдың хұжимине тап болды. Солай етип, ол жақта құрылған ханлық та өз нәтийжесин бермей қалды.

Ал төменгі қарақалпақлар болса, Әбилхайырдың хұжимі нәтийжесинде пүткиллей посқынлыққа ушырады.

Бул дәуір ұақыялары хакқында халық әдебиятында да әдеуір толғаулар қалған. Мысалы:

Аңламадың қысың менен жазыңды,
Посқыншылық тәғдириңе жазылды,
Қай жерге барсаңда гөриң қазылды,
Тарихының бәри әрман қаралпақ.

Басып өттің тикен шатлы жоллардан,
Душпаның айырды, қатын, баллардан,
Хорлық көрдің неше патша ханлардан,
Саған бир келмеді дәуран қаралпақ.

Бирақ не деген мененде, бул дәуірди өз көзи ме-